

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

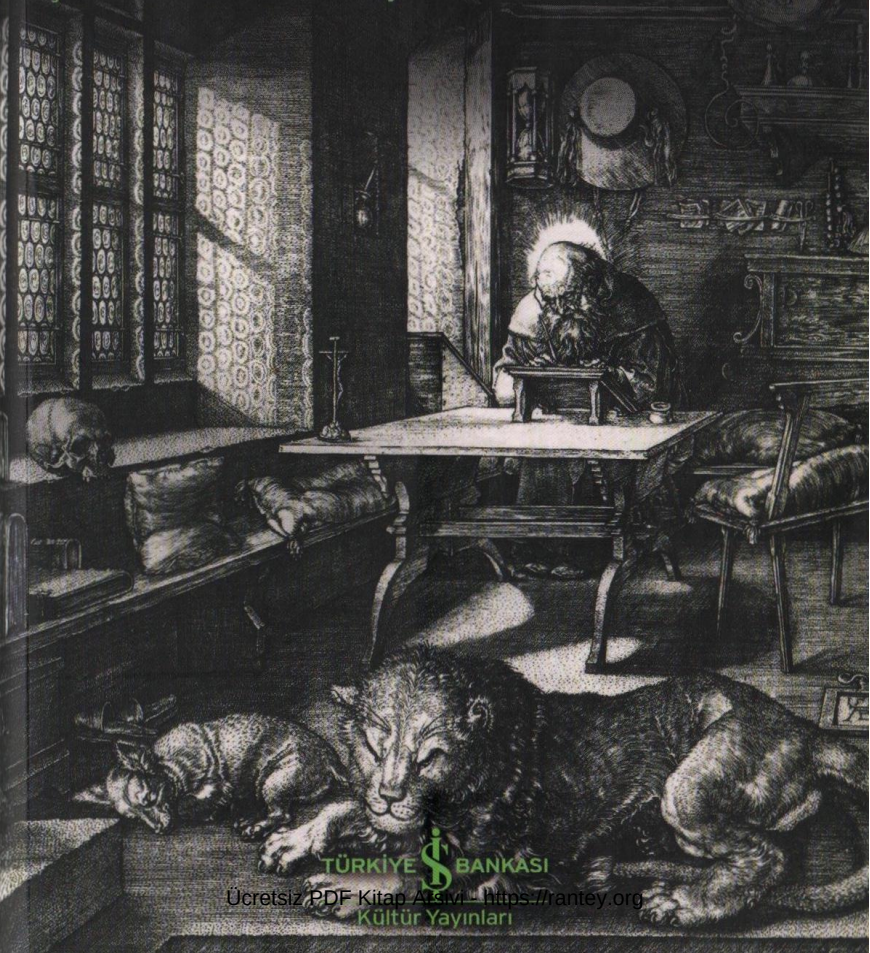
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Peter Burke R. Po-chia Hsia Erken Modern Avrupa'da Kültürel Çeviri

Çeviren: Ferit Burak Aydar

TÜRKİYE BANKASI

Ücretsiz PDF Kitap A.E.M. - <https://rantev.org>
Kültür Yayınları

KÜLTÜR TARİHİ

PETER BURKE VE R. PO-CHIA HSIA
ERKEN MODERN AVRUPA'DA KÜLTÜREL ÇEVİRİ

ÖZGÜN ADI
CULTURAL TRANSLATION IN EARLY MODERN EUROPE
COPYRIGHT © 2007, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
FERİT BURAK AYDAR

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2012
Sertifika No: 11213

EDİTÖR
GAMZE VARIM

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ VE DİZİN
MEHMET CELEP

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: KASIM 2012

ISBN 978-605-360-741-0

BASKI
YAYILACIK MATBAACILIK
LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-203
TOPKAPI İSTANBUL (0212) 612 58 60
Sertifika No: 11931

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek
metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz,
yayınlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskulttur.com.tr

Editörler
Peter Burke ve R. Po-chia Hsia

erken modern avrupa'da
Kültürel Çeviri

Çeviren: Ferit Burak Aydar

TÜRKİYE BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Giriş.....	VII
------------	-----

I. KISIM ÇEVİRİ VE DİL

.....	1
1. Bölüm	
Erken Modern Avrupa'da Çeviri Kültürleri	
Peter Burke.....	3
2. Bölüm	
Çin'de Katolik Misyonerliği ve Çeviriler (1583-1700)	
R. Po-chia Hsia.....	41
3. Bölüm	
Kültürel Değerleri Aktarma Araçlarından Biri Olarak Dil	
Eva Kowalská.....	57
4. Bölüm	
Erken Modern Avrupa'da Latince Çeviriler	
Peter Burke.....	71

II. KISIM ÇEVİRİ VE KÜLTÜR

.....	91
5. Bölüm	
Erken Modern Çağda Çeviride Katolik İnancı	
Carlos M. N. Eire.....	93
6. Bölüm	
Erken Modern Avrupa'da Siyaset Teorisi Çevirileri	
Geoffrey P. Baldwin.....	115

7. Bölüm	
Tarih Çevirileri	
Peter Burke	145

8. Bölüm	
<i>Spectator</i> ya da Bir Derginin Başkalaşimleri:	
Bir Kültürel Çeviri İncelemesi	
Maria Lúcia Pallares-Burke	167

III. KISIM ÇEVİRİ VE BİLİM

.....	189
-------	-----

9. Bölüm	
16. ve 17. Yüzyılda Avrupa’da Bilimsel Alışverişlerde	
Çevirilerin Rolü	
Isabelle Pantin	191

10. Bölüm	
Hellenizm ile Avrupa Arasındaki Bilimsel Alışverişler:	
Yunancaya Çeviriler, 1400-1700	
Efthymios Nicolaïdis	211

11. Bölüm	
Osmanlı’nın Avrupa Bilimiyle Münasebetleri:	
16. ve 17. Yüzyılda Türkçe Çeviriler	
Feza Günergun	225

12. Bölüm	
Rusya’da 15. Yüzyıldan 17. Yüzyıla Bilimsel Eser Çevirileri	
S. S. Demidov	249

Bibliyografya	257
Notlar	273
Dizin	287

Giriş

Peter Burke ve R. Po-chia Hsia

Nasıl ki Babil Kulesi'nin çöküşü kuleyi inşa edenlerin konuşukları dillerin çeşitliliği nedeniyle dağılmalarından kaynaklandıysa, Avrupa Topluluğu binası da tercümanlar ordusundan mahrum kaldığı takdirde kesinlikle çökecektir. Öyle ya, kendini işine adanmış AB mütercim ve tercümanları olmasa morina balığı, *kabel-jauw*, *morue* ve *bacalhau* arasındaki farkı (en pisboğazlar hariç) kim bilebilir ve rakip ulusların balıkçılık hakları ve sos hazırlama konusundaki iddialarını kim tatlıya bağlayabilir?

Diller ve kültürler arasındaki iletişim yaşadığımız dünyada varsayılan ve kabullenilmiş bir gerçek olsa da, geçmişte hiç de öyle değildi. Yine de tarih boyunca büyük kültürel alışverişlerin hepsi çeviri yoluyla olmuştur: İster ortaçağın başlarında Budist metinlerinin Sanskrit ve Pali dillerinden Çinceye aktarılması olsun, ister ortaçağın başlarında Yunan felsefesinin Arapçaya aktarılması olsun, ister sonrasında, ortaçağın zirve dönemi boyunca bu metinlerin Arapçadan tekrar Latinceye aktarılması olsun ve ister daha yakın dönemde, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında iki Doğu Asya medeniyetinin modernleşmesine damgasını vuran Batılı metinlerin Japonca ve Çinceye tercümesi olsun, durum budur.

Bununla birlikte, uzun tarihi boyunca en daimi ve yoğun kültürel aktarımlara sahne olan yer Avrupa olmuş ve bu süreç mu-

azzam bir çeviri çabasıyla kol kola gitmiştir: Çok çeşitli yerel dillerde yazılmış dini, bilimsel, siyasal ve edebi eserlerden Latinceye çevirinin (ya da tersinin) yanı sıra ulusal ve dilsel sınırları aşan yerel dillerden çeviri.

Avrupa Bilim Vakfı'nın desteğiyle düzenlenmiş kültürel alışveriş konulu bir dizi atölye çalışmasından çıkan bu kitaptaki makaleler, özellikle de erken modern Avrupa'da, Rönesans'tan Aydınlanma dönemine uzanan süreçte çevirinin kültür tarihi olarak adlandırılabilir olguyu ele almaktadır. Çevirinin bir tarihi olduğu düşüncesi eskiye dayanır, ama çok yakın zamana kadar bu tarih akademik açıdan din ve edebiyat tarihinin kıyısında köşesinde yürütülen marjinal bir faaliyetti.

Sözgelimi, çağdaş edebiyat üzerine incelemeler uzun zamandır ünlü yazarların başka ülkelerde nasıl karşılandığıyla ilgilenmektedir (örneğin Fransa'da Ariosto, İngiltere'de Cervantes ya da Almanya'da Richardson).¹ Rönesans edebiyat incelemeleri klasiklerden yerel dillere çevirilere (örneğin Jacques Amyot'un ya da Thomas North'un Plutarkhos çevirileri) ve bir yerel dilden diğerine birkaç ünlü çeviriye (John Florio'nun İngilizce Montaigne versiyonu gibi) odaklanmıştı.² Reform incelemeleri ise İngiltere, Danimarka, İsveç ve başka yerlerde Luther ile takipçilerinin yaptıkları Kutsal Kitap çevirilerinin önemine dikkat çekmişti.³ Alternatif olarak, karşılaştırmalı edebiyat modelini takip ederek, Fransa'da Luther'in ya da İspanya'da Erasmus'un etkisini ele almıştı.⁴

Çeviriye akademide daha merkezi bir konum kazandırmak 1970'lerin sonlarında çeviribilim hareketinin amacıydı. O dönemde tartışılan iki fikir çevirinin kültür tarihi açısından özellikle önemlidir. Çeviri sanatı üzerine ilk kitaplar genellikle normatifti, ama çeviribilimin odak noktası –tıpkı toplumdilbilimde olduğu gibi– geçmişten beri betimleyicidir ve çevirmenlerin ne yapmaları gerektiğinden ziyade ne yaptıklarını vurgular. İkincisi, ilk incelemelerde Ariosto ya da Calvin gibi kaynağa odaklanılmışken, yeni incelemeler –tıpkı “alımlama” teorisi ve okuma tarihi gibi– kitleye odaklanmış, tercümeleleri “onlara ev sahipliği yapan kültürün olguları” ve o kültürdeki değişimin faileri olarak görmüştür.⁵

Kültürel alışverişi yeni bir perspektiften bakılıyordu: İster “kaynak kültür” ister “erek kültür” adını verelim, okurların ve kültürlerinin ufku perspektifinden.⁶

Yeni alanın ilk kez adeta haritasının çıkarıldığı ünlü çalışmalardan birinde, James Holmes teorik çeviri incelemeleri ile betimleyici çeviri incelemeleri arasında ayırım yapmış, ama tarihe çok az yer ayırmış, hatta hiç ayırmamıştı. İlk yıllar çeviribilimde “teorik uğrak” olarak adlandırılabilir: Itamar Even-Zohar ve Gideon Toury ile özdeşleştirilmiş, vurgunun sistemler üzerine olduğu bir dönem.⁷

Fakat o dönemden beri “tarihsel dönemeç” diye adlandırılacak bir süreç başladı; yakın döneme ait bir incelemede “yapay –ve çoğu zaman olumsal– dilsel eşdeğerlikler” adı verilen şeyin tarihselliğine ilişkin artan bir farkındalık söz konusudur.⁸ Yeni alandaki bazı önde gelen isimler, özellikle de Antoine Berman, Theo Hermans, Lawrence Venuti, Anthony Pym ve Göttingen okulunun Wilhelm Graeber ve Geneviève Roche gibi mensupları tarihi ciddiye alırlar.⁹ FIT (Uluslararası Çevirmenler Federasyonu) bir Çeviri Tarihi Komitesi kurmuş ve Çeviri Tarihçileri Rehberi yayımlanmıştır.¹⁰

Ama bugün bile bu alanda çalışanların kültürler arası karşıtlıklar hakkında söyledikleri tek tek çevirmenler arasındaki karşıtlıklar hakkında söyleyeceklerinden, uzun vadeli eğilimler hakkında söyledikleri kısa vadeli süreçler hakkında söyleyeceklerinden ve pratik tarihi hakkında söyledikleri ise teori tarihi hakkında söyleyeceklerinden daha azdır.¹¹ Toplam dokuz farklı dil konuşan on yazarın kaleminden çıkan bu eserdeki makalelerin bu boşluğu doldurmak adına bir şeyler sunacağını umuyoruz.

Her halükârda, çeviribilim alanındaki tarihe dönüş henüz tarihçilerin, hatta kültür tarihçilerinin çeviri incelemelerine dönüşü eşlik etmemiştir. Dolayısıyla bu kitabın ikinci amacı çeviribilim alanında çalışanlarla kültür tarihi emekçileri arasında bir diyaloga vesile olmaktır. Böyle bir diyalog için diller arasında olduğu gibi kültürler arasında da çeviri mefhumu, başka bir deyişle fikirlerin ve metinlerin bir kültürden diğerine aktarılma sırasında

geçtikleri uyarlama süreci, merkezi öneme sahiptir. Bu mefhum Burke, Hsia, Baldwin ve Pallares-Burke'ün yazdığı bölümleri özellikle şekillendirmektedir.

Kitabın üçüncü amacı ise çeviri tarihi üzerine mevcut çalışmaların eksiklerini tamamlamaktır. Önceki eserler edebiyat çevirilerini öne çıkarırken, bu kitapta kurmaca dışı eserler, bir dilden diğer dile bilgi ve enformasyon aktarımı öne çıkarılmaktadır. Bir bölümde siyasal metinlere (Baldwin), diğerinde tarihsel metinlere (Burke), bir başkasında süreli yayınlara (Pallares-Burke) odaklanılmıştır. Dini metinler üzerine önceki çalışmalar Kutsal Kitap'ın ve reformcuların eserlerinin çevirilerini öne çıkarırken, bu kitapta Eire dini eserlerin yayılmasına (uluslararası bakış açısından incelenmektedir) odaklanmakta, Kowalská ise Çek Protestan Kutsal Kitap'ını Slovak perspektiften ele almaktadır. Dört bölüm (Demidov, Günergün, Nicolaïdis ve Pantin) bilim (veya erken modern çağın başlarında bilinen adıyla, “doğa felsefesi”) eserlerinin çevirilerini ele almaktadır. Bu denemeler, daha genel bir hareket olan “doğa bilgisinin oluşumu”, yerel bilginin evrensel bilime çevirisinde diller arası çevirinin rolünün anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.¹²

Farklı diller söz konusu olduğunda, ilk çalışmalar Latince ve Yunancadan yerel dile çevirilere yoğunlaşmıştır.¹³ Halbuki bu kitapta yerel diller arasındaki çeviriler ve hak ettiği önemi hiçbir zaman görmemiş bir konu olan yerel dillerden Latinceye çeviri (Burke) vurgulanmaktadır. Yazarlar (özellikle de Demidov, Günergün ve Nicolaïdis) Avrupa merkezlerini olduğu gibi çevre ülkeleri de incelemekte ve araştırmalarını Avrupa'nın ötesine taşımaktadırlar (Hsia).

İlk çeviri incelemeleri basılı çevirilere odaklanmıştır, ama tercümanlık tarihi de bazı araştırmacılar tarafından incelenmiştir ki, bunların arasında atölyemizin katılımcılarından Dejanirah Couto da vardır.¹⁴ Fakat bu kitaba katkı sunan üç yazar (bir kez daha, Demidov, Günergün ve Nicolaïdis), “basım çağı” diye adlandırılan dönemde, özellikle de Avrupa'nın doğu yarısında elyazmalarının önemini vurgulamaktadır.

Çevirinin kültür tarihine ilişkin daha yapılacak çok iş var. Bu kitabın amacı bu zamana kadar yapılanların daha iyi bilinmesini sağlamak, okurları bu büyüleyici alana girmeye özendirmek adına birkaç katkı daha sunmaktır.

I. KISIM

ÇEVİRİ VE DİL

1. Bölüm

Erken Modern Avrupa'da Çeviri Kültürleri

Peter Burke¹

Çeviri iki dil arasında değil, her zaman iki kültür arasında bir değişimdir.
(Umberto Eco)

Bu makalenin iki amacı var: Erken modern Avrupa'da çeviriye dair genel bir araştırma sunmak ve kültürler arasında çeviri bağlamında diller arası çeviriyi ele almak. Diller arasındaki farklar gibi kültürler arasındaki farklar da metinlerin “çevrilebilirliği”ni azaltır. Sözgelimi komik edebi eserleri çeviren birisi için başlıca sorunlardan biri, farklı kültürlerin mizah anlayışı ya da anlayışlarının, anılageldiği adıyla “gülme kültürleri”nin çok farklı olmasıdır. Şakalar sınırları aşamaz. Benzer şekilde, şakalar asırlar geçtikçe çoğu zaman bayatlar ya da anlaşılmaz olur. Örneğin Shakespeare'de kocaların boynuzlarına yapılan atıf Elizabeth dönemi seyircilerini gülmekten yerlere yatırabilirdi, ama bugün sessizlikle karşılanmaktadır.²

I

Eğer geçmiş yabancı bir ülkeyse, en tek dilli tarihçinin bile bir çevirmen olduğunu söyleyebiliriz.³ Tarihçiler geçmiş ile şimdi arasında dolayımında bulunurlar ve diğer çevirmenlerle aynı ikilemlerle boğuşurlar: İki efendiye hizmet ederler ve aslına bağlılık ile okurlar açısından anlaşılabilirliği uzlaştırmaya çalışırlar.⁴

Örneğin bir ortaçağ kralının “politika”larından bahsedebilir miyiz? Ortaçağ metinlerinde bu kelimeye rastlayamazsınız. Zorunlu değildi, zira ortaçağda bir kral gelecekteki eylemlerini anlatan bir programla seçmenlerini kendisine oy vermeye ikna etmek zorunda değildi. Günlük siyasal eylemlerin altında yatan bazı ilkeler ya da stratejiler anlamında (adalet dağıtmaktan topraklarını genişletmeye kadar) kralların politikaları olmuş olabilir, ama bugünkü gibi bir program anlamında politikalarından bahsetmek anakronizm olur.

Yine, bir tarihçi XIV. Louis yanlısı “propaganda”dan bahsedebilir mi? Siyasi anlamıyla bu terim 18. yüzyılın sonlarında, siyasi ikna tekniklerini Katolik Kilisesi ve onun “iman propagandası” (*de propaganda fide*) kurumları tarafından uygulandığı şekliyle din değiştirme tekniklerine benzetmek için kullanılmaya başlanmıştı. Diğer yandan, Louis’nin hizmetindeki yazarlar ve sanatçılar yalnızca genel olarak kralı yüceltmiyorlar, aynı zamanda Protestanların 1685’te Fransa’dan kovulması gibi belli eylemlerini de destekliyorlardı.⁵ Dolayısıyla Louis yanlısı “propaganda”dan bahsetmenin, teknik açıdan anakronizm olsa da, kültürel açıdan uygun olduğu kanaatindeyim. Serbest çeviri olmakla birlikte, aslına sadık olmadığı söylenemez.

“Kültürel çeviri” terimi ilk kez Edward Evans-Pritchard’ın çevresindeki antropologlar tarafından, iki tarafın da diğerinin davranışlarını anlamlandırmaya çalıştığı kültürel karşılaşmalarda yaşananları anlatmak için kullanılmıştır.⁶ Antropologlar arasında meşhur olan canlı bir örnek, Laura Bohannan’ın Hamlet’in hikâyesini Batı Afrika’da bir grup Tiv’e anlatışıdır: Bohannan’ın aktardığına göre, hikâye ekâbirler tarafından “düzeltilerek” Tiv halkının kültür kalıplarına uygun hale getirilmişti.⁷

Antropologlar genellikle görüştükleri yerli halkların mensuplarıyla aralarındaki kültürel mesafenin alışılmadık derecede fazla olduğu durumlarda çalıştıklarından, bir kültürün yerlileriyle başka bir kültürün yerlileri arasındaki daha genel bir sorun olan iletişim kadar, çevrilemeyen kelimeler sorununun da pekâlâ farkındadırlar (bu kelimelerden “totem” ve “tabu” gibi bazılarını Avrupa dille-

rine sokmuşlardır). Görüşme yaptıkları yerlilerle konuşmalarını kendi akademik düzyazılarına dönüştürmenin yol açtığı dilsel ve daha genel anlamda kültürel sorunların giderek daha çok bilincine varmaktadırlar.⁸

Yakın dönemde, kültürel çeviri kavramını metinlerin çevrilebilirliğiyle ilgilenen, edebiyat alanında çalışan bir grup akademisyen kullanmaya başlamıştır.⁹ Bu kavram görsel imgelere (aşağıda Hsia tarafından ele alınmaktadır) ve günlük yaşama atıflar için de kullanılabilir. Bizatihi anlamının bir tür çeviri olduğu, başka halkların kavramlarını ve pratiklerini kendi “sözdağarcığımızdaki” muadillerine dönüştürmek olduğu August Schlegel’den Franz Rosenzweig’a, Benvenuto Terracini’den Octavio Paz ve George Steiner’a kadar birçokları tarafından sık sık dile getirilmiştir. Paz’ın ifade ettiği şekliyle, “konuşmayı öğrenmek çevirmeyi öğrenmektir” (*aprender a hablar es aprender a traducir*).¹⁰

Sözgelimi çağdaş Batı kültüründe birçok kişi hukukçuların, doktorların ve farklı alanlarda çalışan birçok bilim insanının kullandığı dili anlamamaktadır. Bu mesele daha 17. yüzyılda sorun haline gelmeye başlamıştı: Felemenkli Adriaan Koerbagh sıradan halkın avukatlar tarafından kandırılmasını engellemek için hukuk terimlerinin günlük dildeki karşılıklarının yer aldığı bir sözlük yayımlamıştı.¹¹ Hukuki veya tıbbi fikirleri hem toplumsal hem de dilsel sınırların ötesine taşıma anlamında hukuk ya da tıp çevirisi görevi daha da zordur.¹² Aynısı, aşağıda Asya ve Amerika kıtasında Hristiyan misyonerliği bağlamında ele alınacak olan tanrıların çevrilmesi için de geçerlidir.¹³

Çeviri demek bir bakıma “müzakere” demektir. Son kuşak bu kavramın uygulama alanını genişletmiş, ticaret ile diplomasi dünyasının ötesine taşıyarak, fikir alışverişi ve akabinde gelişen anlam değişikliklerini anlatmak için de kullanır olmuştur.¹⁴ Buradan çıkarılacak ders: Belirli bir çeviriyi bir soruna kesin çözüm olarak değil, daha ziyade kayıplar ya da feragatler de içeren ve yeniden müzakereye açık kapı bırakan karman çorman bir uzlaşma olarak görmek gerekir.

Modern çağın başlarında müzakere edilmiş çeviri fikri misyonerlik alanı için özellikle uygun görünmektedir. Hristiyan misyonerler Hristiyanlığın mesajını çalıştıkları kültüre uyarlama (ya da o zamanlar söylendiği gibi, o kültürle bağdaştırma) konusunda ne kadar ileri gidebileceklerine karar vermek zorundaydılar. Örneğin Çin'de Matteo Ricci eğer rahip gibi giyinirse kimsenin onu ciddiye almayacağını fark etmiş, bu nedenle Konfüçyüsçü bir âlim gibi giyinerek, kendi toplumsal mevkiini Çinceye “çevirmişti”. Din değiştirip Hristiyan olan Çinlilerin atalarına geleneksel tarzda saygı göstermelerine izin vermiş ve bunun dini değil, daha ziyade toplumsal bir âdet olduğunu savunmuştu. “Tanrı” kelimesini “Göklerin Efendisi” anlamına gelen *Tianzhu* (Tianju) adlı yeni bir kelimeyle karşılamış ve Çinli Hristiyanların, tıpkı Konfüçyüs’ün yaptığı gibi, basitçe *Tian* (“Gök” ya da “Sema”) demelerine izin vermişti (daha fazlası için, bkz. s. 41-55).

Roma’da Cizvitler, Çinlileri Hristiyan yapacaklarına kendileri Çinlilerin dinine dönmekle suçlanıyorlardı. Pekin’de iyi bir kültürel çeviri olarak gözüken şey, Roma’da daha çok yanlış çeviriye benziyordu.¹⁵ Diğer misyonerler ise Ricci kadar ileri gitmeyi reddediyor ve geleneksel siyah cüppelerini giyip, Latince *Deus* kelimesini kullanarak, çevirmek yerine açıklıyorlardı (s. 51). Bu çatışmalar erken modern dönemde hem diller arası hem de kültürler arası çeviri sorunlarının en canlı örneklerini sunmaktadır.

Kültürel çeviriyi ele almanın bir diğer yolu çifte bir süreç olan bağlamından uzaklaştırma ve yeniden bağlamsallaştırmadan bahsetmektir. Önce yabancı bir şeyi temellük etmek için temas kurmak, ardından yerileştirmek. Diller arası çeviri yalnızca bu sürecin bir örneği olarak değil, aynı zamanda onu alışılmadık derecede görülür ya da duyulur kılan bir tür turnusol kâğıdı olarak da görülebilir. Bu sürece iki açıdan bakmaya çalışmak aydınlatıcı olabilir. Alıcının bakış açısından bir kazanım biçimidir, zira ev sahibi kültürü ustalıkla bir uyarlama sonucu zenginleştirir. Öte yandan, vericinin bakış açısından ise çeviri bir kayıp biçimidir, zira aslının yanlış anlaşılmasına ve zarar görmesine yol açar.

II

Her kültürel alışveriş tarihinde, diller arası çeviri açıkça muaz-zam önemdedir. Dilsel çeviri ile kültürel çeviri arasındaki ilişki yakın dönemde özgürlük, bireycilik ve demokrasi gibi fikirlerin Batı'dan Çin'e, Japonya'ya, Batı Afrika'ya ve diğer yerlere hareketine odaklanan birtakım içgörülü incelemelere konu olmuştur.¹⁶ Kıtalar arası çeviri üzerine bu incelemelerin odak noktası bir tesadüf değildir. Diller ve kültürler arasındaki mesafe ne kadar fazlaysa, çeviri sorunları o kadar açık bir şekilde gözükür. Aynı şekilde, bu yaklaşım Avrupa'nın kendi içindeki kültürel alışverişe de yansıtılabilir.

Metin çevirisi erken modern Avrupa'da Rönesans, Reform, Bilim Devrimi ve Aydınlanma gibi büyük kültür hareketlerinin merkezinde yer alıyordu. Sözgelimi Rönesans'ta klasiklerin çevrilmesi (Yunancadan Latinceye çeviriler de dahil) ön plandaydı, ama *Orlando Furioso*'dan *Don Quijote*'ye kadar yerel dillerden önemli eserlerin çevirileri de etkiliydi. Aşağıda Eire'nin yazısında da göreceğimiz gibi, Reform ve Karşı-Reform döneminde Erasmus, Luther, Calvin, Luís de Granada, Roberto Bellarmino ve diğerlerinin çevirileri önemli bir rol oynadı. Yine aşağıda ele alınan (bkz. s. 189-255) Bilim Devrimi'nin yayılması belli ölçüde Galileo ve Newton çevirileriyle, Aydınlanma'nın yayılması da Montesquieu ve Locke çevirileriyle ölçülebilir.

Klasik çevirileri, örneğin yerel edebiyattan önemli eserlerin çevirileri sık sık incelenmiştir. Bu yüzden, kitabın geri kalanında olduğu gibi bu bölümde de, genellikle göz ardı edilmiş olan eserlere yoğunlaşılacak: Erken modern Avrupa'da yerel dille yazılmış ya da yeni-Latinceyle yazılmış olan edebiyat dışı eserlerin çevirileri (daha ayrıntılı bir şekilde aşağıda, s. 71-89'de incelenmektedir). Kesin bir inceleme, tabii eğer böyle bir şey mümkünse, erken modern Avrupa'da üretilen çevirilerin hepsinin bir dökümü çıkarıldığında mümkün olacaktır ki, bu görev küçük bir ekibin harcı değildir, tek bir kişiyi ise fazlasıyla aşar.

Burada yapılabilecek olan, bu metinleri o dönemde egemen olan çeviri sistemleri ("rejimleri"), başka bir deyişle çeviri pratiğini, yani hem amaçlarını ("stratejilerini") hem de araçlarını ("tak-

tikleri”ni ya da “poetika”sını) yöneten kurallar, normlar ya da uzlaşımların da dahil olduğu kültürel bağlamına yerleştirmektedir.¹⁷ Erken modern Avrupa’da bu sistemlere ya da benim vermeyi tercih ettiğim adla, “çeviri kültürleri”ne dair aşağıdaki değerlendirme şu altı kapsamlı soruya muvakkat cevaplar sunmaktadır: Kim çevirir? Hangi niyetlerle çevirir? Ne çevirir? Kimin için çevirir? Nasıl çevirir? Çevirinin sonuçları nelerdir?¹⁸

III

Kim çevirir? Avrupa’da bu dönemde yaşamış binlerce çevirmen çeşitli şekillerde tasnif edilebilir. Örneğin birçok çeviri bireylerin eseri idi, ama ortaçağda olduğu gibi bu dönemde de ekip çalışması örnekleri vardır (sözgelimi Toledo’da ve ayrıca Vadstena’daki İsveç manastırında). Mesela Alman yayıncı Zacharias Palthen, Paracelsus’un eserlerini Latinceye çevirtmek için bir ekip oluşturmuştu (bkz, aşağıda s. 202); keza şair Alexander Pope da Homeros çevirisine yardımcı olacak bir ekip tutmuştu.¹⁹

Ortaklaşa çeviri özellikle Kutsal Kitap örneğinde, yalnızca metin çok uzun olduğu için değil, aynı zamanda Tanrı kelamını yorumlananın barındırdığı sorumluluk nedeniyle de özellikle yaygındı. Modern çağın başlarında üretilen Felemenkçe, Danca, İsveççe ve Fince Kutsal Kitaplar gibi, İngilizce Resmi Nüshası ve Çek Kralıcy Kutsal Kitabı da ekip çalışmasının ürünüydü (İngilizce örneğinde, altı “grup” vardı, bunların ikisi Oxford’da, ikisi Cambridge’de, ikisi de Londra’daydı). Bu gruplar ünlü Septuaginta modeli uyarınca oluşturulmuştu: Eski Ahit’i Yunancaya çevirmek üzere İskenderiye’de toplandığı varsayılan 72 âlim.

Çevirmenler arasındaki bir diğer yararlı ayrım amatörleri profesyonellerden ayırır. Çevirmenlerin ezici çoğunluğu bu faaliyetle hayatlarında yalnızca bir ya da iki kez iştigal etmişti. Amatörler arasında hükümdarlar ya da müstakbel hükümdarlar da vardı: Kraliçe Elizabeth, I. James, İspanya kralları IV. ve V. Felipe ile Anhalt’lı Ludwig. Din yazarları çoğu zaman diğer din yazarlarını çeviriyorlardı (örneğin hem Luís de Granada hem de Cizvit Emmanuel Nieremberg, Thomas à Kempis’i çevirmişti). Hekimler otlar

ve anatomi üzerine eserler çeviriyorlardı (örneğin García de Horta ve Monardes'in otlar üzerine eserini Annibale Briganti İtalyancaya çevirmişti). Tarihçiler başka tarihçilerin eserlerini çeviriyorlardı: Örneğin Leonardo Bruni, Polybius ve Procopius'u çevirmiş ya da uyarlamıştı; Johann Sleidan ise Commynes'i çevirmişti. Sanatçılar ve uzmanlar sanat ve mimari üzerine incelemeleri çeviriyorlardı (aynı zamanda bir gravürücü olan doktor Richard Haydocke İtalyan sanat teorisini Lomazzo'yu İngilizceye çevirmişti).

Kadınlar bu alanda nispeten öne çıkıyorlardı, muhtemelen kendi eserlerini yazmaktansa çeviri kadınların alçakgönüllülüğüne daha uygun görüldüğü için böyleydi. Gelenek uzun süre devam etti: 20. yüzyıl başında Almanya'da, İngilizceden yapılan edebi çevirilerin yüzde 40'ı kadınların eseri idi.²⁰ Erken modern dönemdeki kadın çevirmenler arasında İtalyan Giuseppa-Eleonora Barbapiccola, Leh Maria Sipayllówna, Alman Eleonora von Sporck ve Louise Gottsched, Danimarkalı Dorothea Biehl ve Birgitte Thott, İsveçli Catharina Gyllengrip ile Catharina ve Maria Gyllenstierna, Fransız Geneviève Chappelain, Anne Dacier, Susanne Du Vergerre, Octavie Belot ve Emilie Marquise du Châtelet vardı. İngiltere'de yalnızca en bilinen örneklerden bahsetmek gerekirse, Margaret Beaufort, Aphra Behn, Elizabeth Cary, Ann Cook, Ann Lok, Jane Lumley, Margaret Roper, Mary Sidney ve Margaret Tyler vardı.

Birçok amatörün aksine, görece az sayıda çevirmen profesyoneldi, en azından hayatlarının kayda değer bir kısmını çoğu zaman para için bu işe ayırma anlamında profesyonellerdi. Çalışmalarının karşılığı olarak para ödenen ilk yazarlar arasında metin çevirmenleri sayılmalıdır; erken modern çağda kalemiyle geçinmek isteyen çoğu yazar (Erasmus'tan Dr. Johnson'a kadar) diğer edebi faaliyetler dışında çeviriyle iştigal etmişti. Dönemin sonuna gelindiğinde birkaç tanesi bu şekilde çok da fena sayılmayacak paralar kazanmıştı. Bu grupta Elizabeth Carter adında, on dil bildiği söylenen ve bunların dördünden (Yunanca, Latince, Fransızca ve İtalyanca) çeviri yapabilen bir kadın da vardı. Carter, Epiktetos çevirisinden 1.000 gine kazanmıştı. Alexander Pope ise *Odyssea*'nın İngilizce

çevirisinden 4.500 pound kazanmış, bu meblağın bir kısmını da ekibine dağıtmıştı.

Profesyoneller arasında önemli sayıda sözlü çevirmen de vardır. Tercümanlar çoğu zaman hükümetler tarafından atanıyor, bazen de özel okullarda eğitiliyorlardı (sözelimi Viyana'da, Venedik'te ya da öğrencilerin "les jeunes de langues" olarak bilindikleri Paris'te).²¹ İsveç'teki Rusça konuşan tercümanlar ya da 17. yüzyılın başından 1850'lere kadar Japon hükümetinin yabancıları kapattığı ada olan Deşima'nın Felemenkçe konuşan çevirmenleri (*tsujis*) örneğinde olduğu gibi konumları kalıtsal olabiliyordu.²²

Bu dönemde en fazla çeviri yapma rekoru, İtalyanca ve İspanyolcadan yaklaşık 80 metin çevirmiş olan Fransız Gabriel Chapuys'a aittir. Hollandalı Jan Hendriksz Glazemaker Latince, Fransızca, Almanca ve İtalyancadan 60'ın üzerinde eser çevirmişti. Alman Christian Weisse İngilizceden 48 eser çevirmişti. İsveçli Eric Schroder çoğu Latince'den olmak üzere 40'tan fazla çeviri yapmıştı. Hollandalı Vincentius Meusevoet ise esasen İngilizceden olmak üzere 35'in üzerinde çeviri yapmıştı.

Yine de, bu insanları "yarı profesyonel" diye adlandırmak daha doğru olur, zira bu dönemde çevirmenlik kariyerini dil öğretmenliğiyle, tercümanlıkla, kâtiplikle, sözlük yazımıyla ya da para için yazmakla birlikte yürütmek yaygındı (bugün bile çevirmenlerin yalnızca küçük bir azınlığı tam zamanlı çevirmendir).²³ Sözelimi Meusevoet Kalvenci bir papazdı, Chappuys kraliyet danışmanı ve tercümandı. Weisse çevirmenlik dışında editörlük ve yazarlık yapıyordu. Schroder kraliyet çevirmenliğiyle iştigal ediyordu, ama aynı zamanda Stockholm'deki kraliyet matbaasında düzeltmendi ve bir ara kendi basımevini de işletmişti.

Tam zamanlı çalışan maaşlı çevirmenlerden bazı nadir örnekler için 18. yüzyıl Rusya'sına dönmemiz gerekir. Rusya'da St. Petersburg Akademisi çevirmenleri istihdam ediyor ve sorunlarını tartışmak üzere düzenli toplantılar tertip ediyordu. 1735'te yaptığı bir konuşmanın gösterdiği gibi, Vasili Tredyakovski çevirmenlerin misyonu konusunda kafası net biriydi: Bu örnekte misyon Batı Avrupa kültürünü Rusya'ya taşımaktır. <https://rantey.org>

Erken modern çağda çevirmenlere yardımcı olacak kaynakların kıtlığı vurgulanmayı hak ediyor.²⁵ Avrupa yerel dillerinde iki dilli sözlüklerin olmaması özellikle çarpıcıdır. Örneğin İngiliz çevirmenlerin durumunu ele alalım. Bir Fransızca-İngilizce sözlük için 1580'e kadar beklemleri gerekmişti, İspanyolca-İngilizce sözlük için 1591'e, Fransızca-Almanca sözlük için 1596'ya, İtalyanca-İngilizce sözlük için ise 1598'e dek sarkmıştı bu süre. İsveç örneğinde, bir Fransızca-İsveççe sözlük için 1694'e, İngilizce-İsveççe sözlük için 1734'e ve Almanca-İsveççe sözlük için 1749'a kadar beklemek gerekmişti. Bu tarihlerden önce belli bir dille ilgili sorunlarla karşılaşan çevirmenler ya Latinceye başvurmak ya da o anadili konuşan birinden yardım istemek durumundaydılar.

İki yarı-profesyonel grup diğerlerinden ayrılmaktadır. İlki tahmin edilebileceği üzere göçmenlerdir. Bu iki kültürlü kişiler görevlerine istisnai derecede uygun insanlardı ve çoğu zaman iki ülkeleri arasında dolayımında bulunmayı meslek haline getirmişlerdi. Tıpkı dönemin profesyonel tercümanları gibi, bu iki kültürlü Avrupalılar da Amerika kıtası, Portekiz İmparatorluğu ve diğer yerlerdeki muadilleri kadar yoğun bir incelemeye tabi tutulmamışlardır. Sözgelimi Osmanlı İmparatorluğu'nda tercümanlar genellikle "dinini değiştirenler"den, başka bir deyişle Hristiyanlıktan Müslümanlığa dönmüş kişilerden çıkarken, Hindistan'daki Portekizli mütercimler çoğu zaman "yeni Hristiyanlar"dı ve genellikle Yahudi kökenlilerdi.²⁶

Metin çevirmenlerine gelince, 16. yüzyıl örnekleri arasında İtalyan ana-babadan gelen iki Londralı vardı: John Florio (büyük ihtimalle melez kimliğini ifade eden bir melez adı) ve Lodowick Bryskett, namı diğer Lodovico Bruschetto. İtalyalı Protestan mülteciler Latinceye çeviri yapanlar arasında özellikle öne çıkıyorlardı (aşağıda, s. 76-77).

17. yüzyılda çeviri alanına (İngilizceden Fransızcaya ya da tersi) girme sırası Fransız mülteci Protestanlardaydı. Locke ve Newton çevirmiş olan Pierre Coste, Amsterdam ve Essex'te sürgünde bulunmuş bir Huguenot idi.²⁷ Jean Baptiste de Rosemond bir Anglikan din adamı olmuş ve Gilbert Burnet ve Edward Stillingfleet

gibi yeni meslektaşlarının eserlerini çevirmişti. Diğer yandan, Bayle, Fénelon ve Saint-Evremond çevirmeni Pierre Desmaizeaux ile tahkimat ve doğa felsefesi üzerine eserlerin çevirmeni olan John Desaguliers (bir başka melez adı) Fransızca metinleri İngilizceye çevirmeyi tercih ediyorlardı. Desmaizeaux *Nouvelles de la république de lettres* dergisinin İngiltere muhabirliğini yaparak ve yeni yayınlar hakkında bilgi göndererek daha geniş anlamda kültür çevirmenliği de yapmıştı.²⁸

Felemenk örneğinde geri dönmüş göçmenler özel bir kategori oluşturmaktadır, en başta da Alba Dükü'nün Protestan meza-limi sırasında İngiltere'ye kaçmış, ama sonra anavatanlarına geri dönüp Kalvenci rahipler haline gelmiş olanlar. Örneğin üretken bir çevirmen olan Vincentius Meusevoet birkaç yıl Norwich'te yaşamıştı. Michael Panneel Ipswich'te, Johannes Beverland Yar-mouth'ta yaşamıştı. Jan Lamoot Londra'da okumuştı. Willem Teelinck St Andrews'de okumuş, Banbury'de yaşamış ve Derby'li bir kadınla evlenmişti. Britanya'da yaşamanın sağladığı bu deneyimler kuşkusuz çevirmenlere kültürel müzakere görevlerinde yardımcı olmuştu.

Burada mülteciler haricinde bahsedilmeyi hak eden ikinci bir grup ise Cizvitlerin kozmopolit tarikatıydı. Cizvitler elbette kültürel çeviri konusunda uzmandılar, zira kurucuları Ignacio de Loyola tarafından (Aziz Pavlus'un sözleriyle) “herkesin her şeyi” (*omnia omnibus*) olacak şekilde eğitilmişlerdi. Bu anlamda Ricci'nin Çinli âlim gibi giyinme stratejisi tüm tarikatı için tipikti.

Diller arası çeviri, Cizvitlerin din değiştirme stratejisinin parçasını oluşturunuyordu. 1540'ta tarikatın kurulması ile 18. yüzyıl sonu dönemde 250'den fazla aktif Cizvit çevirmen vardı ve münhasıran olmasa bile özellikle de yerel dillerden Latinceye çeviri yapıyor ve başka Cizvitlerin metinlerine odaklanıyorlardı. Tek başına en fazla metin çeviren kişi 30 çeviriyle Flaman Frans de Smidt'ti, onu 23 çeviriyle Polonyalı Simon Wysocki, 19 çeviriyle Alman Conrad Vetter, 18 çeviriyle kuzey Hollandalı Jan Buys ve 17 çeviriyle Fransız Jean Brignon ve Çek Jiri Ferus takip ediyordu. Cizvit çevirisi Orta ve Doğu Avrupa'ya da Doğu Avrupa'da özellikle önemliydi.

Mesela Jacob Szafarzyński meslektaşını Rivadeneira'yı Lehçeye çevirmişti, Balthasar Hostovinus Cizvit misyonlarından mektupları Çekçeye çevirmişti vb.²⁹ Aşağıda Hsia'nın gösterdiği gibi (s. 41), Cizvit çevirmenler Çin'de de aktiflerdi.

Çevirmenler haricinde, “edebiyat okuma, yazma ve yeniden yazmaya destek ya da köstek olabilen güçler (kişiler, kurumlar)” anlamında hamileri (mesenleri) de hesaba katmak gerekiyor.³⁰ Bunlardan bazıları kilisenin önde gelen isimleriydi. Hümanist papa V. Nicolaus bazı Yunan klasiklerinin Latinceye çevrilmesi talimatını vermişti. Kardinal Jiménez de Cisneros birkaç dini eser dışında Kutsal Kitap'ın çokdilli bir edisyonun hamisiydi (aşağıda, s. 102). Lorraine Kardinali ise dini eserlerin İspanyolcadan Fransızcaya çevrilmesini teşvik etmişti.³¹

Diğer önemli hamiler arasında hükümdarlar vardı. Daha 13. yüzyılda Kastilya Kralı X. Alfonso (“bilge” ya da “âlim” anlamına gelen *el sabio* diye bilinir) esasen astroloji üzerine Arapça eserler olmak üzere bir dizi metnin çevrilmesi talimatını vermişti. Keza Kral V. Charles'ın (Şarlken) emriyle otuz kadar metin Fransızcaya çevrilmişti.³² Elyazması halinde tedavülde olan bu metinler sınırlı sayıda insana ulaşmıştı. Matbaa çağında ise İsveç'te Gustav Adolf ve Rusya'da Petro ve Yekaterina çok daha fazla insana ulaşan benzer çeviri kampanyalarına girişmişlerdir (aşağıda, s. 16).

Katerina örneği bize kadınların hami olarak öne çıktıklarını ve erkekleri belli yazarları belli dillere çevirmeye teşvik ettiklerini hatırlatıyor. Castiglione'nin *Cortegiano*'sunun İspanyolca ve İngilizce versiyonları iki soylu kadın olan Gerónima Palova de Almogáver ve Northampton Markizi Elizabeth'in telkinlerinin ürünüydü. John Florio, Montaigne'in *Denemeler*'inin (1603) çevirisinin üç bölümünü altı soylu kadına ithaf etmişti. Paolo Sarpi'nin *Istoria del Consilio Tridentino* [Trent Konsili Tarihi] adlı yapıtının üçüncü Fransızca çevirisi İngiltere kraliçesinin emriyle yapılmıştı (aşağıda s. 162).

Aynı zamanda çeviri müteşebbisleri vardı: Bazıları bu tür eserlere özellikle ilgi gösteren basımcılar. Örneğin Venedikli Gabriel Giolito, İspanyol Alfonso de Ulloa'yı İspanyolcadan çeviri yapması

için istihdam ettiği gibi, birtakım klasik tarih eserlerinin çevirisini de yaptırmıştı (aşağıda, s. 146). Theodor de Bry ve oğlu Johann Theodor seyahat kitaplarının Almanca ve Latince çevirilerini yaptırmışlardı. Kendileri de çeviri yapan basımcılar arasında Londralı William Caxton, Lyonlu Etienne Dolet ve Venedikli Barezzo Barezzi vardı. Birkaç büyük şehir, en başta da Venedik, Paris, Londra ve Amsterdam esasen basımcılar sayesinde çeviri merkezleri haline gelmişti.

IV

Çeviriler hangi niyetler ya da stratejilerle yapılıyordu?³³ En bariz ve belki de en önemli projeler dini projelerdi. Çevirmenler ile misyonerlerin çalışmaları arasındaki bağlantı gibi benzerlik de kayda değerdir. Ricci gibi misyonerler bir din değiştirtme aracı olarak dini metin çevirileri yapmışlar, ama bazen kendilerini dinlerini de çevirirken (dinlerini yerel kültüre uyarlamak anlamında), hatta dillerini dönüştürürken (Tupi dilinden, Japoncadan vb. kelimeler ve tabirler alma anlamında) bulmuşlardı.

Diğer kıtalarda olduğu gibi Avrupa'da da epeyce misyonerlik faaliyeti vardı ve burada da çeviri önemli bir rol oynamıştı. Katolik Karşı-Reform dünyasında, Protestanlıktan ya da Ortodoksluktan Katolikliğe döndürme girişimleriyle bağlantılı bir “çeviri politikası” diye adlandırabileceğimiz bir şey vardı. Bu politika Roberto Bellarmino'nun yazdığı ve yirmi Avrupa diline (ya da bugün birer lehçe olarak görülen Piemonte ve Sicilya dilleri de sayılırsa, yirmi iki dile) çevrilmiş olan ilmihal örneğinde özellikle açıktır.³⁴

Roma'da bazı çeviriler (Kardinal Baronius'un kilise tarihinin Arapça versiyonu da dahil), “İman Propagandası (*de propaganda fide*) için” cemaat tarafından finanse edilip yayımlanmıştı ve 1626'dan itibaren özel matbaaları tarafından basılmıştı.³⁵ Bilhassa Cizvitler örneğinde, yalnızca *Ad maiorem dei gloriam* (Cizvitlerin düsturu: “Tanrının yüce onuru adına”) değil, aynı zamanda tarikatın yüce onuru adına üretilen kitapların çevrilmesi komplotsundan ya da her halükârda bir çeviri politikasından bahsetmek çekicidir. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Luther'den itibaren Protestanların ürettiği birçok Kutsal Kitap versiyonu bilinçli bir stratejinin bir diğer bariz örneğini sunar. Aynı şey, farklı dillerde yazılmış birçok Lutherci metin, özellikle de ilmi-hal üretimi için geçerlidir. Erken dönem bir Rusça metin (1625'te Stockholm'de basılmış) gibi, Letonca (1525), Estonca (1535), Litvanca (1547) ve Sami dillerinde (1649) basılmış ilk metinlerin hepsi de Luther çevirileri ya da uyarlamalarıydı.³⁶

Yine, İngilizler tarafından çok az kitabın yabancı dile çevrildiği bir sırada Püriten William Perkins'in ilahiyat ve ibadet eserlerinin Felemenkçe ve Macarcaya çevrildiğini görünce, ilk akla gelen açıklama Kalvencilerin de bir çeviri stratejisi ya da politikasına sahip olabileceğidir. Paolo Sarpi'nin papalığı hedef alan *Trent Konsili Tarihi* adlı yapıtının İngilizce, Fransızca, Almanca, Felemenkçe ve Latince çevirilerinin hızla yayımlanmış olması (özgün İtalyanca baskısının 1619'da yayımlanmasının ardından 1620'de ve 1621'de), bir kez daha Protestan dünyasının eşgüdümlü hareket ettiğini düşündürüyor.

Benzer türde seküler stratejiler ya da politikalar bu dönemde de bulunabilir. Örneğin imparator V. Charles'ın 1546-47'de Protestan prenslerine karşı savaşının Luis de Avila tarafından yazılan resmi tarihi, olayların üzerinden çok geçmeden yalnızca özgün dili İspanyolcada değil, aynı yıl içinde İtalyanca, Fransızca, Flamanca, Latince ve İngilizcede de yayımlandı. Bu eşgüdüm, çeviri inisiyatifinin imparatorun çevresinden geldiğini düşündürmektedir.

İngiltere'de VIII. Henry döneminde William Marshall tarafından Reform'u desteklemek adına Lorenzo Valla, Padua'lı Marsilio, Martin Luther ve Martin Bucer çevirileri yapılmıştı ve kendisi de kralın nazırı Thomas Cromwell tarafından desteklenmişti, ama çeviri inisiyatifinin hükümetten değil, Marshall'dan geldiği anlaşılmaktadır.³⁷ Benzer şekilde, Elizabeth çağında, Richard Hakluyt'un seyahat kitapları çevirilerini –örneğin yardımcısı John Pory'yi (Leo Africanus'un Afrika tasvirini çevirmiştir) ve ayrıca William Philip'i– teşvik ettiği görülmektedir.

Öte yandan, 17. yüzyıl İsveç örneğinde, inisiyatif bir bireyden (1606'da IX. Karl'a ithaf edilmiş bir kitapta planını ortaya seren

Schroder'den) gelmiş olsa da, Gustav Adolf döneminde İsveçlilere Avrupa'nın başka yerlerindeki kültürel gelişmeleri yakalamalarında yardımcı olmaları amacıyla girişilen bir resmi "çeviri kampanyası"ndan bahsetmek abesle iştigal olmayacaktır. 18. yüzyılda da Locke'un *Second Treatise on Government* [Hükümet Üzerine İkinci İnceleme] adlı eserinin İsveççe çevirisinin yapılması talimatını veren devletti, daha doğrusu Chancery College'dı.³⁸

18. yüzyıl Rusya'sında bir çeviri kampanyasından bahsetmek daha da uygundur. Çevirmenler daha öncesinde de yaptıkları gibi, Hariciye Okulu için çalışmışlardı (bkz. s. 154). 1698'de İlya Kopyevich en az yirmi bir kitap çevrilmekle görevlendirilmişti.³⁹ I. Petro zamanındaki çeviriler esasen askeri, bilimsel ve teknik nitelikte olup, çarın çıkarlarını ve politikalarını yansıtıyordu. Bu eserler arasında anatomi (Vesalius), kozmoloji (Huyghens), coğrafya (Varenus) ve mimari (Vignola, iddiaya göre Petro tarafından çevrilmiştir) eserleri vardı. Tarih eseri olarak ise Curtius'un yazdığı Büyük İskender'in hayatı (kuşkusuz Petro'nun örnek aldığı biriydi) ve Pufendorf'un Avrupa devletleri üzerine bir araştırması (Donanma Akademisi'ndeki derslerde kullanılan bir ders kitabı) vardı.⁴⁰

Bu kampanya Petro'nun ölümünün ardından genişledi, ama teknik kitapların yerini edebiyat eserleri aldı. Bu durum Yekaterina'nın Rusya'da yabancı modeller – ister klasikler (Horatius, Vergilius) ister Fransızlar (Boileau, Fénelon) aracılığıyla kilise dışında bir yerel kültür oluşturma konusundaki "özbilinçli girişim"ini yansıtıyordu. 18. yüzyıl Rusya'sı belli bir edebiyatın "genç", zayıf ve periferide kalmış olduğu örneklerde çevirinin öneminin ilk canlı modern örneklerinden birini sunar.⁴¹ Çevirmenler artık Rus Akademisi için çalışıyorlardı. 1768'de Yabancı Kitap Çevirisi Cemiyeti faaliyetlerine başladı ve sonraki 12 yılda 154 çeviri yayımladı. 1756-75 döneminde ise 765 çeviri yayımlandı. Bunların 402'si Fransızca, 175'i Almanca, 54'er tanesi Latince ve İtalyanca, 36 tanesi de İngilizce kitaptı, ama metinler her zaman özgün dilden çevrilmiyordu.⁴²

Kısacası, İsveç ve Rusya çevre ülkelerden kültürel katkıların önemine birer örnek. İsveç 17. yüzyılda, Rusya 18. yüzyılda

Avrupa âlimler topluluğuna adım atmıştır. Elitler Batı Avrupa'ya yetişmeleri gerektiğini düşünüyorlardı ve bunun aracı da çeviriydi. Bu yüzden çeviri işi büyük ciddiyetle örgütlendi ve daha yüksek bir statüye sahipti; devlet başka ülkelere kıyasla daha fazla işin içindeydi.

Başka yerlerde, bu dönem için “kampanya” kelimesinin kullanılması daha uygunsuz kaçacaktır, ama çeviri yoluyla aydınlanmayı yayma ideali yaygındı. Bir yanda, âlimlere bilmedikleri yerel dillerde yazılmış eserlere erişim olanağı sağlamak adına Latinceye çeviriler yapılıyordu, örneğin Felemenk Cumhuriyeti'nde Johan Georg Graevius'un inisiyatifiyle İtalyancadan yapılan eski nadir kitapların çevirileri (aşağıda s. 74). Buna karşılık, klasik eğitimden dışlanmış gruplara eskilerin bilgeliğinden nasiplenme fırsatı sunmak adına farklı yerel dillere Yunanca ve Latince'den çeviriler yapılıyordu. Giovanni Battista Ramusio, Richard Eden, Richard Hakluyt, Theodore de Bry ve diğerlerinin Avrupalılara diğer kıtalar hakkında daha iyi bilgi verme projelerinde didaktik ve ekonomik saikler iç içe geçmişti.

Yerel dillere çeviriler için bir diğer önemli saik de “kültür milletçiliği” olarak adlandırılan şeydir. Çevirmenler çoğu zaman rekabet dilini kullanmışlardı. Örneğin Sir Thomas Hoby, Castiglione'nin *Courtier*'inin daha kendisi İngilizce versiyonuna başlamadan önce İspanyolca ve Fransızca'ya çevrildiğinin farkındaydı.⁴³ Gavin Douglas Vergilius'un *Aeneis*'ini “İskoç ulusunun dili” diye adlandırdığı dile çevirmiş ve Caxton'un İngilizce çevirisiyle mukayese etmişti.⁴⁴

Ariosto ve Tasso'nun epik şiirleri de dahil olmak üzere yerel dildeki klasiklerin Bergamask, Bologna ve Napoli gibi lehçelere çevrilmesi Daouglas'inkiyle benzer nedenlerle, yerel gururdan ötürü yapılmış olabilir. Ayrıca bilinçli bir oyunbazlık biçimi de olabilir: Brezilya'da yaşayan bir Macarın yaratısı olan *Winnie the Pooh*'un 20. yüzyıl Latince versiyonunun erken modern dönemdeki muadili.

V

Neler çevriliyordu? Bir kültür antropoloğunun ya da bir kültür tarihçisinin bakış açısından, çeviri bir kültürün başka bir kültürde neyi ilgi çekici bulduğunu, daha doğrusu bir kültüre mensup grupların (ya da I. Petro gibi bireylerin) başka bir kültürde ilgi çekici bulduğu şeyleri alışılmadık bir netlikte ortaya serer. Çeviri için seçilen maddelerin alıcı kültürün önceliklerini yansıttığı söylenebilir, ama “yansıtma” yerine “kırılma” daha uygun bir metafor olurdu.⁴⁵ Mesele şu ki eserlerin çeviri için seçilirken iki karşıt ilkeye dayandığı görünmektedir. Birincisi, hiç şaşılmayacak bir biçimde, ev sahibi kültürdeki boşlukları doldurmak için.⁴⁶ Örneğin 1700’de Rusya’da matematik, bilim ve teknoloji kitapları eksikti ve bu yüzden I. Petro bu eksiği kapamaya girişmişti.

Ama ikinci ilke ilkinin karşıtıdır. Belli bir kültüre mensup insanların, o kültürde zaten var olan fikirleri, varsayımları ya da önyargıları destekleyen eserleri çevirmeleri olumlama ilkesi olarak adlandırılabilir. Eğer bu tür fikirleri desteklemezlerse, çeviriler aslında öyle olmadığını gösterecek şekilde dolaylı ya da dolaysız olarak (önsözler ya da okura mektuplar şeklinde “yanmetinler”le) değiştirilir; İtalyan tarihçiler Francesco Guicciardini ve Paolo Sarpi’nin “Protestanlaştırılması” adını verebileceğimiz örnek buraya oturur (aşağıda, s. 156).

Erken modern Avrupa’da en fazla çevrilmiş metin elbette Kutsal Kitap’tı. Kutsal Kitap çevirileri 1456-1699 yılları arasında 51 dilde yayımlandı; bunların arasında Luther’in Almanca Kutsal Kitap’ı, Çek Kralıcy Kutsal Kitabı, İngiliz resmi nüshası ve Hollanda resmi Kutsal Kitabı da vardı.⁴⁷ Rönesans döneminde beklendiği üzere, Yunanca ve Latince klasikler sık sık çevrilmişti. 1450-1600 yılları arasında Yunanca ve Latince klasiklerin sadece beş yerel dilde bin civarı çevirisi yayımlandı.⁴⁸ Kutsal Kitap’ın ardından çoğu zaman Thomas à Kempis’e atfedilen *Imitatio Christi* Bretonca, Katalanca, Çekçe, Macarca, Lehçe ve İsveççe de dahil olmak üzere on iki dile yaklaşık elli iki çeviriyle (hepsi de 1700’den önce basılmıştır) alanının çok ötesindeydi. Modern yazarlar arasında ise en çok çevrilenler Luther ve Erasmus’tu (aşağıda, s. 99).

Modern edebiyat eserleri çoğu zaman başka dillere aktarılıyordu. Elinizdeki kitapta bu eserlere hızlıca değinilip geçilmesinin nedeni o dönemde önemsiz olmaları değil, edebiyat dışı eserlerden çok daha yoğun bir şekilde incelenmiş olmalarıdır. Sözelimi Tasso'nun *Gerusalemme liberata*'sı Latince, İspanyolca, İngilizce, Fransızca, Almanca ve Lehçeye çevrilmişti. 1648'e gelindiğinde *Don Quijote* çoktan Fransızca, İtalyanca, İngilizce ve Almancaya çevrilmişti. Guarini'nin *Pastor fido*'su 17. yüzyıl sonunda dokuz ayrı dile çevrilmişti bile: Fransızca, İspanyolca, İngilizce, Felemenkçe, Hırvatça, Yunanca, Almanca, Lehçe ve İsveççe. Bu dönemde İngilizceden Latinceye yapılan çeviriler arasında *Shepherd's Calendar* [Çoban Takvimi], *Paradise Lost* [Yitik Cennet], *Essay on Man* [İnsan Üzerine Bir Deneme] ve *Elegy in a Country Churchyard*'ın [Bir Köy Kilisesi Avlusunda Yazılan Ağıt] versiyonları da vardı (aşağıda, s. 83).

Tarih, siyaset, din ve özellikle de bilim eserlerinin çevirisi bu kitabın ileriki bölümlerinde ele alınacak. Keza seyahat ve coğrafya eserleri de gözde çeviri konularıydı. Örneğin ilk kez 1510'da İtalyanca yayımlanan Ludovico de Varthema'nın seyahatleri 1600 yılına gelindiğinde beş dile çevrilmişti. Giovanni Botero'nun *Relazioni*'sinin (dünyanın farklı kısımlarının tasvirleri) tamamı ya da bir kısmı Almanca, Latince, İngilizce, İspanyolca ve Lehçeye çevrilmişti. Çin'e duyulan ilgi Marco Polo'nun, Augustinusçu din adamı Juan González de Mendoza'nın Çin tasvirlerinin ve İtalyan Cizvit Martino Martini tarafından yazılan Ming hanedanının düşüşünün tarihi gibi eserlerin birçok çevirisinden anlaşılmaktadır (aşağıda, s. 150).⁴⁹

VI

Çeviriler kimler için yapıyordu? Bu dönemde iki eğilimin aynı anda var olmasından da görülebileceği üzere, çevirilerin farklı eğitim seviyesinden farklı okur kitlelerine hitaben yapıldığı açıktır. Bu eğilimlerden ilki Yunanca ve Latinceye yerel dillere çevirilerdir. Önemli bir vakıa olmasına karşın çok az incelenmiş olan ikinci eğilim ise tersidir, yani yalnızca Yunancadan değil, yerel dillerden

de Latinceye çeviri söz konusudur. Matbaanın bulunmasından 1799 yılına kadar geçen sürede yerel dillerden Latinceye 1.100'ün üzerinde çeviri yapılmıştı; 1600-49 arası dönem ise 350 çeviriyle zirveydi (aşağıda, s. 74).

Yakın dönemde bazı önemli incelemelerde vurgulanmış olan elyazması halinde çeviriler de, tıpkı erken modern Avrupa'da elyazmalarının elden ele dolaşması gibi, unutulmamalıdır.⁵⁰ Bu elyazması çeviriler arasında More'un *Utopia*'sının [Ütopya], Sidney'nin *Defence of Poetry*'sinin [Şiirin Savunusu], Montaigne'in *Denemeler*'inin, Cambini'nin Türklerin tarihinin, Spandugino'nun Türklerle ilgili eserinin, iki Guicciardini'nin, Francesco ve Ludovico'nun (ikisi de Kral IV. Felipe tarafından çevrilmiştir) ve Maffei'nin Hint Adaları tarihinin İspanyolca çevirileri de vardır.⁵¹ Yine, İtalyan tarihçi Sabellico'nun (daha ünlü bir Luther eleştirmeni olan Thomas Murner tarafından yapılmış) bir Almanca çevirisi, tıpkı İtalyan hümanist Polidoro Vergilio'nun İngiltere tarihinin bir İngilizce çevirisi gibi erken modern döneme kadar matbaa yüzü görmemiştir. Rusya'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda (birinde 18., diğesinde 19. yüzyıla kadar çok az kitap basılmıştı) çeviriler genellikle elyazması halinde elden ele dolaşırdı (aşağıda, s. 225 vd., 249 vd.).

"Kim için" sorusu ise hem toplumsal hem de coğrafi bir yanıt gerektiriyor. Latince çevirilerin esas amacı, anadili Cermen ya da Slav dillerinden biri olan eğitimli kesimin İtalyanca, Fransızca ya da İspanyolca yazılmış eserlere ulaşmasını sağlamaktı (aşağıda, s. 77). Bir Avrupa yerel dilinden diğesine yapılan çeviriler ise, hem özgün dile göre (itibarının ya da kültürel hegemonyasının bir işareti) hem de erek dile göre (kültürün dışarıdan fikirlere açık olduğunun bir işareti) analiz edilebilir. Başka bir deyişle, "çevirinin siyasal iktisadı" –hem ihraçları hem de ithalleri– açıklayıcı bir kültürel belirteçtir.⁵²

Bir yerel dilden diğesine çevirilerin tam listesini yapma yönünde çok az girişimde bulunulmuştur, bu yüzden aşağıdaki sonuçlar ister istemez izlenimci ve muvakkattir.⁵³ Bu dönemde birçok dilden çeviriler yapılmıştı: İtalyan, İspanyolca, Bretonca, Fince, İngilizce gibi Avrupa dil-

leri ya da Ermenice, Aymara dilleri, Çince gibi Avrupa dışı diller), ama yalnızca birkaç dil birçok çevirinin aracıydı.

Yerel diller arasındaki “ticaret dengesi”ne baktığımızda özellikle de Rönesans’ta İtalyan ihracatının çok yüksek düzeyde olması şaşırtıcı değildir. Fakat İtalyan ithalatının da yüksek olması şaşırtıcıdır, özellikle de 16. yüzyılda ve İspanyolcadan yapılması İspanya’nın o dönemdeki kültürel hegemonyasının bir işaretidir.

Fransa’da İtalyanca ve İspanyolcadan ithalat 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başında yüksekti.⁵⁴ 17. yüzyılın sonlarında ise Fransız kültürü yavaş yavaş İngilizceden çevirilere açıldı ki, bir kuşak sonra 18. yüzyılın meşum “İngiliz meftunluğu” başlayacaktı. Hobbes, Locke, Richard Baxter, Thomas Browne, Thomas Gage, Richard Allestree, William Temple ve Gilbert Burnet 1650-1700 arasında Fransızcaya çevrilen yazarlar arasındaydı. Fransızcanın artan itibarı aracı olarak kullanılmasından anlaşılabilir, zira İngilizce kitaplar sözgelimi Almancaya ve bazen İspanyolca, İtalyanca ya da Rusçaya çevriliyordu.⁵⁵

İspanyolca örneğinde hem ihracat hem de ithalat İtalya ve Fransa’da olduğundan daha düşük görünmektedir, ama geleneksel “dışa kapalı ülke” klişelerinin düşündürebileceğinden daha yüksekti. Erasmus İspanyolcaya görece erken bir dönemde çevrilmişti, tıpkı İtalyan Rönesansçıları Ariosto, Castiglione, hatta Aretino ve Machiavelli (*Hükümdar* çevrilmemişti) gibi. Ancak 1550’den sonra İspanyol kültürü dışa kapalı hale gelmeye başladı.

İngiliz Rönesans’ına gelince, İtalyanca, İspanyolca ve Fransızcadan ithalat çok yüksekti (1550-1660 döneminde İtalyancadan 450 civarı yayımlanmış çeviri saptanmıştır).⁵⁶ Diğer yandan, ihracat 1660’lardan önce son derece düşüktü. Az sayıda örnek arasında, Francis Bacon, Philip Sidney, I. James, William Perkins ve Joseph Hall’un metinlerinin yanı sıra Francis Drake, Martin Frobisher ve Walter Raleigh’in seyahatlerine işaret edilebilir. Bu çeviriler genellikle İngilizler tarafından yapılıyordu, zira Avrupa kıtasında İngilizce pek bilinmiyordu.⁵⁷ Ama 17. yüzyılın sonraki dönemlerinden itibaren İngilizceden çeviriler giderek arttı ve *Pilgrim’s Progress* [Hac Yolunda] ve *Yitik Cennet*’ten, Locke, Addison, Fielding ve

Richardson'ın eserlerine kadar birçok eser çevrildi (*The Spectator* hakkında, bkz. s. 167 vd.).⁵⁸

16. yüzyılda Almancaya ithalat İngilizceye ithalattan daha azdı, ama yine de İspanyol oyunu *Celestina* (1534), Castiglione'nin *Cortegiano*'su (iki kez çevrilmiştir, 1565 ve 1593), Guicciardini (1574) ve Rabelais (1575) sayılabilir. Almanca ihracat Luther'e duyulan ilgi sayesinde artmıştı, ama Hollanda ve Orta Avrupa dışında çok az yabancıların bu dili biliyor olması yüzünden yara almıştı.

Felemenk'te, yabancı etkilere görece açık bir kültüre sahip küçük bir tüccar ulustan beklenebileceği gibi, ithalat ihracattan çok daha fazlaydı. Felemenkler Fransızca, Almanca, İtalyanca, İspanyolca ve hatta İngilizceden epeyce çeviri yapmışlardı. Konu hakkında bir incelemede, İngilizceden Felemenkçeye (çoğunluğu ibadet eserleri olmak üzere) 1600-1700 yılları arasında en az 641 çeviri yapıldığı görülmüştür ve listeye birkaç kalem daha eklemek mümkündür.⁵⁹

Doğu ya da Orta Doğu Avrupa'da ithalat ihracattan daha fazlaydı; güç dengesizliği dikkate alındığında bu durum şaşırtıcı değildir, ama ikisi de görece düşüktü. Çeviriler genellikle yerel dillerden ziyade modern Latince metinlerden (örneğin Erasmus, Calvin ve Lipsius) yapılıyordu. Çekçeye yapılan çeviriler 16. yüzyılda önemliydi; Petrarca, Erasmus ve Luther'in eserlerinin de dahil olduğu bu çeviriler, Çekçenin Slav komşuları arasındaki itibarının yüksek olduğunu gösterir. Diğer yandan, 17. yüzyılda, 1620'deki *Schlacht am Weissen Berg*'in [Beyaz Dağ Muharebesi] ardından Bohemya'nın Almanlaştırılmasını takiben hızla gerilemiştir.

Çekçenin yerini, bir edebi dil olarak 16. yüzyıl sonunda zaten yükselişte olan Lehçe aldı. Castiglione'nin *Cortegiano*'su ve onunla birlikte Ariosto, Tasso ve siyaset yazarları Botero ve Fadrique Furió Ceriol Lehçeye aktarıldı (aşağıda, s. 130-131). 17. yüzyılda, Latinceden Rusçaya çeviriler Lehçe üzerinden yapılıyordu ki, bu durum Ruslar açısından Polonya'nın o dönemde Batı'yla arasındaki kültürel aracı olarak önemini göstermektedir.

İskandinavya'da ithal eserler neredeyse hiç yoktu, ihracat ise yukarıda anlatılan 17. yüzyıl kampanyasına kadar düşüktü. O

yüzyıl boyunca İsveççeye yapılan 335 basılmış çeviriden 203'ü (yüzde 61'i) Almancadan, 14'ü Fransızcadan, 11'i İngilizceden yapılmıştı (Latinceden çeviriler geri kalanlar arasında çoğunluğu oluşturmaktadır).⁶⁰

Dolaşımdaki çeviriler arasındaki bu türden “dengesizlikler” izaha muhtaçtır ve farklı ülkelerin dünya sisteminin merkezinde, çevresinde veya yarı çevresinde olmasına göre açıklanmıştır.⁶¹ Belli bir zamanda bir dilden diğerine nelerin çevrildiği, ister İtalyan, ister İspanyol, ister Fransız, ister başka bir kültür olsun, egemen kültür modeli hakkında değerli bir ipucu sunar. Sözelimi İsveç örneğinde çeviriler modelin Almanya olduğunu göstermektedir.

Diğer eksiklikler gibi nelerin çevrilmediğinin tarihi de, erken modern Avrupa'da farklı bölgeler arasındaki farklara dair değerli ipuçları sunmaktadır. Örneğin Kutsal Kitap'tan İspanyolcaya yapılan çeviriler bu dönemde yayımlanmıştı, ama yalnızca İspanya dışında (Anvers'de 1543'te, Ferrara'da 1553'te ve Basel'de 1569'da). Montaigne'in *Denemeler*'inin bu dönemde İspanyolcası yoktu (ama elyazması halinde iki çevirisi günümüze kalmıştır) ve 1797'ye kadar Almancası basılmamıştır. Shakespeare çevirileri için okurların ve dinleyicilerin 18. yüzyılın ortasına kadar beklemeleri gerekiyordu; tek istisna *The Taming of the Shrew*'un [Hırçın Kız] 17. yüzyıldaki bir Felemenkçe çevirisiydi.

VII

Çeviriler nasıl yapılıyordu? Bu dönemde çevirmenler alenen ya da zımnen hangi teorilere bağlıydılar? Böylece yukarıda ele aldığımız “strateji”ye karşılık, çeviri “taktikleri”ne gelmiş bulunuyoruz.⁶² Bu taktikler mekanik olarak takip edilmesi gereken kurallar anlamında değil, daha ziyade Fransız toplum teorisyeni Pierre Bourdieu'nun verdiği adla bir “habitus”, başka bir deyişle, kendiliğindenlik ve doğaçlamanın altında yatan, onları kontrolü altında tutan bir ilke olarak anlaşılmalıdır.⁶³

Çeviri teorisi günümüzde muazzam bir canlanma yaşasa da, yeni değildir. Sözelimi 1420'lerde İtalyan hümanist Leonardo Bruni, “Aziz Hieronimus'un *Pannmachia* ya da *Ante*” adlı eserinde bu

yana çeviri üzerine ilk önemli teorik bildirisi” diye adlandırılan *De interpretatione rect* (Doğru Çeviri Üzerine) adlı kısa bir inceleme kaleme almıştı.⁶⁴ 1500’den sonra bu tür bildiriler çoğaldı; bunlardan Martin Luther’in *Sendbrief vom Dolmetschen*’i (1530), Etienne Dolet’nin *La manière de bien traduire*’i (1540) ve Gaspard de Tende’in *Règles de la traduction*’unun (1660) yanı sıra Nicolas d’Ablancourt’ın *Tacitus*’u (1640) ya da John Dryden’in *Ovid*’i (1680) gibi belli çevirilere yazılan genel önsözler sayılabilir.⁶⁵

Tartışmalar kelimesi kelimesine çeviri (çoğu zaman “kölelik, “uşaklık” ya da “hurafe” olarak görülüp reddediliyordu) ile belli bir metnin anlamını çevirme arasındaki ayrım etrafında dönüyordu. Horatius’tan “aslına sadık çevirmen” (*fidus interpres*) hakkındaki bir cümle –Rönesans sanat eleştirisinde *ut pictura poesis* (resim neyse şiir de odur) sözünün çeviri teorisindeki karşılığı– tekrar tekrar tartışılmıştı.⁶⁶

Her bir dilin spesifik bir özelliği sonucu çevrilemezliği düşüncesi de, Benedetto Croce ve José Ortega y Gasset’nin bilinen ifadelerinden çok önce bu dönemde tartışılmıştı.⁶⁷ Sözgelimi Polonya’da Jan Seklucjan, “belirli bir dilde başka bir dilde aynı derecede önemli bir kelimeyle ifade edilmesi zor olan birçok özellik olduğunu” söylemişti.⁶⁸ Fransa’da âlim-matbaacı Etienne Dolet ve şair Joachim Du Bellay ve Jacques Peletier du Mans benzer görüşleri dile getirmişlerdi: “her dilin kendi özellikleri vardır” (Dolet); “chaque langue a je ne sçay quoy propre seulement à elle” [her dilin ne olduğunu bilemediğim kendine has bir özelliği vardır] (Du Bellay); “her ulusun kendine özgü kelimeleri ve konuşma tarzları vardır” (Peletier).⁶⁹ İngiltere’de Florio, Montaigne’ine yazdığı önsözde “Toskana lehçesinin ağıdalılığı... İspanyolcanın keskinliği, Felemenkçenin (muhtemelen Almanca kastediliyor) güçlü yanı burada ete kemiğe büründürülemez” diye yakınıyordu.

Çeviri diye adlandırdığımız pratiği anlatmak için erken modern çağda farklı dillerde kullanılan kelimelerin çeşitliliği burada belirtmeye değer, çünkü bu pratiğin o dönemde nasıl görüldüğünü anlamak için ipuçları sunar. *Translate* (“çeviri”), *traduire*, *tradurre*, *traducir*, *transferre* (Latince kökenli bir fiil, geçmiş zaman hali

translatus), *übersetzen* vb. kelimeler kullanılmaya başlamıştı (İtalyanca *tradurre*'nin 1420'de, Fransızca *traduire* kelimesinin ise 1480'den itibaren kullanıldığı kayıtlıdır).⁷⁰

Fakat bu kelimeler daha muğlak olan ve serbest ya da evcilleştirici bir yaklaşıma icazet verdiği görünen kelimelerle yan yana kullanılıyordu. Sözgelimi Almancada “*verdeutschen*” (‘Almanlaştırmak’), *gedolmetschen* (tercüme etmek, yorumlamak), *versetzen* ve *ümgsetzen* kelimeleri ve ayrıca “*ins Teutsche gebracht*” gibi dolambaçlı laflar kullanılıyordu. Latince *versio* (‘değişim’), *convertere* (‘dönüştürmek’) ve *interpretare* (yorumlar ile tercümanlar arasındaki bağları hatırlatmaktadır) kullanılıyordu. İngilizcede “*done into English*” (İngilizceye aktarmak), “*reduced into English*” (İngilizce kılmak) (Geoffrey Fenton’ın Guicciardini çevirisi için kullandığı tabir) ya da basitçe “*englished*” (İngilizceleştirmek) kullanılıyordu. İtalyancada *volgarizzare*, yani yerel dile (*il volgare*) dönüştürmek; İspanyolcada *vulgarizar* ya da *romanzar* (‘bir Roman diline aktarmak’) kullanılıyordu.

Teoriden pratiğe aktarırken, ortaçağa ait bir çeviri kültürünü ya da anlayışını ortaçağ sonrası kültürden ayırmak –en azından ilk bakışta– mümkün görünmektedir. Uzmanlar “ortaçağ geleneğinin heterojenliği ve karmaşıklığını” haklı olarak belirtmiş olsalar da, ortaçağ anlayışına “kelimesi kelimesine” çeviri (Cicero’nun ünlü tabiriyle, *verbum pro verbo*) damga vurmuştur, ama çevirmenin eklemeleri olduğunu belirtmeksizin metne haşiyeler yerleştirilmesine de izin verilmiştir.⁷¹ Theo Hermans’ın ifade ettiği şekliyle, metnin aslına sadakat ortaçağ anlayışının “kırılması güç bir direnişi”ydi.⁷²

Metnin aslına sadakatin bir sonucu (niyetlerden bağımsız olarak) Lawrence Venuti’nin tabiriyle “yabancılaştırma”ydı. Almanca *verfremden* kelimesinin çevirisi olan bu kelime, verici kültürden alıcı kültüre kelimelerin aktarılmasını ve okurda bir yabancılaşma ya da uzaklaşma hissinin yaratılmasını anlatmaktadır.

Ortaçağ pratiğinin aksine, Leonardo Bruni’den itibaren çevirmenler anlam çevirisi (*sensum de sensu*) ihtiyacını vurgulamıştır.⁷³ Çeviri “yasalarından sık sık bahsedilse de, erken modern çağın

çeviri kültürü bir nispi özgürlük kültürüydü. Çevirmenler Venu-ti'nin tabiriyle genellikle “akıcı strateji”ye bağlı kalıyordu: “Ya-bancu metni yerileştiren”, okura “başka bir kültürde kendi kül-türünü görme şeklindeki narsis deneyimi” yaşatan strateji.⁷⁴ Bir zamanlar moda olan tabiri kullanmaya devam etseler, antropolog-lar bu çevirmenlerin yaptıklarını bir “kültürlenme” biçimi olarak tarif edebilirlerdi.

Çeviriler genellikle dolaylı olarak, ikinci dilden yapılıyordu. Baş sayfalarda bu sürece hiç çekinmeden atıflarda bulunulması 19. yüzyılda egemen hale gelen çeviri kültüründen farklı bir kültüre işaret eder.⁷⁵ Sözelimi İngiltere’de Yunanca, İtalyanca ve İspan-yolca metinler çoğu zaman Fransızca üzerinden yapılıyordu. Bacon’ın *Essayes*’i [Denemeler] Fransızcaya İtalyancadan çevrilmişti ve *Considerations Touching a War with Spain*’i (tıpkı Locke’un *An Essay Concerning Human Understanding*’i [İnsanın Anlama Yeti-si Üzerine Bir Deneme] gibi) İtalyancaya Fransızcadan çevrilmişti. Felemenkçe William Perkins ve diğerlerinin dini eserlerinin çeviri-lerinin İngilizceden Almancaya seyahat ederken uğradıkları dildi. 17. ve 18. yüzyılda İngilizceden Almancaya birçok çeviri (örneğin Hall’ın *Characters*’i, Bayly’nin *Praxis of Piety*’si ve Locke’un ikinci *Hükümet Üzerine İncelemeler*’i) Fransızca üzerinden yapılmıştı.⁷⁶

Üçüncü dilden ya da dördüncü, beşinci dillerden çeviriler bile yapılıyordu. 1688’de Kuran’ın Almanca yayımlanan bir versiyonunda Arapçadan yapılan Fransızca çevirinin Felemenkçe çeviri-sinden çevrildiği belirtilmişti. Ama yine de 1641’de Latince çevi-rinden yapılan İtalyanca çeviriden çevrilmiş Almanca çeviriden ya-pılan Felemenkçe çeviriden daha yakındı aslına.⁷⁷ Daha da uç bir örnek ise Bidpai’nin (Pilpay) masallarıdır. Bu örnekte Sir Thomas North, “Hintçe özgün metnin Pehlevi versiyonunun Arapça uyar-lamasının İbranice çevirisinin Latince versiyonunun İspanyolca çevirisinin İtalyanca uyarlamasının İngilizce versiyonu” diye tarif edilen bir eser üretmişti.⁷⁸

Yine de, erken modern dönemde çeviri pratikleri genel teorile-rin düşündüğünden daha büyük farklılıklar gösteriyordu. Çoğu zaman olduğu gibi, farklı normlar bir arada yaşıyor ve yarışıyor,

bu nedenle çeviri kültürlerinden ya da alt kültürlerinden bahsedebiliriz.⁷⁹ Tek tek çevirmenlere serbest olmaları dayatılmıyordu. 16. yüzyıl pratiğinin çeşitliliğini İtalyanca ünlü adabı muaşeret kitabı *Il galateo*'da bizatihi dil konusunun ele alındığı bir pasajın farklı versiyonlarına bakarak anlayabiliriz. Metinde örneğin Lombardiyalıların kendi lehçelerini konuşmaları gerektiği savunulmaktadır, çünkü bu lehçeyi Toscana lehçesinden daha iyi konuşmaktadırlar. İngilizce ve Fransızca çeviriler İtalyanca örneği korurken, Almanca çevirmeni Yüksek Almancaya ve Saksoncaya hemen hemen benzer bir atıfla değiştirmiştir.

Birtakım yazarlar farklı türde metinlere –dini ve seküler, nazım ve mensur– yaklaşımlar arasında ayırım yapmışlardı, tıpkı Hieronymus'un Kutsal Kitap'ın aslına sadık çevirisini önerirken, diğer metinlerin daha serbest bir çevirisini önermesi gibi. Metnin statüsü ne kadar yüksekse, çevirmene özgün metne harfi harfine uyma baskısı o kadar artıyordu.

Rönesans boyunca Cicero'ya duyulan hayranlık bazı hümanistleri, metinleri (Kutsal Kitap dahil) aslından ziyade Cicero'ya daha yakın bir biçimde çevirmeye cesaretlendirmişti. Fakat Sébastien Castellion'un Kutsal Kitabı Cicero'cu dönemlere çevirmesi genel olarak eleştiri konusu edilmişti. Eski Ahit'in yabancılaştırma stratejisi izleyen bazı İngilizce ve Felemenkçe çevirileri (örneğin İngilizce Resmi Nüsha ve Hollanda resmi Kutsal Kitabı) İbranice deyimce ve sözdizimini takip etmek için çabalamış, “ve” gibi bağlaçları ve “bugün sana, sana bile” gibi tekrarları sık sık kullanmıştı.⁸⁰

Çeviri üslubundaki farklılıklar kilise hakkında farklı görüşleri ifade ediyordu. Yeni Ahit çevirileri radikal Protestanlar tarafından yeterince aslına sadık olmadığı için, örneğin *episkopos* “denetçi” yerine “piskopos” olarak ya da *ekklesia* “cemaat” yerine “kilise” olarak çevrildiği için eleştirilmişti. Eski Ahit örneğinde, Szymon Budny *kaplan* (papaz, vaiz) kelimesinin yerine *ofiarnik* (“kendini kurban eden kişi”) diye yeni bir kelime türetmişti; “çünkü” diyordu, “bazı eğitimsiz kimseler Samuel ve Zekeriya gibi aziz mertebesindeki insanların ... çağımızın Romalı papazlarına denk olduğunu düşünebilirler, oysa ikisi arasında dağlar kadar fark vardır.”⁸¹

İngilizce çevirmeni Thomas Norton, Calvin'i Kutsal Kitap'la aynı kefeye koyar ve "İngiliz dilinin bana izin verdiği kadar harfi harfine bir çeviri yapmaya çalışacağım" der.⁸² Hermans'ın belirttiği gibi, metnin aslına sadakat stratejisi çoğu zaman verili metin, yazar ya da dil karşısında ezikliği ifade eder.⁸³

Yine de bazı Kutsal Kitap çevirmenleri, Luther'den Castellion'a kadar akıcılık stratejisine bağlı kaldılar. Örneğin Luther "yüreğinden taştan" ya da "lütuf dolu" gibi Kutsal Kitap tabirlerinin birebir çevirisine karşı çıkmıştı. Reformcu Matthias Flacius "Kutsal Kitap Anahtarı"nda (*Clavis scripturae*, 1567), anlamı harcama pahasına kelimelere sıkı sıkıya bağlı kalmanın bir tür "hurafe" olduğunu yazmıştı. Resmi nüshanın önsözünde, "vaftiz yerine yıkama" diyen "Püritenlerin işgüzarlığı" eleştiri konusu ediliyordu.

Hristiyanlığı Avrupa'nın ötesine çevirme sorunuyla karşılaşan farklı misyonerler farklı seçeneklerden yararlanmışlardı. Japonya'da bazı misyonerler *Deus*'un çevrilemezliğine hükmetmiş ve Latince bırakmışlardı.⁸⁴ Filipinler'de yanlış anlaşılma riskinden kaçınmak için mi, yoksa İspanyolcanın üstünlüğüne inandıkları için mi bilinmez, "*Dios*", "*Espíritu Santo*" ve "*Jesu-Cristo*" gibi İspanyolca kelimeleri kullanmışlardı. Meksika'da da Fransiskanlar "*Dios*" kelimesini kullanıyorlardı.⁸⁵ Brezilya'da, Tupi dilinde ilahiler yazmış olan Cizvit José de Anchieta Hintlilerde olmayan "lütuf" (*graça*), "bakire" (*virgem*) ve "günah" (*pecado*) gibi kavramların yerine Portekizce kelimeler sokmuştu dile.⁸⁶

Ancak birkaç cesur misyoner, genellikle de Cizvitler Hristiyanlığın kilit sözcüklerinin yerine hitap ettikleri kitlenin kültüründen zahiri muadilleri kullanıyorlardı: Örneğin Japoncada "cennete giden yol" (*tento*) ve Çince "cennet" (*tian*).⁸⁷ Bu istisnaların, misyonerlerin arkasında İspanya ya da Portekiz gibi bir sömürgeleştirici gücün desteğinin bulunmadığı ve ev sahiplerinin hüsnü niyetine bağımlı oldukları alanlardan gelmiş olması manidardır.

Örneklerin çoğu sömürgeleştirici devletlerin sömürgeleştirilenleri kendi kültürlerini egemen gücün gözünden görmeye zorladığı şeklindeki genellemeyi desteklemektedir.⁸⁸ Yine de, bu taktiklerden yana argümanların gücü tartışılmalıdır. Diğer çevirmenler gibi,

misyonerler de her zaman zor bir tercih olan “yabancılaştırma mı, yerelleştirme mi?” sorunuyla karşı karşıyaydılar: Onların durumu çevirmenlerin genel durumunun tersiydi, zira bu örnekte verici kültür kendi kültürleri, alıcı kültür “öteki”nin kültürüydü.

Saygı sıralamasında dini metinlerin ardından Yunanca ve Latince klasikler geliyordu. Örneğin Aristoteles’in Rönesans’ta Leonardo Bruni ve Johannes Argyropulos tarafından yapılan görece serbest çevirileri, Alonso de Cartegana (Burgos Piskoposu ve Cice-ro çevirmeni) gibi hümanistler tarafından eleştirilmişti. Bruni dilde saflık yanlısı biriydi ve melez olduğu ya da kendi ifadesiyle “yarı Yunanca” olduğu gerekçesiyle *democratia* gibi Latince kelimelerin kullanılmasına karşı çıkıyordu; Cartegana ise bu tür teknik kelimelerin açıklamayla verilmesini tercih ediyordu.⁸⁹ Benzer şekilde William Caxton’ın *Aeneis* çevirisi 16. yüzyılın başında İskoç çevirmen Gavin Douglas tarafından serbestliğinden ötürü eleştirilmişti.⁹⁰

17. yüzyılda Fransa’da Nicolas d’Ablancourt’un yeni klasik çevirileri hakkında ünlü bir tartışma patlak vermişti. Bu serbest ve akıcı versiyonlar eleştirmen Gilles Ménage’ın *belles infidèles* [sadakatsiz güzeller] yakıştırmalarına yol açmış ve Ménage çevirileri kadınlarla karşılaştırarak güzel olanların sadık olmadığını, sadık olanlarınsa güzel olmadığını iddia etmişti.⁹¹ D’Ablancourt kendisini eleştirenlere cevabında, Flacius gibi (bkz. s. 28) din reformcularının geleneksel tabirlerinden birini sekülerleştirerek, “Yahudi hurafesi” dediği özgün metni kelimesi kelimesine takip etme alışkanlığına saldırmıştı. “Ben her zaman yazarın kelimelerine, hatta düşüncelerine takılıp kalmam” diyordu. “Ben onun zihinde yaratmak istediği etkiye bakarım.” D’Ablancourt’un savunduğu şeyi “kültürel çeviri” olarak adlandırabiliriz: Dili bir tür kıyafet olarak gören eski metafora yeni bir yön vermiş ve “farklı zamanlar yalnızca farklı kelimeler değil, aynı zamanda farklı düşünceler gerektirir ve elçiler genellikle gönderildikleri ülkenin modasına uygun kıyafetler giyerler” demişti.⁹²

D’Ablancourt’un savunduğu serbestlik Gaspar de Tende gibi çeviride aslına sadık kalmayı savunan diğer yazarlar tarafından

eleştirilmişti.⁹³ Ménage anakronizm meselesini gündeme getirmiş ve “kendi metinlerini korkunç şekilde modernleştiren çevirileri” kınamıştı.⁹⁴ Fakat D’Ablancourt bile antikçağa ait metinleri çevirirken “cohort” ya da “centurion” gibi bazı teknik terimleri korumak gerektiğini savunmuştu, zira onların orduları “bizimkilerden” çok farklıydı. D’Ablancourt’u Appian çevirisini bir sözlükçe ile birlikte sunmaya iten bu geçici “yabancılaştırma” eğiliminin arkasında muhtemelen, askeri örgütlenmenin ayrıntılarına ciddi ölçüde ilgi duyan soylular için yazıyor olması vardı.⁹⁵

Görece modern metinler söz konusu olduğunda, erken modern çağdaki çeviri stratejisinin belirleyici özelliği buraya kadar anlatılanlardan bile daha fazla özgürlüğe, metinlerin büyük çapta yeniden işlenmesine izin vermesiydi. Modern metinler çoğu zaman çevirmenleri tarafından ilerletilmeye açık olarak görülüyordu. Örneğin İtalyan romansı *Polifilo*’nun Fransızca çevirmeni Jean Martin –biraz da haklı olarak– şöyle övünüyordu: “Metni Asyalıların laf kalabalığından kurtarıp Fransızların az ama öz anlatımına kavuşturdum” (*d’un prolixité plus que Asiatique il l’a reduit a une brieveté française*); Pierre Boiastuau ise Matteo Bandello’nun hikâyelerini kendi Fransızca versiyonunda İtalyanca aslında olduğundan *mieux poly* (“daha iyi cilalanmış” ya da “daha kibar”) olarak görüyordu.

Çeviri ile taklit arasındaki sınır çizgisi 19. yüzyılda olduğu kadar net değildi, ama bu çizgi farklı yerlerde farklı kişiler tarafından çizilmişti. 16. yüzyıl Fransız şairi Joachim Du Bellay’ın “taklit” adını verdiği şey, yüzyıl sonra Nicolas d’Ablancourt ve İngiliz çağdaşları (örneğin John Dryden) tarafından çeviri olarak tarif edilecekti.⁹⁶ Garzoni’nin dünyanın tüm mesleklerini anlatan *Piazza universale*’sinin İspanyolca nüshasının baş sayfasında “kısmen Toscana dilinden çevrildi, kısmen özgün bir eserdir” (*parte traduzida del toscana y parte compuesta*) yazıyordu.

Esas mesele o dönemde “çeviri” diye adlandırılan şeylerin çoğu zaman metnin aslından önemli açılardan (kimi zaman metni kısaltarak, kimi zaman büyüterek) ayrıldığını görmektir. İspanyol romansı *Guzmán de Alfarache*’ni çevirmeni Fransız eleştirmen Jean

Chapelain biraz da böbürlenerek, özgün metne kesme, ekleme, çıkarmalarla müdahalede bulunduğunu, bazı kısımları güçlendirip bazılarını zayıflattığını, mecazları ve tabirleri değiştirerek ortaya metnin aslından daha uzun bir metin çıkardığını söylemiş olsa da (*J'ay transposé, restabli, retranché, adjousté, uny, separé, renforcé, affoibli le discours, changé les metaphores et les phrases... et plustost augmenté que diminué*), bu tür değişiklikler çoğu zaman okuru haberdar etmeden yapılıyordu. Şair Abraham Cowley, Yunan şair Pindar'ın kendi versiyonuna yazdığı önsözde, Chapelain'den bile daha dürüsttü: "Pindar'ın bu iki od'unda, paşa gönlüme göre, istediğimi attım, istediğimi ekledim."

Kısaltma, çıkarma özgürlüğü farklı biçimlere bürünmüştü. Uzun metinler çeviride kısaltılabiliyor, metin aslının yarısı atılacak kadar küçültülebiliyordu. Diğer atlamalar bir tür sansürcülüktü. Sözgelimi Platon'un *Devlet*'ini Latinceye çeviren İtalyan hümanistlerin, Platon'un kadınlar cemaati göndermesinden bahsetmemeyi tercih ettiklerine dikkat çekilmiştir. Platon'un *sunoikein* (birlikte yaşamak) dediği yerde çevirmenler "ikamet etmek" (*habitare*) ya da katılmak (*adherere*) gibi daha muğlak kelimeleri tercih etmişlerdi.⁹⁷ Yine Machiavelli'nin *Principe*'inin Silvestro Teglio tarafından çevrilen Latince versiyonunda, "18. Bölüm'de hükümdarların dürüst olmaları gerektiği gibi kilit cümleler atılmıştır."⁹⁸ Paragraflar –okuru haberdar etmeksizin– dini, ahlaki ya da siyasi nedenlerle atılabiliyordu. Mesela Dominiken papazı Francesco Pipino'nun Marco Polo'nun seyahatleri çevirisinde, şövalyelik retorığının bir kısmı atıldığı gibi, Buddha övgüsünün olduğu bir kısım da silinmişti.⁹⁹

Sansür yerel dile yapılan çevirilerde de bir o kadar yaygındı. Metni büyütmesiyle tanınan Johann Fischart, Rabelais'nin dinle ilgili yazdıklarının bir kısmını atmıştı. *Lazarillo de Tormes*'in Almanca çevirisinde ruhban karşıtı bazı ifadeler atılmıştı.¹⁰⁰ Bacon'ın *Denemeler*'inin İtalyanca çevirisinde din ve hurafeyle ilgili bir deneme tamamen atılmış, İtalyancadan çevrilen Fransızca versiyonunda ise Bacon'ın yakın dönem Fransız tarihine atıflarından bazıları atılmıştı.¹⁰¹ *Wealth of Nations*'ın [Ulusların Zenginliği] İspanyolca çevirisinde Adam Smith'in hoşgörüyü olumlayan sözleri çıkartılmıştı.¹⁰²

Rönesans çevirilerindeki serbestlik bir şeyler ekleme ya da hatiplerin tabiriyle, “genişletme” özgürlüğünü de kapsıyordu. Çevirmenlerin özgün metindeki bir kelimeyi iki kelimeyle karşılamaları nadir değildi, belki güvensizlikten ötürü, ama muhtemelen birleşik kelimeler okurların kulağına daha hoş geldiği için. *Cortegiano*’nun bazı çevirmenleri bu tür çift kelimeler üretmiş, kilit bir kelime olan *sprezzatura*’yı (kabaca “ihmalkârlık, baştan savma”) *mespris et nonchalance* [ihmal ve uyuşukluk] ya da *Verachtung oder Unachtsamkeit* [küçümseme ya da dikkatsizlik] olarak karşılamışlardı. Yine, Florio, Montaigne’in *simptome*’sini “bir Semptom ya da tutku” olarak çevirmiş, *siècle débordé*’sini ise “nizamsız ve ahlaksız bir çağ” olarak karşılamıştı.¹⁰³

Metni büyötmeler mevcut mesajları güçlendirdiği gibi yeni mesajlar da ekleyebiliyordu. Sözelimi Pipino’nun Marco Polo çevirisine İslam eleştirileri eklenmişti. Machiavelli’nin *Discorsi* [Söylevler] adlı eserinin Jacques Gohorry tarafından yapılan çevirisinin baş sayfasında, söylevlerin “gözden geçirilip artırıldığı” (*reueuz et augmentez*) belirtiliyordu. Erasmus’un *Enchiridion*’un Alonso Fernández tarafından yapılan çevirisi metinden çıkarılanlar kadar yapılan eklemelerle de kötü bir nam salmıştı.¹⁰⁴ Bunu Rönesans kültürü için bir sapmadan ziyade, genel eğilimin uç bir örneği olarak görmek gerekir.

Metne eklemeler yapmanın en ünlü örneği herhalde Fischart’ın Rabelais çevirisidir: *Geschichtsklitterung* (1575). Bu örnekte çevirmen ile yazar arasındaki rekabet özellikle barizdir. Örneğin özgün yazar için çok kıymetli olan uzun listeler (genç dev Gargantua tarafından oynanan 200 küsur oyun gibi) çeviride daha da uzatılır. Fischart meramını iki ya da üç kelimeyle aktarabileceği hiçbir yerde tek kelime kullanmaz, Rabelais’den çok Rabaleis’ci olur ve kendine özgü tuhaf bir çokheceli dil yaratır. Sonraki yüzyılda İskoç çevirmen Sir Thomas Urquhart da bu açıdan onun izinden gitmiştir. Fazla malzeme kimi zaman “çevirmen”in bir tür kolaj halinde derlediği başka metinlerden alınıyordu ki, Almanca çevirmeni Aegidius Albertinus bu pratiğe bir ad da koymuştu: *Colligiren*.¹⁰⁵

Bazı durumlarda diyalogların, oyunların ve hikâyelerin geçtiği mekânlar değiştiriliyordu; bu süreci müzik terimleriyle “transpozisyon” ya da günümüzün yazılım çevirmenlerinin izinden giderek “lokalizasyon” diye adlandırabiliriz.¹⁰⁵ Sözgelimi çeviri oyunlar yeni seyircilerin daha aşına oldukları yeni ortamlarda geçiyordu. Péter Bornemisza’nın çevirdiği Macarca *Electra*’da oyun Macaristan’da geçiyordu; Plautus’un *Trinummus* oyununun, Cieklinski’nin *Protrójny*’sinin (1597) Lehçe çevirisi ise Lvov’da geçiyordu. Fischart, Rabelais bölümlerinin ortamını Fransa’dan Strasbourg’a ya da Basel’e taşımıştı. Abraham Fraunce bir Tasso çevirisinde daha da ileri giderek, kadın hamisi Mary Sidney’nin şerefine oyuna “Pembrokiana” adında yeni bir karakter eklemişti.

Edebiyat dışı eserlerde de benzer bir yol izlenmişti. Örneğin İspanyol hümanist Juan de Lucena, Bartholomeo Fazio’nun mutlu hayat üzerine bir metnini uyarlamış ve diyalogu Ferrara’dan Kastilya sarayına taşımıştı. Machiavelli’nin *Arte della guerra* [Savaş Sanatı] adlı eserinin İspanyolca çevirisinde diyalog İtalya’dan İspanya’ya taşınmış, belki de dönemin İspanyol okurlarının İtalyanlardan savaş hakkında bir şey öğrenilemeyeceğine inandıkları düşüncesiyle, konuşmacılar Büyük Kaptan Gonzalo Fernández de Cordoba ve Nájera Dükü şeklinde iki İspanyol olmuştu. Castiglione’nin *Cortegiano*’sunun Łukasz Górnicki imzalı Lehçe versiyonunda diyalog Urbino’dan Krakow yakınında, kırsal bölgedeki bir eve taşınmıştı.

Yine, Ludovic Bryskett’in 1608’de İtalyan Giambattista Cinthio Giraldi’nin sivil yaşam üzerine bir diyalogunun çevirisinde, konuşmanın mekânını İtalya’dan İrlanda’ya taşımış ve Armagh Başpiskoposu ve şair Edmund Spenser gibi İngilizleri oyuna eklemişti. Aslında kitap ne kapak sayfasında ne de ithaf bölümünde çeviri olarak sunulmuştu. Ancak sonunda okur Bryskett’in eseri “her iki dilde de alıştırma yapmak için İngilizceleştirdiği”ni ve “bir tercümanın katı yasalarına bağlanmayacağı için” bazı kısımları

atıp bazı kısımlar eklediğini öğrenir - <https://rantey.org>

Modern okurlar açısından daha da sarsıcı olanı, tarih ya da doğa felsefesi eserlerinin çevirmenlerinin bazen özgün yazarın reddedeceği görüşleri ifade etme hakkını kendilerinde bulmalarıydı. Thomas Dale Fransız Descartes'çı Noël Regnault'nun fizik üzerine bir diyalogunu çevirdiğinde, notlara Newton'ın fikirlerini de eklemişti. Kendisi de bir isyankâr olan Retz Kardinali karakteristik bir cüretkarlıkla Agostino Mascardi'nin Kont Fieschi'nin komplosu üzerine yazdığı eseri çevirdiğinde, başkarakteri kötü adamdan kahramana dönüştürerek kaynak metniyle çelişmişti.¹⁰⁶

Bu çeviriler aşırı yaratıcıydı. Öyle ki bunları, Michel Garneau'nun ifadesiyle, “çeviri-uyarlama” olarak adlandırmak daha doğru olabilir.¹⁰⁷ Buna karşılık, John Florio'nun Montaigne'in *Denemeler*'inin çevirisine önsözünde dikkat çektiği gibi, sözde özgün eserler çeviri olarak tarif edilebilirdi. “Daha önce söylenmemiş hiçbir şey bugün söylenemeyeceğine göre... en iyiler başkalarının hasadını toplamak, onların renklerini ödünç almak, mülklerini tevarüs etmekten başka ne yaparlar ki? Yaptıkları çeviriden başka nedir ki?”

Bu noktada bu örneklerden biraz uzaklaşmak anlamlarını düşünmek adına yararlı olabilir. Çevirmenlerin serbestliği müstensihlerin serbestliğiyle karşılaştırılabilir. Şiir çoğaltanların, örneğin John Donne'ın (17. yüzyılın başında elyazması halinde tedavüle girmiş olan) şiirlerini çoğaltanların bazı kitaları dışarıda bırakmaları, hatta yeni eklemeler yapmaları alışılmadık bir durum değildi. Elyazmasını “interaktif” bir araç olarak adlandırabiliriz.¹⁰⁸ Tıpkı bu müstensihler gibi, ortaçağa ait ya da modern eserlerin erken modern çağdaki çevirmenleri de kendilerini metnin aslında değişiklikler yapma hakkı olan ortak yazarlar olarak görüyorlardı. Erken modern çağda tek bir bireyin hem eseri hem de mülkü olarak metin fikri ancak yavaş yavaş kabul görüyordu.

Bu serbest ya da açık çeviri stratejisi 18. yüzyıla dek devam etti.¹⁰⁹ Örneğin Rawlinson'un 1728'de yayımlanan *Lenglet du Fresnoy* versiyonu baş sayfasında “çevrilmiş ve geliştirilmiştir” diye sunuluyordu, tıpkı Richardson'ın *Pamela*'sının 18. yüzyıl sonundaki versiyonu gibi. Bu eğilim hakkında sonraki dönemde söylenebilecek şey, 17. yüzyıldaki tartışmanın çevirmenlerin karşı

karşıya oldukları ikilemler hakkında keskin bir farkındalığı ortaya serdiği. Dryden'ın "metaphrase" (kelimesi kelimesine çeviri), "paraphrase" [anlam aktarımı, açıklama] ("esnek çeviri" olarak tanımlanmıştır) ve "taklit" arasında yaptığı ayrım bu tür bir farkındalığın ünlü bir örneğidir.¹¹⁰ Yerelleştirme egemendi.

Daha öncesinde belirtildiği gibi, yabancılaştırmanın birkaç örneğinin dini alanda, örneğin Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili metinlerde bulunabileceği doğrudur (aşağıda, s. 88).¹¹¹ Bazı Kutsal Kitap çevirmenleri Yeni Ahit'teki Yunanca *presbyteros* kelimesini "rahip" olarak çevirmek gibi anakronizmleri reddediyorlardı. Kendi zamanlarındaki kilisenin yozlaşmış olduğu ve "ilkel kilise"ye geri dönüşün zorunlu olduğu inancından beslenen bu reddediş gerekliydi; aynı zamanda da geçmiş ile şimdinin birbirine yakın olduğu yolundaki ortaçağ varsayımının aksine geçmiş ile şimdi arasındaki bir uzaklık anlayışını da göstermektedir.¹¹²

Gelgelelim, ancak Friedrich Schleiermacher ve Wilhelm Humboldt'un çeviri üzerine önemli bildirilerinin yayımlandığı 1816 yılı civarında, okurlara özgün metnin yabancı niteliği hakkında fikir veren bilinçli bir girişim çeviri tarihinde önemli bir eğilim haline geldi.

Schleiermacher'ın ifadesiyle, çevirmen okuru yazara götürmekle yazarı okura götürmek arasında bir tercih yapmalıydı. (*Entweder der Übersetzer lässt den Schriftsteller möglichst in Ruhe, und bewegt den Leser ihm entgegen; oder er lässt den Leser möglichst in Ruhe und bewegt den Schriftsteller ihm entgegen*). Ona göre, çevirmen ilk alternatifi tercih etmeliydi. Yeni ideal, çeviriye Wilhelm von Humboldt'un verdiği adla, "bir tür yabancı renk" (*eine gewisse Farbe der Fremdheit*) vermek, Homeros'u ya da Dante'yi ortaçağ İngilizcesine ya da Fransızcasına çevirmek veya eski Yunanca sözdizimini Almancada taklit etmektir.¹¹³ Bruni'nin ağır eleştirilere konu ettiği dilin melezleşmesi şimdi en azından çevirmenlerin bir azınlığı tarafından erdem haline getiriliyordu.

Başka bir deyişle, çeviri pratiklerindeki değişiklikler, Michel Foucault'nun kendi verdiği adla, Avrupa "episteme"sindeki büyük kopuşun 1800'de gerçekleştiği iddiasını yapıyor.¹¹⁴ Yabancı-

laştırmının yükselişi romantizmin ve tarihselciliğin yükselişinin parçasıdır ve buna farklı dillerin farklı dünya görüşlerini ifade ettiği ve geçmişin yabancı bir ülke olduğu fikri de dahildir. Dryden'ın, Vergilius'un çeviride sanki “bu çağda” doğmuş gibi sunulması gerektiği yolundaki görüşü artık reddediliyordu.¹¹⁵

Almanlar bu eğilimde önemli bir rol oynamış, berraklık ve akıl gibi evrensel değerlere vurguyla ilişkilendirilen Fransız kültür hegemonyasına tepki göstermişlerdi.¹¹⁶ Bu açıdan, Herder'in Homeros çevirileri üzerine yorumları manidardır. “Homeros kimseye rahatsızlık vermemek adına Fransa'ya bir tutsak olarak, Fransız kıyafetleri giydirilmiş şekilde girmek zorunda. ... Biz zavallı Almanlar ise ... onu yalnızca olduğu gibi görmek istiyoruz.”¹¹⁷ Başka bir deyişle, 18. yüzyılın sonunda Almanlar yerelleştirmeyi yabancı bir kavram olarak görüyorlardı!

VIII

Son bir soru: Çevirinin sonuçları nelerdi? Diğer konuşma ve yazı biçimleri gibi, çeviri de bir tür eylemdir. Gördüğümüz gibi, hükümdarlar ve kiliseler dünyayı değiştirmek, dinsizleri dine döndürmek ya da İsveç veya Rusya'nın Batı Avrupa'ya yetişmesini sağlamak için çeviriye hamilik etmişlerdi.

Bilginin yaygınlaşmasına çevirinin katkısı yeterince açıktır, ama bir yanlış anlama konusunda da bir şeyler söylemek gerekiyor, zira bu konu kültür tarihçilerinden henüz hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Küçük ama tipik bir örnek 16. yüzyılda yaşamış Fransız sanatçı Bernard Palissy'dir. Palissy'nin fosillerin Tufan'ın bir sonucu olduğu inancı, kendisinin Fransızca çeviriden okuduğu İtalyan doğa felsefecisi Girolamo Cardano'nun eserindeki bir pasajı yanlış anlamış olmasından kaynaklanıyordu.¹¹⁸ Daha büyük bir ölçeekte, Philibert de Vienne'in *Le philosophe de court* adlı hicvinin İngilizce çevirmeni yazarın ironisini ciddiye almış ve böylece tam da yazarın özgün metinde kınadığı şeyi önermişti.¹¹⁹

Kutsal Kitap örneğinde, çevirmenin kilit kelimeler konusundaki tercihi çok daha uzun erimli sonuçlar doğurabilir: *Episkopos* örneğinde (yukarıda, 27. yüzyılda Misir'den Çile'ye göç eden Büyük kadını

yaşatmayacaksınız” diye çevrilen kısım. Johan Weyer ve Reginald Scot İbranicedeki *chasaf*’ın “büyücü kadın” yerine “zehirleyen” olarak çevrilmesinin daha doğru olacağını söylemişlerdir. Hollandalı serbest düşünür Adriaan Koerbagh daha da radikal bir tarzda, Eski Ahit’te genellikle “iblis” diye çevrilen İbranice kelimenin aslında “suçlayan” ya da “müfteri” olduğunu iddia etmişti.¹²⁰

Dönemin çeviri hareketi erken modern çağda Avrupa dilleri açısından büyük sonuçlar doğurmuştur. Edebiyat teorisini Mikhail Bahtin Rönesans’ta kendisinin dillerin etkileşimi, “birbirlerine yönelimi” ve “birbirlerini canlandırması” diye adlandırdığı şeyde “çevirinin muazzam önemi”ne dikkat çekmişti.¹²¹ Kutsal Kitap ve klasiklerin Avrupa’daki yerel dillere çevrilmesi bu dillerin statüsünün yükselmesine yardımcı olmuştur. Ayrıca Eski Ahit’in dini söz dağarcığını ya da Aristoteles’in felsefi lügatini (*oligarchia* ve *democratia* gibi siyasi terimler de dahil) karşılayacak uygun kelimeleri bulamayan çevirmenlerin dile soktukları yeni kelimeler sayesinde yerel dilleri zenginleştirmişti. İngilizce söz dağarcığının en hızlı büyüdüğü 1570-1630 arası dönem aynı zamanda büyük bir çeviri çağıydı.

Alberti’nin mimari üzerine incelemesi 1553’te Fransızcaya çevrildiğinde, krala ithafta çevirmenin dili zenginleştirmesine dikkat çekilmişti. Rabelais’yi çevirmek için Fischart birçok Almanca kelime uydurmuştu. Şair George Chapman’ın Homeros versiyonu İngilizceye birçok yeni kelime katmıştı. Bu kelimelerin çoğu tutmadı, bu yüzden Chapman’ın günümüzdeki editörleri bir sözlükçe eklemeyi gerekli görüyorlar. Diğer yandan, Florio’nun Montaigne çevirisinde kullandığı yeni kelimeler dilin parçası oldu (bunların arasında eğlendirici, vicdanlı, silmek, çaba, duygu, kendini sevdirmek, kolaylaştırmak ve pişmanlık kelimeleri sayılabilir). Yine, John Shute’un Andrea Cambini’nin Türklerin tarihi versiyonu İngilizceye ağa, cadı, harem, sipahi ve vezir gibi Türkçe kelimeleri katmıştı.

Diğer kültürlerden metinlerin artan erişilirliğinin okurların ufkunu genişletmiş olması, bu genişletme ölçülemez bile, oldukça akla yatkın görünmektedir. Bu noktada Rönesans, Reform ve Ay-

dinlanma'nın alımlanışına ve çevirinin bir şeyin gerçekleşmesine nasıl yardımcı olup, belli önemli metinlerin etkisini anlamlarını değiştirme pahasına nasıl artırdığına bakabiliriz.

Rönesans örneğinde klasiklerin yerel dillere birçok çevirisinden zaten bahsedilmiştir. Sanatlar üzerine İtalyanca incelemelerin çevirisi yeni, klasikleştirici üslubun benimsenmesini teşvik etmiş ve İngiltere, Fransa ve başka yerlerdeki birtakım 16. yüzyıl binalarının hem ayrıntıları hem de planları 1611'de yalnızca İtalyanca değil, aynı zamanda Felemenkçe, Almanca, Fransızca, İspanyolca, Latince ve İngilizce yayımlanmış olan Sebastiano Serlio'nun mimari üzerine incelemesindeki illüstrasyonlara dayandırılmıştır. Siyasal ve toplumsal düşünceye döndüğümüzde, More'un Latince yazılan *Ütopya*'sının 16. yüzyılın sonuna gelmeden önce altı ayrı dilde çevirisinin yayımlandığını görürüz (Almanca, İtalyanca, İngilizce ve Felemenkçede birer tane, Fransızcada iki tane).

Reform örneğinde çeviri daha da önemliydi. Erasmus tüm Avrupa'da okunabilmek için Latince yazmıştı, ama sıradan halka ulaşmak için çevirmenlerin yardımına ihtiyacı vardı. Erasmus'un *Enchiridion militis christiani*'si [Hristiyan Savaşçının Elkitabı] 16. yüzyılda dokuz yerel dilde yayımlandı: Kronolojik sırayla, Çekçe, Almanca, İngilizce, Felemenkçe, İspanyolca, Fransızca, İtalyanca, Portekizce ve Lehçe.¹²² Luther'in eserleri, özellikle de ilmi halleri 1517-1546 arasında on yerel dile çevrilmişti. Önem sırasına göre, bu diller Felemenkçe, Danca, Fransızca, Çekçe, İngilizce, İtalyanca, Lehçe, İspanyolca, İsveççe ve Finceydi.¹²³ Calvin'e gelince, 17 yüzyıla girildiğinde eserinin Felemenkçeye 18 çevirisi, İtalyancaya 19 çevirisi, Almancaya 32 çevirisi ve İngilizceye 91 çevirisi yayımlanmıştı.¹²⁴

Aydınlanma döneminde çeviri bir kez daha fikirlerin yayılmasında esas teşkil ediyordu. 18. yüzyılda Montesquieu'nün *Esprit des lois* [Yasaların Ruhu] eseri Fransızca aslı haricinde İngilizce, Felemenkçe ve İtalyancada da yayımlanmıştı. Locke'un *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*'si Fransızca, Almanca ve İsveççeye çevrilmiş, *Essay on Human Understanding* [İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme] Fransızca, Latince ve Almanca; *Thoughts*

on Education [Eğitim Üzerine Düşünceler] ise Felemenkçe, Fransızca, Almanca, İtalyanca, İsveççe ve Rusça yayımlanmıştı. Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* adlı eseri 1776'da yayımlanmış olmasına karşın, 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde Almanca, Fransızca, Danca, İtalyanca, İspanyolca ve Felemenkçe çevirisi çıkmıştı bile.

Bu çevirilerin bir bedeli vardı. Çevirmenlerin kendi gündemleri vardır ve bu gündem özgün yazarinkinden ayrılabilirdi; bu husus aşağıda (s. 154 vd) İtalyan tarihçiler Guicciardini ve Sarpi'nin yurtdışında nasıl algılandığı üzerinden ele alınacaktır. Çevirmenler tarafsız olmaya çalıştıklarında bile, kullanılan dil tarafsız değildi. Adam Ferguson'un *Essay on the History of Civil Society*'si örneğini ele alalım. Almancada kilit kavram *bürgerliche Gesellschaft* olarak aktarılmış, Alman hukuk geleneğine uydurulmuş ve "sivil" kelimesinin özgün "yurttaşlık, aktivist anlamı" ortadan kaldırılmıştı.¹²⁵

Çevirmenler ister yerelleştirme ister yabancılaştırma stratejisini izlesinler, başka bir dile aktardıkları metni ister doğru ister yanlış anlasınlar, çeviri faaliyeti zorunlu olarak hem bağlamdan koparma hem de yeniden bağlamsallaştırma gerektirir. "Çeviride bir şeyler kaybolur" hep. Fakat kaybolan şeyin yakından incelenmesi kültürler arasındaki farkları tespit etmenin en etkili yollarından biridir. Bu nedenle çeviri incelemesi kültür tarihi pratiğinin merkezindedir ya da öyle olmak zorundadır.

2. Bölüm

Çin’de Katolik Misyonerliği ve Çeviriler (1583-1700)

R. Po-chia Hsia

Çin’de iki İtalyan Cizvit Michele Ruggieri ve Matteo Ricci’yle 1583’te Katolik misyonerliğinin başlaması ile 1700 civarında başarısının doruğa ulaşması arasında, Avrupalı misyonerler Çinceye yaklaşık 450 eser yazıp yayımladılar.¹ Bu toplam içinde 120 kadar metin Avrupa bilimi, teknolojisi ve coğrafyasıyla ilgilidir; 300 tanesi ise dini metindir. Bu bölümde Çin-Avrupa kültür alışverişinde çevirilerin rolü ele alınacak: Hangi metinler çevrilmişti? Çevirmenler kimlerdi? Farklı çeviri süreçleri nelerdi? Erken modern çağda Çin’de Avrupa’nın kültürel algılanışında çevirmenler nasıl bir etkiye bulunmuşlardı?

İlk görevimiz olan çevirilerin tam sayısını belirlemek belli bir açıklama da gerektiriyor. 450 metinden en az 50’sinin modern anlamda çeviri olduğu, yani bir metnin tamamının ya da bir kısmının bir dilden başka bir dile uyarlanması olduğu saptanabilir. Örneğin Eukleides’in *Stoikheia* [Elemanlar] adlı eserinin Matteo Ricci ve Paul Xu Guangqi tarafından yapılan 1607 yılına ait çevirisi ya da Aquino’lu Tommaso’nun *Summa theologiae*’sinin [İlahiyat Toplu Yapıtı] Ludovico Buglio SJ tarafından (1654-1678 yılları arasında) tamamlanan kısmi çevirisi vardır.

Avrupa metinlerini Çinceye aktarmanın tam çevirileri takip etmeyen başka yöntemleri de vardı. Avrupalı misyonerler özgün metinleri açımlayan, derleyen ve özetleyen eserler sunmuşlardır ve bunları hesaba katmak çeviri eser külliyatını oldukça genişletecektir. Başka bir deyişle, dar anlamıyla çeviriye ilaveten, metinsel aktarımın iki yöntemi daha vardı. İkinci yöntem Avrupa metinlerinden çevrilmiş ya da açımlanmış pasajların tek bir Çince eser halinde derlenmesiydi; bunun bir örneği Ricci'nin son derece başarılı olan *Jiren shipian*'ı (1608) ya da *Ten Essays from a Remarkable Man*'idir (Aisopos ve Epiktetos'tan çevrilmiş parçalar içerir).

Üçüncü yöntem ise özetdir. İtalyan Cizvit Giulio Aleni 1635'te *Tianzhu jiangsheng yanxing jilüe* (Rabbin Doğuşu, Hayatı ve Kelamı) adında bir metin yayımladı ve bu eser başlığından da anlaşılacağı üzere, İncillerin özet halinde bir sunumunu ifade ediyordu.² Daha muğlak olanı, Avrupalı misyonerler tarafından yazılmış ve esasen bir ya da birkaç Avrupa metnine dayandırılan Çince metinlerdir; bunlar erken modern çağda Çin'de Avrupa'daki kültürel üretim külliyatını düşündüğümüzde kesin bir "çeviri" kavramsallaştırmasını sorunlu hale getirmektedir. Çincede üretilen tüm bilimsel eserlerin, doğrudan çeviri olmasa bile, mevcut Avrupa metinlerinin uyarlaması ya da açımaması olduğunu varsayabiliriz.

Konular

Çevrilmiş kitaplar konu bakımından üç büyük kategoriye ayrılabilir: din, bilim ve hümanizm. İlk iki kategori açık ara daha önemlidir ve daha ayrıntılı alttırlere ayrılabilir. Örneğin din üzerine çeviriler dualar, ibadet metinleri (dua kitapları), ilahiyat eserleri, azizlerin yaşam öyküleri, ilmi haller, kardeşlik derneklerinin kurallarını içeriyordu. Bilimsel çeviriler ise astronomi, geometri, aritmetik, hidrolik, silahlar, anatomi, optik, kuşçuluk ve müzikoloji konularındaydı. Son olarak, Yunan-Roma eserlerinin parçalarını 17. yüzyılın Çinli okurlarına aktaran bir avuç metin vardır.

Dini metinler arasında Çin Kilisesi'nin kullanımı için Roma liturjisinden çeviriler vardı (Çin dilinde özel bir liturji 1615'te papalık tarafından onaylanmış, ama 17. yüzyılın sonunda iptal edilmişti). Çevrilen eserler arasında hepsi de Ludovico Buglio tarafından çevrilmiş olan *Missale romanum* (1670), *Breviarium romanum* (1674) ve *Manuale ad sacramenta ministranda juxta ritum S. Romae Ecclesiae* (1675) vardı. Dua çevirileri ve eşlik eden tefsirler arasında Pederimiz, Tespih ve Amentü vardı. 1628'de Cizvitler tarafından yayımlanan bir Hristiyan dua derlemesi (*Tianzhu shengjiao nianjing zongdu*) İspanyol yazar Luís de Granada'nın birçok metnine ilaveten bilindik günlük dualar da içeriyordu.³ Çevrilecek en önemli ilahiyat eseri Aquino'lu Tommaso'nun *Summa theologiae*'sinden parçalar ki bunları ileride ayrıntılı olarak ele alacağız.

Bakire Meryem'in ve Yusuf'un (Çin'in koruyucu meleği) hayatlarını anlatan eserlerin yanı sıra, Cizvitler bir Azizlerin Hayatı ve ayrıca Aziz Josaphat'ın, Aziz Johann Nepomuk'un, Aziz Francis Borgia'nın, Aziz Francis Xavier'in, Aziz Stanislaus Kostka'nın ve Aziz Aloysius Gonzaga'nın ayrı ayrı hayatını yayımlamışlardı. Bu metinler özgün Avrupa metinlerine dayalıydı, ama yine de kesin kaynaklar hâlâ saptanmaya muhtaçtır. Dini metinler arasında Portekizli Cizvit Emmanuel Diaz'ın 1640'ta çevirdiği *Imitatio Christi* ve Avilalı Azize Terasa ve Aziz Bernard'ın aforizmaları vardı.

Reform'un ve Trent Konsili'nin etkisi altında bulunan Avrupa'daki Katoliklik gibi, Çin misyonerliği de Kutsal Kitap'ın aktarımını vurgulamıyordu. Yeni Ahit'in tam çevirisi ve Eski Ahit'ten parçaların çevirisi ancak 18. yüzyılın sonunda sabık Cizvit Louis de Poirot tarafından yayımlanmıştı ve o da Mandarin konuşma diliyle yaptığı çevirisini (klasik yazılı dilin aksine) Vulgata'ya dayandırmıştı. Bu metinden önce, yegâne Kutsal Kitap çevirisi Tobit'in *Xunwei shenbian* başlıklı Çince metniydi (1730) ve Fransız Cizvit François-Xavier Dentrecolles tarafından tamamlanmıştı.⁴

Kutsal Kitap'ın tam metin çevirisinin yokluğunda, İsa'nın Çilesi başka yöntemlerle aktarılmıştı. *Passio Christi*'nin en başarılı takdimi resimli çeviriydi: Jerónimo Nadal'ın ilk kez 1595'te Anvers'de yayımlanan *Evangelicae historiae imagines*'indeki 55 illüstrasyon-

dan yararlanmış olan Giuglio Aleni'nin *Tianzhu jiangsheng chuxi-ang jingjie*'si (1637).⁵ Nadal'ın bakır gravürleri Çinli zanaatkârlar tarafından kopyalanmıştı ve ucuz ağaç baskılar halinde çoğaltılmıştı. Teknik yeniden üretim (gravürden ağaç baskıya kadar) ve biçimsel yeniden yorum (Avrupalı motiflerden Çinli motiflere kadar) içeren resimli çevirinin en iyi örneği budur.

Bilimsel metinlerin çevirisinde en önemli eserler astronomi ve matematik alanına aitti. Hepsi de Cizvit misyonerliğinin ilk dönemlerinde, 1640'tan önce tamamlanmıştı. Avrupa metinlerinin ve Çince çevirilerinin bir listesi şöyledir:⁶

Christophorus Clavius, *Euclidis elementorum libri XV*, 1574. Çince çevirisi Matteo Ricci ve Xu Guangqi: *Jihe yuanben*, 1607.

Christophorus Clavius, *Geometria practica*, 1604. Çince çevirisi Matteo Ricci ve Xu Guangqi: *Celiang fayi*, 1608.

Christophorus Clavius, *Epitome arithmeticae practicae*, 1583. Çince çevirisi Matteo Ricci ve Li Zhizao: *Tongwen suanzhi*, 1614.

Christophorus Clavius, *In sphaeram Ioannis de Sacro Bosco commentarius*, 1570. Çince çevirisi Matteo Ricci ve Li Zhizao: *Yuanrong jiaoyi*, 1614.

John Napier (1550–1617), *Rabdologiae, seu numerationis per virgula libri duo*, 1617. Çince çevirisi Giacomo Rho ve Adam Schall: *Chousuan*, 1628.

Galileo Galilei, *Le operazioni del compasso geometrico e militare*, 1606. Çince çevirisi Giacomo Rho ve Adam Schall: *Biligui jie*, 1630.

Bartholomaeus Pitiscus (1561–1613), *Trigonometriae*, 1612. Çince çevirisi Johann Terenz Schreck: *Da ce*, 1631.

Christophorus Clavius, *Geometria practica*, 1604. Çince çevirisi Giacomo Rho: *Celiang quanyi*, 1631.

Qing imparatoru Kangxi (1662-1722) döneminde birkaç Cizvit, imparatorun öğretmenliğini yapmıştı. Birkaç Avrupa matematik metni imparatorun eğitimi için çevrilmiş olsa da, bunlar hiçbir zaman yayımlanmadı. Cizvit misyonerliğinin ikinci döneminde birkaç bilimsel çeviri yapıldı. Bir istisna resim teorisindeydi: Cizvit ressam Giuseppe Castiglione ile Nian Xiyao birlikte Cizvit sanatçı Andrea Pozzo'nun *Perspectiva pictorum*'unu (1706) çevirmişti; Çince eser *Shixue* 1729'da yayımlanmış ve 18. yüzyıl Çin'inde resim sanatının algılanışına katkıda bulunmuştu.

Yunan-Roma metin külliyyatının yalnızca çok küçük bir parçası Çinceye çevrildi. Tüm Cizvit misyonerlerin aşına olduğu *Ratio studiorum*'un hümanist müfredatına dayalı olan bu metinler, retorik ve felsefe şeklinde türlere de bölünebilirdi. Ricci'nin son derece başarılı olan *Jiaoyou lun* (1595) ya da *De amicitia*'sı Andreas Eborensis'in Cicero, Seneca ve diğer klasik yazarların yazılarından bir aforizma derlemesi olan *Sententia et exempla*'sına dayalıydı.⁷ Ricci'nin metinlerinden bir diğeri olan *Ershiwu yan* (1605, Yirmi Beş Deyiş), Epiktetos'un *Encheiridion*'unun Latince versiyonunun bir çevirisi mahiyetindeydi.⁸

Çinli okurlara Epikuros'un ve Stoacıların metinlerinden ufak parçalar sunulurken, Aristoteles konusunda çok daha fazla seçeneğe sahiptiler. Portekizli Cizvit Francisco Furtado ile üç İtalyan Alfonso Vagnone, Aleni ve Francesco Sambiassi birkaç Aristoteles metnini ve şerhini çevirmişlerdi. Coimbra'daki Cizvit Okulu'nda kullanılan Aristoteles şerhleri çeviriydi: *De coelo*, *Universa dialectica Aristotelis*, *Isagoge Porphrii*, *Categoriae*, *Analytica priora*. Üç İtalyan Cizvit tarafından *De coelo et mundo*, *Meteorologica*, *De anima*, *Parva naturalia* ve *Ethica Nicomachea*'nın belli kısımları çevrilmişti.

Tüm çeviriler 1623-1639 arası görece kısa dönemde yapılmıştı. Din değiştirmiş Çinli âlimler bu metinlerde ortak çevirmen ya da üslup editörleri olarak çalışmışlardı: Xu Guangqi, Li Zhizao (1565–1630), oğlu Li Cibin, Han Lin (1601–44) ve Duan Gun (ö. 1641); diğer ikisi Wei Douxu ve Zhu Sihan dönek olarak bilinmiyorlardı.

Bu metinlerin çoğu tam çeviri değildi, başka kelimelerle aktarılan özet ya da kısmi çeviri olarak sunulmuştu. Aristoteles çevirilerine Avrupa bilimsel metinlerinin aktarılması eşlik ediyordu; Li Zhizao gibi Katolikliğe ilk kez Avrupa bilimine olan ilgisiyle çekilen birine ilk motivasyonu sağlayan bu metinler olmuştu. Aristoteles'in *Dialectica*'sının ilk kısmının Çincesi olan *Mingli tan*'a (1631) önsözünde, Li maddi dünyanın gerçek bilgisinin doğru sınıflandırma ve kavramlara dayandığını vurgulamıştı. Dolayısıyla *genus* [cins], *species* [tür], *differentia* [cinsler arasında ayırt edici

vasıf], *proprium* [bir türün istisnasız bütün öğelerine ait özellik], *accidens* [ilinek] ve *categoria* [kategoriler] gibi terimler Konfüçyüsçü âlimlere doğa felsefesi (düz anlamıyla “şeyleri ölçmenin ve ilkeleri bütün boyutlarıyla tartışmanın kökenleri”) çalışmalarında yardımcı olmuştur.⁹

Doğal dünyayı bilmek akabinde daha ileri bir bilgi biçimini doğurur: metafizik ve Tanrı. Li Zhizao *De coelo*'nun Çince çevirisi *Huanyou quan*'ın (1628) önsözünde doğa ve metafizik konusunda doğru bilginin Budistlerin uydurduğu sayısız kozmos ile savaşmak için temel olduğunu anlatmıştı.¹⁰ Li önsözün devamında, bu önemli görev adına kendisinin ve Furtado'nun kavramsal ve dilsel zorlukları aşmak için beş yıl uğraşıp didindiklerini belirtiyordu. 1628'de takdim edilen ilk sonuçlar bir “ilk tadımlık” mahiyetindeydi; Çince metinler Avrupalı misyonerler için aynı zamanda dile girişin bir işlevi mahiyetindeydi.

Li Zhizao iki yıl sonra öldü ve bu nedenle çeviriyi tamamlayamadı. *Dialectica*'nın tam çevirisi ancak 1684'te, Ferdinand Verbiest İmparator Kangxi'ye bir elyazması nüshasını sunduğunda ortaya çıktı. Ama imparator yayımlanma talebini reddetmişti, zira metnin faydasız olduğunu düşünüyordu. Aristoteles'in 17. yüzyıl Çin'indeki öyküsü böyle sona erdi.

Platon'un ya da yeni-Platoncuların herhangi bir eseri Çinceye çevrilmedi. Aristoteles külliyatının aksine, Platon erken modern çağda Avrupa'daki hümanist müfredatta temel değildi. Ayrıca Platon'un ruhların göçü fikri Budistlerin karma ve reenkarnasyon öğretilerini hatırlatıyordu ve ilk Cizvit misyonerlerle din değiştirenler bu öğretilere karşı şiddetli bir polemik savaşına girişmişlerdi.

Çevirmenler

Cizvit misyonerliği bir avuç istisna dışında Ming hanedanının sonu ile Qing hanedanının başlarında yapılan Çince çevirilerin tamamından sorumludur. Bu nedenle bu tartışmada Avrupalı misyonerler için “Cizvitler” tabirini kullanacağım. 1720'ye kadarki dönemde Mesih Cemiyeti Çin'e yollanan tüm Avrupalı misyonerlerin

üçte ikisinden daha fazlasını kucaklıyordu. 1583-1723 arasında 563 Cizvit Avrupa'yı terk edip Çin'e geldi: Bazıları yolda öldü, bazıları soluğu Hindistan, Güneydoğu Asya ya da Japonya'da aldı ve böylece bu dönemde Çin misyonerliğinde aktif Avrupalı Cizvit sayısı asgari 288 olmuş oldu.¹¹

Tüm Cizvitler kitap üretimine katılmadı. Etkileyici Cizvit Çince külliyat aslında yalnızca 59 Avrupalı peder tarafından üretilmişti ve bunlardan 18'i çeviriyle iştigal ediyordu. Cizvit yazarların milliyetlerine göre listesi şöyledir: 18 İtalyan, 17 Portekizli, 14 Fransız, 4 Belçikalı, 3 Alman ve birer tane de İspanyol, Polonyalı ve Avusturyalı. 18 Cizvit çevirmen arasında 8'i İtalyan, 5'i Portekizli, 3'ü Fransız ve 2'si Belçikalıydı.¹²

İlk bakışta Cizvit yazarların/çevirmenlerin ulusal temsiliyeti Çin misyonerliğindeki toplam ulusal gücüyle örtüşüyor görünmektedir: Üç büyük milliyet (Portekizli, Fransız ve İtalyan) özellikle öne çıkmaktadır. Ama bu rakamları Çin'de çalışan Cizvit misyonerlerin tam sayısı ile karşılaştırdığımızda (Girard tarafından gözden geçirilmiş haliyle Dehergne'nin verdiği toplam rakamlar için, bkz. 11. Dipnot), daha ayrıntılı bir tablo karşımıza çıkar.

1583-1723 arası dönemde, Çin ve Macao'da toplam 129 Portekizli Cizvit çalıştı ki, en güçlü ulusal temsiliyet buydu. Bunlardan yalnızca 17 peder metin yayımlamış ve 5'i çeviriyle iştigal etmişti. Çin misyonerliğine görece geç katılmış olan Fransız Cizvitler 18. yüzyıl boyunca yabancı ülke misyonerliğine damga vuracaklardı; toplamda sayıca ikinci sıradaydılar. Bu ilk dönemde, 58 Fransız Cizvit vardı ve 14'ü yazardı (bunların dördü çevirmendi). İtalyan Cizvitler ise 56 misyonerle üçüncü sıradaydı, ama en fazla yazarı onlar çıkarmıştı: 8'i çevirmen, toplam 18 yazar.

İki Belçika eyaletinden Cizvitlerin metin üretimi kayda değerdir: Bu dönemde on dördünden beşi Çince metinler yazmış ve/veya Çinceye çeviri yapmıştı. Sonradan göreceğimiz gibi, Çince metinlerin Latinceye çevrilmesinde de kilit rol oynamışlardı. Bu rakamlara bakmanın bir diğer yolu Çin'de metin üretimiyle ilgilenen herhangi bir milliyetten Cizvitlerin yüzdesine bakmaktır: Belçikalılar (% 35,7), Almanlar (% 33), İtalyanlar (% 32), Fransızlar (% 24) ve Portekizliler (% 13).

Daha fazla istatistik ilgi çekici olabilir. Cizvit misyonerlerin ürettiği Çince metinlerin oranı şudur: Almanlar % 12,3; İtalyanlar % 9,26; Belçikalılar % 7; Portekizliler % 3 ve Fransızlar % 3. İmparatorluk Gözlemevi ve Matematik Kurulu'nun iki Cizvit yöneticisi en üretken yazarlar arasındaydı: Alman Johann Adam Schall von Bell 25, halefi Belçikalı Ferdinand Verbiest 20 eser yazmıştı ve bunların çoğu bilimsel eserlerdi (takvim, astronomik gözlemler, matematik cetvelleri vb.). Bireyler arasında en üretken olanlar İtalyan Cizvitlerdi: Giuglio Aleni 26 metin, Ludovico Buglio ve Giacomo Rho 21'er metin, Ricci 19 eser ve Alfonso Vagnoni 15 metin yazmıştı. En üretken Portekizli Cizvit olan ve kendisine itibar kazandıran 13 eseri bulunan Emmanuel Diaz'ı geride bırakmışlardı.

Fransız Cizvitler Çince Cizvit metinlerin üretimine mütevazı, ama önemli bir katkı sunmuşlardı; ayrıca 18. yüzyılın Avrupa kamuoyuna Çince metinlerin ve Çin kültürünün takdiminde öncü rol oynamışlardı ki, bu husus edebi eserlerinin odak noktasını ve Çince eserlerin görece mütevazı düzeyde olmasını açıklar.

Çince kitap üretimi (yazma, çevirme ya da başka kelimelerle aktarma) ile *Sinica* (Çince metinlerden Avrupa dillerine çeviriler ve Avrupa'da Çin hakkında yayımlanan yazılar) üretimi arasındaki ilişki aslında son derece ilginç bir meseledir. Genel olarak, Cizvit misyonunun 1580'lerden 1680'e kadar uzanan ilk dönemi Cizvit Çince yazıların üretiminin en yüksek olduğu dönemdi. Neredeyse tüm önemli metinler ve çeviriler bu dönemde tamamlandı; bunlar bilimsel eserlerden ahlak felsefesine, standart liturji metinlerinden (Roma dönemine ait *Missale* ve *Breviarum* gibi) Aquino'lu Tommaso ve Aristoteles'in eserlerinin çevirilerine kadar birçok alandaydı.

1680'lerden Mesih Cemiyeti'nin dağılışına kadar süren ikinci dönemeyse Çince metinlerin üretimindeki kayda değer düşüş, konuların daralması (ilmiyal ve ibadet eserlerine odaklanılmıştır), günlük dilde yazılmış eserlerin sayısında artış ve az sayıda Hristiyan metninin Qing fetih hanedanının dili olan Mançu diline çevrilmesi damga vurmuştur.

Keza bu dönemde Çince metinlerin ve Çin kültürünün Avrupa'ya aktarımı da kayda değerdir. Konfüçyüsçü Dört Kitap'ın (*Bü-*

yük Bilgi, Orta Yol Doktrini, Konuşmalar, Mensiyus'un Kitabı) Belçikalı Philippe Couplet'nin editörlüğündeki çevirisiyle başlar¹³ ve Fransız, Alman ve Avusturyalı Cizvitler *Sinica* külliyyatına 18. yüzyıl boyunca eklemeler yapmaya devam ederler. Çin için 1580-1680 Avrupa yüzyılıysa, ertesi yüzyıl da Avrupa için Çince yüzyıliydi.

Süreç ve Alımlama

Yukarıda anlatılanlardan bazı ön sonuçlar çıkarılabilir. Çin'deki Cizvit misyonerliği Portekiz himayesinde (*padroado*) olmasına karşın ve Portekizli Cizvitlerin sayısal üstünlüğü ve güney Çin sahilindeki Portekiz yerleşim bölgesi [anklav] Macao dikkate alındığında, Çin-Avrupa kültürel alışverişinde Portekiz beklenen kritik rolü oynayamamıştır. Onun yerine, Avrupalı metinlerin Çin'e aktarımında 1723'e kadar itici güç İtalyan ve Belçikalı Cizvitler olmuştur. Sonrasında ise Fransız Cizvitleri giderek baskın bir rol oynamışlardır.

Fakat buradan her şeyi Cizvitlerin yaptığı sonucu çıkarılamaz. Çinli yardımcılar (gerek din değiştirenler gerekse de sempatizanlar) birçok metnin önsözünde belirtildiği üzere, hem Cizvit eserlerde hem de çevirilerde çoğu zaman kritik bir rol oynamışlardı. Çeviriler için mümkün olan üç senaryo vardı. Birincisi, Cizvitler Avrupalı metinlerin Çinceye çevirisine bizzat girişiyorlardı. İkincisi, Cizvit çevirmen Avrupa metinlerini sözlü olarak Çinli yardımcısına açıklıyor, o da Çince versiyonu yazıya geçiriyordu; metin sonrasında ortak şekilde inceleniyor ve nihayet bir çeviri metni üzerinde anlaşmaya varılıyordu. Üçüncüsü, bir Cizvit çevirmen taslak çeviri yapıyor, ardından üslup için Çinli bir yardımcı tarafından gözden geçiriliyordu.

Bu üç senaryodan, ikincisi (Cizvit'in şifahen çevirmesi ve Çinlinin yazıya dökmesi) açık ara en kayda değer olanıydı. Çin'deki ilk elli yıllık Cizvit misyonerliği sırasında bu olağan yöntemin benimsenmesinin çok geçerli sebepleri vardı. Bir defa, en etkin çeviri tarzıydı, görece az sayıdaki Cizvit misyonere çok sayıda Çince me-

tin üretme olanağı veriyordu. Diğer yandan, Çinli bilgilerle yakın işbirliği misyonerler ile din değiştirenler arasındaki bağları güçlendirmek ya da bu bilgeleri Hıristiyanlığa çekmek için bir fırsat sunuyordu. Üçüncü bir neden ise bu işbirliği yönteminin çeviride doğruluk ve güzelliği azamiye çıkarıyor, Cizvitlerin Avrupa metinlerini anlamalarını, Çinlilerin üslupta zarafete erişmelerini mümkün kılıyor olmasıydı. Ricci'nin Eukleides çevirisine yazdığı önsöz bilgilendiricidir:

Çin'e geldiğimden beri, geometri üzerine birçok eser ve birçok araştırmacı olduğunu gördüm, fakat henüz temel bir teorik eser görmedim. ... Ardından, bir seyyaha duydukları güvenden ötürü teşekkür etmek adına günümüz beyefendilerinin yararlanmaları için bu kitabı çevirme isteği bende hasıl oldu. Gelgelelim ben pek yetenekli değilim. Ayrıca Doğu ile Batı'nın mantığı ve retorığı birbirinden çok farklı. Eşanlamlı kelimeler ararken birçok eksik kelime olduğunu görüyorsunuz. Bazı şeyleri biraz çaba harcayarak sözlü olarak açıklayabiliyor olsam bile, yazıya dökmek son derece zor. O zamandan beri, bana yardımcı olan meslektaşlarla tanıştım, ama ne zaman bir zorluk çıksa, duruyorum, şimdiden üç kez ilerleyip durdum.¹⁴

Bu zorluk ancak Xu Guangqi'yle buluşmanın ardından aşıldı. Bir zamanlar Ming sarayının başlıca nazırı olan Xu, Ricci'nin en değerli mühtedilerinden ve Çin Katolikliğinin ilk liderlerinden biri olmuştu. Xu Hıristiyanlık ve Batı bilimi incelemeleri yaparken Ricci'yi çeviriyi tamamlamaya teşvik etmiş, metni “sözlü olarak aktarmasını, ardından (metni) yazılı olarak almasını, anlamı üzerine düşünmek için metni tekrar tekrar gözden geçirmesini ve ancak bu üç aşamadan sonra yayına yollamasını salık vermişti.”¹⁵

Tamamen Cizvitlerin ürünü olan metnin bir örneği Aquino'lu Tommaso'nun *Summa theologica*'sının kısmi çevirisidir. Cizvit misyonerliğinin o zamana kadarki en büyük projesi olan bu çeviri, İtalyan Ludovico Buglio'nun 1654-1678 arası dönemde yirmi yılı aşkın zamanını almıştı. Buna rağmen, *Summa*'nın yalnızca küçük bir kısmı çevrilmişti. Buglio *Pars prima*'ya odaklanmıştı. İlk on *juan*¹⁶ 1654'te yayımlanmıştı: Bunlar Tanrı'nın doğası, Tes-

lis ve Yaratılış'ı ele alır. 1676'da melekler ve Yaratılış üzerine altı *juan* daha yayımlanır. Üçüncü parti ise 1677/8'de yayımlanmıştı ve insan, ruh, beden ve insanın her şeye egemenliği üzerine on *juan*'dan oluşuyordu. Hepsi de *Pars prima*'dan alınmıştı. *Pars secunda* çevrilmemiş olsa da, *Pars tertia*'nın küçük bir kısmının çevirisi –İsa'nın Doğuşu ve Diriliş üzerine altı *juan* (sonuncusu Portekizli Cizvit Gabriel de Magalhães tarafından çevrilmişti)– 1677/8'de tamamlanmıştı.

Metnin büyüklüğü dışında, *Summa* teknik ilahiyat dilinden ötürü de özel bir zorluk çıkarmaktadır; Buglio'nun 1654 bas-kısının önsözünde biraz değindiği bir engeldir bu. Aquino'lu Tommaso'nun Hristiyanlık bilgisinin önemi üzerine yorumla-rını sunup, zorunlu ve nazik tevazuunu dile getirdikten sonra, Buglio *Summa*'yı Çinceye aktarmanın zorluğunu anlatır: “Diller ülkeden ülkeye değişir ve kelimeler sınırlıdır; mükerrer çabaların ardından yeni kelimeler eklenir ve *Pars prima* büyük bir çabayla üretilir. Ama özgün metnin anlamına tam olarak hâkim olduğ-u mu söyleyemem.”¹⁷

Bu alıntı tüm çeviri projelerindeki ortak bir sorunu yansıtmak-tadır: Eşdeğer kavramları yeni kelimelerle karşılayıp karşılama-mak. İster erek dilde anlaşılmazlık riskini göze alıp ev sahibi dilde yeni kelimeler yaratmayı tercih etmek olsun, ister özgün kavramı ev sahibi kültür için tanıdık kelimelerle aktarıp belki özgün anlam-dan yana kayıp vermek olsun, göz korkutucu bir iştir.

İkincisi Ricci'nin benimsediği seçenektir. Latince *Deus* kelimesi-ni Çinceye çevirirken, Ricci yeni bir terim yaratarak zorluğu aşmış-tı: Çinli âlimlerin aşına olduğu eski Konfüçyüsçü kanondan iki ke-limeyi birleştirerek oluşturduğu *Tianzhu*.¹⁸ Zarif bir üslupçu olan Ricci, Çincenin sözdizimi ve deyimlerini benimsemiş, Çince retorik süslerle dolu bir Hristiyan söylemiyle okuru ikna etmeye çalış-mıştı. Çinli âlimler açısından başarılı olabilirse de, uyum sağlama hedefiyle kotarılmış bu çeviriye Niccolò Longobardo ve Çin ya da Japonya'daki diğer Cizvitler sert bir şekilde karşı çıkmışlardı.

Ricci'nin iç bütünlük uğruna başvurduğu bu yöntem adına üstü örtülen bu tartışma, sonradan yeniden ortaya çıkacak ve Cizvitle-

ri sıkıntıya sokacaktı, zira rakip Dominiken misyonerler, cemiyeti dilsel ve kültürel uyum yoluyla putperestliği gerçek dinle karıştırmakla suçlamışlardı. Ünlü “Çin Ayinleri Tartışması” esasen çeviri üzerineydi: Cizvitlerin kullandığı Çince kelimeler (*Tian* Cennet, *Shangdi* Ulu Tanrı demekti) Hristiyan Tanrı anlayışını yeterince karşılayabiliyor muydu ve Çinlilerin ecdatlarından kalma ritüeller dünyevi mi, yoksa dini, dolayısıyla putperest liturji olarak mı okunmalıydı?

Buglio'nun Aquino'lu Tommaso çevirisi tam tersi sorunla boğuşmuştu: anlaşılmazlık. Esere Çince *Chaoxing xueyao* (*Summary of Nature-Surpassing Learning*) [Doğayı Aşan Bilginin Özeti] adını veren Buglio, Latince kelimeleri Çince çağrıştırdığı kelimeyle karşılamayı tercih etmişti. Mesela “*Spiritus Sanctus*” *si-pi-le-dosan-du*, “*theologia*” *dou-lo-ri-jia*, “*philosophia*” *fei-lu-suo-fei-ya* vb. olarak karşılanmıştı. Dini metinleri çevirirken, anlaşılabilirliği feda ederek sahicilik havasını korumak illa kusurlu olmuyordu.

Diğer yandan, Sanskritçe ilahi ve duaların sese dayalı çevirisi ortaçağda Çin'de Budizm'in muazzam yayılışına engel olmadı. Ayrıca Buddha, *bodhisattva*, *asura* gibi Budizmin birçok kilit kavramı sese dayalı çeviriyle aktarıldı ve Çin Budist sutralarında kabul gördü. Anlaşılmazlık gerçekte sutra okumalarına ayrı bir hava da katmış olabilir.

Buglio'nun çevirisinin daha ciddi bir sorunu vardı: kötü sözdizimi ve üslup. Aquino'lu Tommaso'nun skolastik Latincesini klasik Çinceye çevirmek Tommaso'yu Cicero için anlaşılır hale getirmeye benziyordu. Yeni kelimelerin, yan cümleciklerin ve diyalektik kanıtlamaların bolluğu bu eseri 17. yüzyıl sonu Çince okurları için anlaşılabilir denemese de çok zor bir metin haline getirmişti. Nasıl algılandığına dair bir kanıt yoktur ve 1932'ye kadar yeniden basılmamıştır.¹⁹

Sonuç

Avrupa metinlerinin çevirileri erken modern çağda Çin'de kültürel bir etki yaratmış mıydı? Eğer yarattıysa, hangi kitaplar ya

da konular tercih edilmişti? Bu soruların cevapları okur kitlesinin tanımına bağlıdır. Alımlama alanının dar tanımı çerçevesinde, Çin Katolik Kilisesi içinde çeviri metinlerin kullanımına odaklanırken yüksek bir başarı oranından bahsedilebilir. Dolayısıyla ibadet kitapları, dini eserler, ilmi haller, ilahiyat eserleri ve Çin’de kopyalanan Avrupa’ya ait görsel imgeler yavaş bir düşüş dönemine geçmeden önce 1700’de 200 bin ile zirveye ulaşan mühtedi nüfusa hizmet etti. Önde gelen Çin ve Avrupa kütüphanelerindeki bu eserlerin yeniden basımlarının ve bugüne kalan farklı nüshalarının varlığı işlevlerine ve başarılarına delalettir.

Çin Katolik çevrelerinin dışında, alımlama sorununu araştırmak daha zordur. Avrupa metinlerinin (gerek yazılan gerek çevrilen) genel alımlanışının bazı cevaplar sunan iki göstergesi vardır: Özel koleksiyonlar ve İmparatorluk Ansiklopedisi *Siku quanshu* 1772-1784 arasında derlenmiştir.

Özel koleksiyonlarda Nicolas Standaert 17. yüzyıl ve 18. yüzyıl başı büyük koleksiyonlarının yayımlanmış on katalogunu araştırmıştı. Bu kataloglarda toplam 96 Cizvit eseri yer alıyordu ki, bunların yaklaşık yüzde 70’i bilimsel eserd. Dini ve ahlaki metinler bilinmiyor değildi, ama esasen Matteo Ricci’nin yazıları ve çevirileriyle sınırlıydı.²⁰

Bu yargı İmparatorluk Ansiklopedisi’nin içindekiler kısmına bakarak desteklenebilir. İmparator Qian-long’un riyasetindeki bu resmi projede yaklaşık 13 bin eser toplanmıştı.²¹ “İlmi öğrenim” amaçlı bir seçki yapılmıştı: Toplamda 3,488 kitap tam metin olarak alınmış, 6783 eser kayda geçirilmiş ve yorumlanmıştı; siyasi ya da entelektüel açıdan yıkıcı olduğu düşünülen diğer metinlerse imha edilmiş ya da dışarıda bırakılmıştı. 36 Katolik metni *Siku Quanshu*’nun kapsamlı içindekiler kısmında yer alıyordu; yine bilimsel eserler çoğunluğu oluşturuyor ve Ricci’nin metinleri felsefi ve dini metinlerin büyük çoğunluğunu teşkil ediyordu.

Birlikte ele alındığında, özel koleksiyonlardan ve *Siku Quanshu*’dan kanıtlar Avrupa eserlerinin alımlanışının esasen bilimsel metinlerce temsil edildiğini, 17. yüzyılın başında yayımlanan eserlerin en iyi şekilde temsil edildiğini ve Matteo Ricci’nin en az yedi

metninin imparatorluk editörleri tarafından yorumlandığını ya da tam metin halinde aktarıldığını gösteriyor.

Bu sonucu bu bölümün genel bağlamı içinde düşündüğümüzde, birkaç husus göze çarpıyor. Avrupa metnlerinin Çinceye çevrilmesi Avrupalı Cizvitler ve Çinli ortakları cephesinden sürekli ve sürdürülebilir bir çabanın ürünüydü. Bu çeviri projesinin başarısı Çin misyonerliğinin iç metinsel tüketimi için apaçık ortadadır.

Din değiştiren toplulukların dışında, Avrupa metnlerinin 17. yüzyılın ilk yirmi-otuz yıllık döneminde hatırı sayılır bir etkisi oldu, özellikle de takvim reformu, astronomi, matematik ve diğer bilimler alanında. Ayrıca Matteo Ricci'nin hem Yunan-Roma hem de Hristiyan konuları üzerine birkaç metni, şöhretinden ötürü kentli okumuş çevreler arasında geniş kesimlere ulaşmıştı. Bununla birlikte, 17. yüzyılın son dönemlerinde ve 18. yüzyıl boyunca Avrupa metnlerinin “piyasası” giderek Hristiyan çevrelerle sınırlı kaldı.

Cizvit misyonerler çeviri için metin seçerken, eğitimleri ve muhitleri sayesinde en aşına oldukları eserlerle ilgilendiler: Genel felsefe müfredatında Aristoteles ve daha uzmanlaşmış konularda Cizvit yazarlar (Clavius matematikte, Pozzo perspektifte). En sistemli çaba dini eserlerin Çin misyonerliğinin liturji ve ibadet yaşamı için çevrilmesine yönelik harcanmıştı. Kutsal Kitap çevrilmemiş olsa da, Çinli mühtedilerin elinin altında birçok ibadet ve dua kitabı vardı (19. yüzyılda Protestanların çabalarıyla karşılıklı arz eder bu durum).

Bilimsel ve felsefi eserlere olan ilgi 17. yüzyılın ilk yarısında mühtedi cemaatinin hem içinde hem de dışında yoğunlaşmıştı. Avrupa metnlerine olan ilginin inişe geçmesi, başka iki süreçle kola gitti: Birincisi 17. yüzyılın sonunda Konfüçyüsçü âlim elitlerin büyüünün bozulması (1704'te papalık tarafından Çin Ayinleri'nin yasaklanmasının damga vurduğu bir süreç); ikincisi, imparatorluğun 1724'te din değiştirmeyi yasaklamasının ardından Hristiyanlığın toplumsal statüsünün inişe geçmesi.

Avrupa'da Leibniz ile Voltaire arası dönemde sürekliliğe sahip bir “Çin dalgası”nı esinleyen Çince metnin Latince çevirileri-

ne odaklanmayla kıyaslandığında, Çince çeviriler konusundaki çok daha fazla çaba Cizvit misyonerliği için görece kıt bir kültürel mahsul verdi. Yine de bugüne kalan kitaplar ve koleksiyonlar, kültür öncüleri arasında kuşaklar boyu süregelen bir kültür alışverişinin abidesidir.

3. Bölüm

Kültürel Değerleri Aktarma Araçlarından Biri Olarak Dil

Eva Kowalská

I. Bölüm’de belirtildiği üzere, bir kültür tarihçisinin bakış açısından belirli bir dile hangi eserlerin çevrilmediği, hangi eserlerin çevrildiği kadar önemli ve kayda değer olabilir. Erken modern çağdaki Slovaklar örneğinde, eksikliği göze çarpanlar arasında, en çok çevrilen kitap sıfatına sahip Kutsal Kitap da vardır. Neden böyle olduğu bu bölüm boyunca açıklanacaktır.

Yerel dilin ayinlerde ve özellikle de vahye (Kutsal Kitap) erişim aracı olarak kullanımı Reform döneminden itibaren Protestanlığın temel bir özelliği idi. Fakat gerçek imanın kaynağı olarak Kutsal Kitap’ın erişilebilirliğine dair esasen İngiliz ve Alman yazarların başını çektiği canlı bir tartışma ortaçağda zaten yaşanmıştı.¹ Din adamı olmayanların ya da cahil papazların Kutsal Kitap’ı okumalarından ciddi bir endişe duyulurken, yerel dile çevirilerin, sözeleli, uygunsuz metaforlar kullanmak suretiyle metnin anlamını değiştirebileceğinden korkuluyordu.²

Yaygın bir şekilde tartışılan yalnızca Kutsal Kitap’ın İngilizce ve Almanca çevirileri değildi. Jan Hus’tan itibaren Bohemya bu tartışmaların sürdürüldüğü bir diğer önemli merkezdi.³ Buna karşın, komşu bölge Macaristan (günümüz Slovakya’sı da dahil) Hus’un

kendi öğretisinden ziyade *Devotio moderna* hareketini kabul etmişti.⁴ Macaristan Krallığı'nda Hus'un faaliyetlerinin toplumsal sonuçları esasen olumsuzdu. Nüfus halkın diliyle Tanrı kelamı ve iman müjdesinden ziyade yıkıcı Husçu akınları tatmıştı.⁵ Reform'dan sonra Slovak nüfusu krallıktaki diğer etnik gruplarla aynı konumdaydı.

Reform'un temel başlangıç noktası gerçek imanın kaynağı olarak Eski ve Yeni Antlaşma'ya erişim olanağıydı. Fakat bu zorlukla yüzleşmek kolay değildi. Slovak Lutherciliğinin dili ilahiyat sorunlarından olduğu gibi elitlerin Latince eğitiminden de etkilenmişti. 16. yüzyılın ortasından itibaren görülen ilk itikatnameler Latince derlenmişti ve ancak otuz yıl daha geçtikten sonra çeşitli türde dini metinler halkın anlayabileceği bir dilde ortaya çıkacaktı.⁶

Reform etnik Slovaklar açısından, Almanlar ve Macarlarda olduğu gibi doğrudan ve açık bir tarzda yerel dili teşvik etmemişti ve etnik grubun kendi konuşma diliyle özdeşleşmesine yol açmamıştı.⁷ Bu olgular yalnızca din tarihi açısından değil, aynı zamanda dilin işleyişi, kültürel değerlerin aktarımı ve modern ulusların oluşumu (bu dönemde başlamış bir süreç) açısından da ilginçtir.

Erken modern dönemde Orta Avrupa'da tali etnik grupların oluşumu ve gelişiminin başlangıcıyla ilgilenen herkes Slovaklar örneğinde ilginç bir olguyla karşılaşır. Canlı bir tarihsel gelenek, kültürel ya da siyasal faaliyetlerin gelişimi için kurumsal bir temel ve hatta tek bir yazılı dil biçimi olmamasına karşın, Slovakların görece güçlü bir etnik kimliği vardı ve sonradan modern bir ulus haline gelebilmişlerdi.

Bu sürecin itkilerinin etnik birliğin kurumu ve sembolü olarak kiliseden geldiği düşünülebilir. Fakat dini bağlılık birleştirici bir etken olamamıştı. Lutherci Kilise Reform'dan sonra egemen-di, ama 17. yüzyıl boyunca yeniden Katolikleştirme hareketinin baskısı karşısında gerilemiş ve nüfusun mezhepsel bileşiminde bir değişim ortaya çıkmıştı. 17. yüzyılın başında, çoğunluğu Lutherci olan gayri-Katolikler Yukarı Macaristan nüfusunun yaklaşık yüzde doksanını oluşturuyorlardı, ama 18. yüzyılda bu durum tersine döndü ve gayri-Katolikler (genel olarak Macaristan Krallığı'nda

olduğu gibi Slovakya’da da) yaklaşık yüzde yirmilik marjinalleştirilmiş bir azınlık haline geldiler. Bu azınlığın fertlerinin devlet dairelerinde (kraliyet ya da belediye) çalışmaları yasaktı ve medeni hakları sınırlıydı.

Öte yandan, mezhep kimliğinin yaygınlaşması, güçlenmesi ya da savunulması belli bir cemaatin üyeleri açısından temel bir değeri, hatta misyonu ifade ediyordu. Kendini bir mezheple özdeşleştirme son derece önemliydi, özellikle de mezhep tehdit altında olduğunda, örneğin üyeler dini kurumlarca değil, yalnızca gayri-resmi özdeşlik işaretleri aracılığıyla desteklenebildiğinde. Dolayısıyla iki mezhep arasındaki ayrım sadece doktrin düzeyinde ifade edilmiyordu. İki mezhep farklı yazılı dil biçimleri kullanarak da kendilerini ayırt etmeye başlamıştı. Farklı tarihi gelenekleri tercih etmeye ve kendi etnik gruplarının niteliği hakkında karşıt fikirler geliştirmeye başlamışlardı. Bu durum, her biri güçlü bir kolektif kimlik sergileyen tek bir etnik birim dahilinde iki kamp (Lutherciler ve Katolikler) arasında keskin bir farklılaşmaya yol açtı.

Slovakların ayin dili olarak –anlaşılabilir bir dil, ama yine de başka bir etnik grubun dili olan– Çekçeyi kabulü, etnik grubun içindeki önemli bir farklılaşma etkeni olarak görülebilir. Bu, hem Slovaklar arasında Lutherci inancın gelişiminin bir sonucuydu hem de özgül gelişimlerine bir itkiydi. Çekçe yalnızca Kutsal Kitap, ilmiyal, ibadet vb. şeylerin dili değildi, aynı zamanda yavaş yavaş Slovak kullanıcılarının tarihsel geleneklerini aldıkları etnik gruba bağlantı ve ilişkilerinin sembolü haline de geldi. Bu gelenekler kuşaktan kuşağa doğrudan deneyimin ya da ortaçağ vakayinamelelerinde bahsi geçen popüler geleneklerin ürünü değildi. Entelektüellerin yapay bir yaratısydı.⁸

Bu sürecin bir örneği Husçuluğun Lutherciliğin doğrudan öncüsü olduğu iddiasıdır. Husçular ile Reform arasında doğrudan bir süreklilik olmamasına karşın, Luthercilik Slovakya’da bir yanıt bulmuştu. Dil Slovaklar ile Çekler arasında doğrudan ilişki fikrinin kolektif bilince girmesine de olanak tanımıştı. Sonradan modern ulusun kurulma sürecinde önemli bir rol oynamış olan Slav grubun çerçevesi dahilinde birleşik bir Çekoslovak grup kavramı

Barok Slavcılığı fikrinin parçası olarak erken modern çağda zaten ortaya çıkmıştı.⁹

Rafine bir iletişimin aracı olarak bir yabancı dilin kabulü görülmedik bir hadise değildir. Ortaçağda ve erken modern çağda tüm Avrupa'nın ortak dili olarak Latince'den bahsetmek yeterlidir. Fakat bir etnik grubun ya da onun önemli bir parçasının başka bir etnik grubun yaşayan dilini kabulü ve bu konuşma biçiminin anadil olduğunun beyan edilmesi farklı bir olguyu ifade eder. Bu sürecin birkaç nedeni vardı ve tüm Macaristan Krallığı'nda Reform'dan sonraki özgül gelişmelerin bir sonucu'du.

Slovaklar örneğinde, Reform'un bir dini metnin ya da diğer edebi metinlerin kendi konuşma dillerine çevrilmesi ya da üretilmesi için otomatik bir itki anlamına gelmediğini vurgulamak özellikle zorunludur. Slovaklar arasında Reform fikrinin taşıyıcıları orta sınıf ve soylulardı, yani eğitimi sayesinde hümanist Latin kültürüne meyleden toplumsal gruplardı. Şehir okullarında eğitim tamamen Latinceydi.¹⁰ Ayrıca birçok şehir Alman bölgeleriyle yakın ve doğrudan bağlara sahipti; Almanca kent meclislerinin dillerinden biriydi.¹¹ Bu sayede Reform fikirleri özgün biçimleriyle yayıldı ve yargıçlar din meselelerinde Wittenberg'deki Lutherci Reform merkeziyle ve liderleriyle, özellikle de Philipp Melanchthon ile istişarelerde bulundular.¹²

Dolayısıyla Reform öğretileri ilk başta Almanca ve Latince öğrenildi. Örneğin yeni kilise sinodlarından ve örgütlerinden yasal icazet almak için kullanılan tek tek kent cemiyetlerinin itikatnameleri ve ayrıca bu kurumların kuralları bu dillerde yazılmıştı. Bunun sonucunda metinlerin değişmez niteliğinden medet umulması, zorla yeniden-Katolikleştirme döneminde ve Katolik olmayan itikatnamelerin işleyişi için teminatların iptalinde önemli bir siyasal etken haline geldi. Dolayısıyla çeviriyle tahrif edilmemiş inanç akideleri Luthercilerin devlet tarafından kabulünün zeminini oluşturdu.¹³

Etnik Slovak Lutherciler örneğinde, değişimin yokluğuna ya-pılan vurgu temel metinlerinin (Augsburg İtikatnamesi, Uyum Kitabı) kendi dillerine çevirilerini 18. yüzyılın sonuna kadar red-

detmeleri anlamına geliyordu. Temel “birleştirici” itikatname metinlerinin sözlü, ama hâlâ temelde kodlanmamış ve kesin bir dini ve siyasi terminolojiden yoksun dile çevrilmesi, kayda değer değişikliklerin bir kaynağı ve dolayısıyla kilisenin güçsüz siyasi statüsüne bir tehdit olabilirdi. Çevirideki yanlışlıklar siyasi muarızlara mezhepsel cemaatin yasallığına gölge düşürme ve var olma hakkını reddetme olanağı verirdi. Macaristan Krallığı örneğinde bunun anlamı Reform yandaşlarının fiziki tasfiyesini emreden yasaların bir kez daha uygulanabilmesi olanağı anlamına geliyordu.¹⁴

Sonradan Slovakların Çekçeyi ibadet, Kutsal Kitap ve yazılı iletişim dili olarak kabul etmeleri, temel itikatname metinlerini yazıldıkları ve devlet yetkilileri tarafından kabul edildikleri dilde korumanın önemine dair bu algıda bir değişikliğe yol açmadı. Aksine, Kutsal Kitap’ın bu versiyonu zorunlu hale geldi, özellikle de Macaristan’da kitlesel yeniden Katolikleştirmenin başlangıcında (1670’ler ve 1680’ler) Luthercilerin kimliğini destekleyen nihai ve yegâne argüman olarak kullanıldığında.¹⁵ Fakat 17. yüzyıl sonu ile 18. yüzyıl başında çevirinin olanaklı ya da olanaksız oluşunu etkileyen yalnızca siyaset değildi. Dini ortodokslik ve gelenekçilik de mevcut durumun bekasında rol oynadı.

Her halükârda, basılı metinlerden yararlanma Macaristan Krallığı’nda Reform’un yayılmasının ana özelliklerinden değildi. Macaristan’da 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar matbaanın bulunmaması bol miktarda kitap ithal ederek telafi edilmişti.¹⁶ Bu ithal eserler arasında yalnızca Latince yazılmış ilim eserleri değil, aynı zamanda kent muhiti tarafından kolaylıkla anlaşılabilir Almanca ve Çekçe yazılmış kitaplar da vardı. İlki kentlerin çoğunluğunda Slovaklarla Almanların bir aradalığı, ikincisi ise Çekçenin ilintili niteliği ve anlaşılabilirliği sayesindeydi. Slovaklar arasında Çekçe kullanımı, örneğin hukuk metinlerinin kullanımından ötürü ortaçağda zaten yerleşmişti. Ama bazı hukuki terimler Almanca özgün haline kıyasla anlam değişikliğine uğramıştı, tutum farklılıklarının ya da basitçe bu metinleri çeviren ya da kullanan kişilerin dil yetersizliğinin sonucu olarak. Macaristan’da özgür kraliyet şehirleri için model teşkil eden Magdeburg kanununun bazı parçalarının ve

maddelerinin Almancadan Slovaklaştırılmış Çekçeye hatalı çevirisi buna bir örnektir.¹⁷

Diğer yandan Çek dili zaten bir sisteme bağlanmıştı (bu şekilde standart hale getirilen ilk Avrupa dilleri arasındaydı) ve dolayısıyla çeviri aracı olarak kullanılabilirirdi.¹⁸ Reform dönemindeki konumunu Wittenberg Ajandası'nın [litürji] çevirisinin gördüğü ilgiye ve Çek ilahi kitaplarının (ister Utraquist'ler tarafından (1522, 1531) ister Çek Kardeşliği (1541) tarafından üretilmiş olsun) kullanımına bakarak anlayabiliriz; bunlar tek tek kilise sinodlarının mezhepsel konumunun netleşmesine imkân tanımıştı.

Kilise ayinlerindeki dönüşüm Reform'un gözle görülür ilk tezahürüydü; açık iman tanımları ancak sonradan geldi. Reform'dan önce Kutsal Kitap'ın Çekçesi zaten vardı, örneğin 1506 Venedik Kutsal Kitabı. Dolayısıyla Macaristan Krallığı'nda "yerel dilde" üretilen dini inançla ilgili en eski metinler (esasen Çek dili) ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktı. Gizli Kalvencilik ile ihtilaflarda ortodoks Lutherci tutumların açık tanımına duyulan ihtiyaçtan doğdu. Çekçe bir iletişim aracı olarak kullanıldı, zira Slovaklar için anlaması kolaydı ve zaten kesin bir dini terminolojisi gelişmişti.

Bu olgu son derece önemlidir, zira ancak muğlak olmayan ke-
limelerin kullanımıyla "Kalvenci heretik inanç" taşıma şüphelerine hedef olmamak ya da gerçekten heretiklerin arasına katılmamak mümkündü. Bu hipotez, Latince yazılmış polemik eserlerde dönen, doğu Slovakya'nın kent cemaatlerinin ilahiyat konusundaki yönelimine dair tartışmanın, bu bölgede Slovaklaştırılmış Çekçe ile yayımlanmış ilk kitap olan Martin Luther'in *Der Kleine Katechismus*'unun (Bardejov, 1581) yayımlanmasına eşlik etmesiyle doğrulanmaktadır. Bu kitap sayesinde Martin Luther'in "sistemleştirilmiş" saf öğretisi dönemin etnik Slovak Lutherçileri için standart doktrin haline geldi. Lutherçiliğin temel öğretisi olarak Uyum Formülü'nün ve Uyum Kitabı'nın genel kabulü, ancak yıllarca süren tartışmaların ardından, otuz yıl sonra Žilina Sinodu'nda (1610) oldu.¹⁹

İlmihal sayesinde, diğer türlü matbu metinlerle teması olmayan inançlı kişiler ilk kez temel ilahiyat bilgileriyle kolayca anlaşılabilir

bir dilde tanışmış oldular.²⁰ Ama ilmihalin yayımlanması inananların mezhep kimliğinin güçlendirilmesi yönünde sadece ilk adımdı.²¹ Öğreti için bir başlangıç noktası olarak Kutsal Kitap metni mezhep cemaatinin oluşumu ve kimliği açısından önemli bir araçtı.

Kutsal Kitap'ı Macaristan Krallığı'ndaki farklı etnik gruplardan Protestan cemaatler için erişilir kılmak adına çeşitli çevirilerden yararlanıldı. Alman Lutherciler Kutsal Kitap'ın Almanca çevirisine yayımlandıktan hemen sonra erişebilmişlerdi. Bu durum örneğin 16. ve 17. yüzyılda kent kütüphanelerinde Kutsal Kitaplara daha sık rastlanıyor olmasında yansımaları bulmuştu.²² Egemen etnik grup olan Macarlar örneğinde Kutsal Kitap'ın hızla kendi dillerine çevrilmesi için uygun bir durum gelişti. Macar toplumsal elitinin kültürel ihtiyaçları zaten incelikli bir yazının gelişimini tetiklemişti, bu yüzden zaten son derece rafine bir dil vardı ve Kutsal Kitap'ın Macarcaya çevirisi için kullanılabilirdi.²³

Etnik açıdan heterojen bir nüfusa sahip olan kentlerde birkaç dile hâkim olmak doğaldı ve dolayısıyla yıllar boyunca Slovak Luthercilerin ilahiyatçı önderlerinin gizli Kalvencilik ile Latince ve Almancada imgeler sorunu üzerine tartışmalar yürütmüş olmaları şaşırtıcı değildir.²⁴ Bu ilahiyat sorunlarını çözmenin tüm inancın niteliği açısından yakıcılığı dikkate alındığında, Latincenin Slovak menşeli aydınlar için iletişim aracı olarak kalması doğaldır.

Gelgelelim konuşma dilini kullanmanın zorunlu olduğu yerde, zaman ve uzmanlık gerektiren yerel konuşma dilinin geliştirilmesi şeklindeki “Macar yolu”nu tercih etmemişlerdi. En yakın etnik grup olan Çeklerin rafine dili mevcuttu. İletişim rolünü kusursuz bir şekilde yerine getiriyordu ve 15. yüzyılda bile bazı kent idari birimlerinde ve bazı soyluların saraylarında Çekçe kullanmak âdettendi.²⁵

Etnik Slovak araştırmacılar dini tartışmaları çözmeye kendini adanmış çok küçük bir grup oluşturduğundan, son derece zahmetli olan bir çeviri projesi gerçekleştirmek üzere uygun kişiler çıkaramadılar aralarından. Macaristan Krallığı'ndaki Slovak Lutherci cemaatin ihtiyaçları için 1579-94'te Bohemya'da yayımlanan mevcut Kralice Kutsal Kitabı'nı kullanmak daha uygundu. Bu kitap

uzunca süre hazır bir ürün olarak günümüz Slovakya topraklarına ithal edildi. Kalvencilğe meyleden *Unitas fratrum* (Kardeşler Birliği) ilahiyatçıları tarafından hazırlanmış olmasına karşın, Macaristan'da Luthercilerin hâlâ bir doktrin standardı aradıkları dönemde bir sorun değildi. Önemli görülen şey halkın geneli için mevcut Kutsal Kitaplardan anlaşılır bir metin yaratmaktır.

En yüce ilahiyat otoritesi olan 1610 Žilina Sinodu, Slovak Lutherciler için Kralice Kutsal Kitabı'nın geçerliliğini teyit etti ve dolayısıyla ibadet dili olarak orada bulunan Çekçenin kullanımını da teyit etmişti. Sinod zamanında Kilise esasen Macaristan'da mezheplerin eşitliği üzerine ilk yasanın (1608) sağladığı olanaklar temelinde doktrinin istikrara kavuşturulmasıyla ilgileniyordu.²⁶ Bu nedenle sinod Kralice Kutsal Kitabı'nı kabul ettiği gibi, Uyum Formülü ve Uyum Kitabı'nın bağlayıcı olduğu şeklinde bir karar da almıştı.

Sonraki dönemde, siyasi durum Lutherciler için daha da olumsuz bir tarzda gelişti. Zengin soylu ve eskiden Lutherci olan ailelerin tedricen yeniden Katolikleşmesi ile birlikte gerileyen Lutherci Kilise'nin maddi olanakları, yerel sözlü dilde ya da ilahiyat açısından gözden geçirilmiş biçimiyle bir Kutsal Kitap'ın hazırlanmasına olanak vermedi. Çekçenin durumu Beyaz Dağ Muharebesi'nin ardından ve Habsburg monarşisinin Avusturya ve Çek kısımlarında yeniden Katolikleştirme yasalarının kabulüyle birlikte Protestanların Bohemya ve Moravya'dan Yukarı Macaristan'a kitlesel halde göç etmeleriyle de güçlenmişti.²⁷ Çek vaizler dini metinlerin, örneğin Juraj Tranovski'nin 1636 yılına ait *Cithara sanctorum* adlı ilahi kitabının popüler baskılarını üretmişlerdi. Çabucak cemaatle bütünleşmiş ve onlara yeni bir yurt kazandıran ülkenin yurtseverleri haline gelmişlerdi.²⁸

Bu toplumsal-siyasal koşullar Slovak Luthercilerin sözlü dilinin bağımsız olarak ilerleyen gerçek gelişiminden daha önemliydi. Kendi sözlü, Slovak dillerinden öğeleri İsa'nın Çilesi'ni konu eden oyunlar ve ajanda [liturji] formülasyonları gibi "Kutsal Kitap dışı" metinlere dahil etme eğilimine karşın, bu eğilim egemen hale gelmemiş ve kutsal metinlerin yayımlanmasında geçerli olmamıştı.

Tersine, Kutsal Kitap dili (Bibliçtina) tüm basılı metinlere sızmaya başladı ve bir edebi dil statüsü edindi. İlahiler en önemli edebiyat kategorisiydi. *Cithara sanctorum* koleksiyonunda, ilahiyat fikirlerinin bir özetini halkın geneline hitap edecek şekilde ve diğer metinlere kıyasla fiyatı daha uygun olarak sunuyordu.

Bu araç yeniden Katolikleştirmeden ötürü vaizlerle doğrudan temastan mahrum olan halkın mezhepsel ve kültürel kimliğini de korumuştur. Birçok yerde kendi kiliselerine gitme fırsatları çok azdı. Katolik olmayan yayınlar son derece sınırlıydı ve 1730'larda az çok sona ermişti. Bu yolla, ilahi kitabı ve ilmihi Lutherci Kilise'nin öğretileri için yegâne kaynaklar haline geldi. Bunların sembolik değeri arttı, çünkü sözde kişisel din pratiği için onaylanmış yegâne kaynaklardı. Lutherci inanç sahiplerinin kilise ve okullara erişim olanağının sınırlı olduğu her yerde, genellikle matbu eser yardımı olmadan birlikte ilahi okuma diğer merasimlerin yerini aldı.

Bu nedenlerle, Luthercilerin birlik ve bütünlüğünü simgeleyen yalnızca Kutsal Kitap değildi. Basıldığı dil aynı "kanon" değerini edindi. Fakat 17. yüzyıla gelindiğinde, bu dil biçiminin artık Çek etnik çevresinin yaşayan, sözlü dili olmadığını belirtmek de zorunludur.²⁹ İki farklı etnik grubun (Çekler ve Slovaklar) var olduğunu doğrulayan bir gelişme yaşanıyordu.

16. ve 17. yüzyıl Slovak Protestanları Çek dili aracılığıyla yalnızca Çek etnik grubuyla birliktelik bilincini değil, aynı zamanda Husçuluk ya da "Çek Reformu" ile ilahiyat ve mezhep temelli bir bağ da edindiler. Destekçileri gerçekte yerel kodamanlar için paralı askerlik yapan silahlı güçlerin kalıntılarıydı ve 15. yüzyıl boyunca Slovakya'da sığınak bulmuş, iddialara göre Husçu fikirlerini yaymışlardı. Reform'un Jan Hus'tan Martin Luther'e uzanan doğrudan gelişim çizgisi vurgulanıyordu. Özellikle 18. yüzyılın seyri içinde, bu gelişim fikri Slovak Lutherçiliğinin "istisnai" niteliğini teyit eden bir ilahiyatçı görüş olarak kullanıldı.

Bu sahici olmayan, ama ilahiyatçı açıdan etkileyici gelenekle özdeşleşme Macaristan Krallığı nüfusunun yapısında tali bir koinuma sahip olan taşıyıcılarına, farklı etnik kökenlere sahip kişi-

lerden oluşan kilise cemaatinin çerçevesi içinde kabul ve tanınma elde etme olanağını doğurmuştu. Diğer yandan, Çek Reformu geleneğinin koruyucuları olarak Slovak Luthercilerin bu geleneği ve onun üzerine kurulu olan kendi kendini kategorileştiren anlayış, Avrupa'nın manevi yaşamının şekillendirilmesine katılmış olan tüm "Slav ulus"unun olgunluğunda bir gurur kaynağı ve mazeretçi bir araçtı. Bu kurmaca tam da bu dönemde çeşitli Slav etnik grupları arasında yaratılmıştı.

Kültürde halen önemli bir rol oynayan mezhepsel öge diğer tarihsel geleneklerin vurgulanmasına katkıda bulundu. Macaristan'ı Meryem Krallığı (Regnum Marianum) olarak gösteren Büyük Moravya ve Aziz Stephanos geleneklerinin birleşimi Slovak Protestanlara çekici gelmiyordu. Slovakları Martin Luther'in kendisinin seslendiği bir tinsel hareketle ilişkilendiren Husçuluğun Slovakya'ya etkisi şeklindeki uydurulmuş gelenek doğal olarak onlar için daha makuldü.

Dilsel ve kültürel bağlardan ötürü Slovak Protestanların kültürel ve ulusal gelişimlerinde doğal bir müttefik ve destek olarak gördükleri Çek ulusunun kaderiyle Büyük Moravya'nın doğrudan bağlantılı olmaması gerçeği kuşkusuz bu kabulde kayda değer bir rol oynadı. Cyril ve Methodius'un Slavlar arasında Hristiyan misyonerler olarak faaliyetleri, ancak tek tek Slav etnik gruplarının kültür ve medeniyetin gelişimine önemli katkılarını vurgulayan Barok Slavcılık kavramının kabulüyle dikkat çekmişti. Katolik olmayan muhitte bunların "benimsenmesi" ancak iki azize duyulan saygının zaten "akademik" bir tarzda meşrulaştırılabildiği 18. yüzyılın başında oldu. Vatikan arşivlerinden Orta Avrupa bölgesinin erken dönem tarihine ilişkin belgelerin yayımlanması 17. yüzyılın sonunda başladı.

Slovak Lutherciler yerel dil olarak grameri sabitlenmiş ve basılmış (örneğin 1696'da Tobias Masník ya da Masnicius tarafından) olarak Kutsal Kitap'taki biçimiyle Çekçeyi sahiplenmekle, yalnızca sürgünde yaşayan ya da gizli ve zulme uğrayan Protestanlardan oluşan küçük cemaatler halinde varlıklarını sürdüren Çek Protestanlarının mezhepsel bilincini koruma görevini sembolik olarak devralmışlardı.

Fakat Slovak Lutherciliğinin entelektüel elitleri (papazlar ve öğretmenler) 1674'te anavatanlarını terk etmeye zorlandılar. İlk olarak Almanya'nın çeşitli bölgelerindeki Çek kilise cemaatlerine sığındılar. Yalnızca birkaç papaz mevkiine erişebilmiş olsa da, Macaristan'dan gelen birçok sürgün misafir vaiz olarak aktif rol oynadı ya da vaazlar ve dini metinler yayımladı.³⁰ Bu metinler geleneksel Kutsal Kitap Çekçesi ile yayımlandı ve bu sayede, sayısız Slovak Luthercinin kaleminden çıkan dini eser Utraquist ve hatta Çek Kardeşliği sürgünleri arasında da kabul edilebilirdi ve mezhepsel kimliklerini korumalarına yardımcı olmuştu.

Kutsal Kitap harici ilahiyat metinlerinde Kutsal Kitap Çekçesi'nin düzenli olarak kullanılması ve buna yer yer de Slovakça konuşma dilinden bazı öğelerin eklenmesi, Halle'da Kutsal Kitap Enstitüsü'nün kurulmasından sonra güçlendi. Enstitü sistemli olarak Slovak Luthercilerden daha geniş bir kesime hitap eden eserler yayımladı.³¹ 1722'de Slovaklar için yayımlanan Kutsal Kitap gramer bakımından kodlanmış Kutsal Kitap Çekçesiyle uyumlu bir şekilde basılmıştı. Böylece Çek din kardeşleriyle birliktelik ve onların kaderinden yana duyulan sorumluluk hissi Slovak Luthercilerin bilincinde yaratılmış oluyordu. Sonrasında, Hoşgörü Fermanı'nın kabulünün (1781) ardından, bu birliktelik hissi yaygın misyonerlik faaliyetlerinde ifade buldu.³²

Bir inanç sembolü olarak dil algısı yeniden Katolikleştirme sırasında da güçlendi. Trnava'daki (Almanca Tyrnau, Macarca Nagyszombat) üniversite yayınevi Cizvitlerin elinde olup, özellikle de sözlü Slovak dilinin geliştirilmesiyle ilgileniyordu. Fransiskanların ya da diğer vaizlerin bugüne kalan elyazması vaazlarının ve kitaplarının metinleri Katolikleri "heretikler"den ayıran bir işaret olarak bilinçli bir dil kullanımına işaret etmektedir.

Fakat Katolik Slovakların etnik bilinci kendi mezhepsel bağlılıklarını beyan etmelerinin muğlak olmayan bir aracıyla (Kutsal Kitap'ın Slovakça bir çevirisi) bağlantılı değildi. Trent Konsili'nin kararnameleri doğrultusunda, Kutsal Kitap okumak için izin isteme hakkına sahip olan eğitimliler Vulgata'nın Latince metninden memnundular ve bir çeviriye ihtiyaçları yoktu. Bu nedenle, 18.

yüzyılın ilk yarısına kadar tüm Kutsal Kitap'ı Slovakçaya çevirme gibi bir girişim olmamıştı ve o dönemde bile yayımlanmamıştı.³³

Dini yayınlar büyük edisyonlar halinde basılıyordu.³⁴ Normlar belirleme eğiliminde olan kitapların, yani geniş kesimlerce kabul edilen ilahi kitabının ve özellikle de Kutsal Kitap'ın sözlü dile Katolik çevirisinin yokluğu, Katolik aydınlar arasında kullanılan dil türünün oluşumunu kuşkusuz etkilemişti. Onların dil kullanımı Protestan entelektüellerinkinden daha değişkendi ve ancak zamanla daha sabit hale geldi.

Fakat dil Çekçeden daha uzaklaşarak, Slovakların dilsel ve etnik açıdan ayrı oldukları bilincini güçlendirdi ve geniş Slavcılık çerçevesinden kopmalarını kolaylaştırdı. Giderek daha aktif hale gelen hükümet kurumları tarafından çeşitli hukuki ya da siyasal metinlerin yayımlanması Slovakçanın yerleşmesine destek olmuştu. Macaristan'da okul reformlarının ilk döneminde (1777-90) okullarda kullanılmaya başlanan ders kitapları da dilin biçimini sabitlemeye yardımcı oldu.³⁵

Fakat bir bireyin kullandığı dil türü ile o bireyin mezhebi arasındaki karşılıklı bağlantı, resmi ilkokullarca yayımlanan ve kullanılan ders kitapları, çocukların, özellikle de ayinler sırasında mihrapta papaza yardım eden çocukların kilisedeki davranışlarına ilişkin talimatların yanı sıra Hristiyan etiği ve dinine ilişkin ilkelere de içeren Okuma Kitabı (*Lesebuch*) bağlamında, 1790'larda bile gözlemlenebilir. Bu ders kitaplarını inceleyenlerden biri tuhaf (Çekçe) kelimeler kullanarak Katolik dini hakkında şüphelere yol açmayacak bir dil biçiminin kullanılmasını önermişti. Diğer yandan, yerel dildeki doğru ifadeler "heretikler"i Katolik Kilisesi'ne geri kazandırabilirdi.³⁶

Katolikler arasında tarih bilincinin şekillenmesi daha karmaşıktı. Tevarüs edilen ya da benimsenen bir geleneğe yaslanmıyordu. Macaristan Krallığı'nda tarihsel bilgiyi ilk aktaran efsaneler ve vakayinameler yeterli dürtüyü sağlamamıştı. Bunlar Árpád hanedanından kralların çevresine mensup ortaçağ âlimleri tarafından yazılmıştı ve savaş yoluyla topraklara el konması geleneğini vurguluyordu. En önemli ortaçağ vakayinamesi dolaysız biçimde ilk yerli

Slav yerleşimcilerin, yani Slovakların atalarının onursuzluğundan bahsediyordu.

18. yüzyılın başlangıcına kadar, Macar siyasal elitinin üyeleri bir etnik aidiyet hissetmiyorlardı. Benimsenen dil çok önemli bir rol oynamadı. 18. yüzyılda, bir siyasi ulus ya da zümre kavramını olduğu gibi etnik bağlılığın önemini de kabul edenler Büyük Moravya İmparatorluğu'nun önemini keşfettiler. Hatta Büyük Moravya'nın devlet kavramını Macaristan'ın devlet kavramıyla birleştirdiler. "Slovakların ilk devleti"nin yeri olarak nihayetinde Pannonia ve Yukarı Macaristan'ın belirlenmesi ve ayrıca Macaristan Krallığı'nın ilk aşamalarında Slovakların medenileşme sürecine yaptıkları katkının vurgulanması Macaristan içinde tüm etnik grubun eşitliğini savunan argümanlara temel sağlamıştı.³⁷

Lutherciler de bu fikre katılıyorlardı. Büyük Moravya devletini Slovakların tarihi için kalkış noktası olarak kabul etmişlerdi. Fakat Çek topraklarıyla (özellikle de Moravya ile) bağlantıyı ve Bohemya'da Slav (ya da Büyük Moravya) kültürünün korunmasını da vurgulamışlardı.

Lutherciler Macaristan'da birçok yerde kilise ibadetlerine aktif katılımı mezhepsel/dini kimliklerini beyan etme olanağından mahrum kaldıklarından, kimliklerinin sembolleri daha önem kazandı. Slovak Luthercilerin aslında yabancı olan ya da en azından başka bir etnik grupla ortak olan ve yerel sözlü dile paralel olarak çeşitli iletişim düzeylerinde işlev gösteren bir dille kendilerini özdeşleştirmeleri o kadar güçlüydü ki, Slovak göçmenlerin çevreye kitlesel ölçüde asimile olmaları Macaristan Krallığı'nın güneyindeki coğrafi olarak alçak bölgeler gibi etnik ve mezhepsel açıdan karma bölgelerde gerçekleşmedi.

Diğer yandan, Katoliklerin kendilerini egemen kilisenin üyeleri olarak değil de, başka bir şey olarak takdim etmeleri gerekmiyordu. Yalnızca bu sayede kamusal hayata tamamen katılabilme imkânını elde etmişlerdi (örneğin bir kent sakininin hakları, lonca üyeliği ya da devlet dairelerinde çalışma hakkı). Bir programda ya da metinlerde kimliklerini ortaya koymanın onlar için çok önemi yoktu ve bu tür metinlerin dilinin biçimi daha da önemsizdi.

Dolayısıyla mezhepler arası ilişkiler Slovak etnik grubunun bütünleşme ve modern bir ulus haline gelme sürecinde belirleyici bir etkendi. Kuşkusuz ortak bir yazılı dilin oluşmasının ancak 19. yüzyılın ilk yarısında mezhepler arası ilişkilerin yerli yerine oturmasının ardından gerçekleşmiş olması tesadüf değildir. Fakat Kutsal Kitap'ın arkaik Çekçeye çevrilmesi sembolik önemini korumuştur: 20. yüzyılın ortalarına kadar Slovak Lutherci cemaat içinde kullanılmaya devam etmiştir.

4. Bölüm

Erken Modern Avrupa’da Latince Çeviriler

Peter Burke¹

Gerek sözlü gerekse de yazılı Latincenin erken modern Avrupa’da yalnızca Katolik Kilisesi’nde değil, ilim, diplomasi, hukuk dünyası ve başka alanlarda da düzenli olarak kullanıldığı bilinmektedir.² Erken modern çağda Latinceden Avrupa’nın yerel dillerine çevirilerin önemi de kabul edilmiştir. Aynısı eski Yunancadan Latinceye çeviriler için de geçerlidir.

Diğer yandan, yerel dillerden Latinceye çeviriler görece ihmal edilmiştir.³ Bunun nedeni bu olgunun sezgilere aykırı gibi görünmesi olabilir. Nihayetinde, neden bir insan “yanlış” doğrultuda, yani modern bir dilden eski bir dile çeviri yapmak istesin ki? Latince çeviriler incelendiği kadarıyla, üretilen bu metinler, özellikle de Dante, Ariosto, Tasso, Cervantes, Camões ya da Milton gibi edebi klasiklerin çevirileri tuhaf şeyler, basit zekâ egzersizleri olarak görülmüştür.

Fakat ben matbaanın icadı ile 1799 yılı arasında bilinen yazarlarca önemli metinlerin en az 1140 yayımlanmış çevirisini buldum ve daha pek çok çeviri bulunabilir, özellikle de Orta Avrupa’da yayımlanan ve daha batıdaki kütüphanelerde bulunmayan kitapların çevirileri. Bir gün, erken modern Avrupa’da yayımlanan tüm

eserlerin elektronik ortamda bir kataloğu yapıldığında, bu eksikler de gün ışığına çıkacaktır.

Bu çevirilerin sayısı yalnızca bu dönemde Latincenin geniş kesimlerce bilindiğine değil, aynı zamanda sınır bölgelerinin dışında yaşayan birçok eğitimli insan için yerel dillerinde kitap okumanın olanaksız olmasa bile zor olduğuna da tanıklık eder. Latince öğrenimi için mevcut olanaklarla kıyaslandığında, okullarda ve üniversitelerde İtalyanca, İspanyolca ve Fransızca öğrenimi son derece sınırlıyken, diğer dillerde bu olanaklar bile neredeyse yoktu. Örneğin İngilizce 18. yüzyıldan önce nadiren öğretiliyordu.⁴

I

Çevrilen kitapların çoğu bugün kütüphanecilerin verdiği adla “edebiyat dışı” eserlerdi ve bu dönemde bilginin yayılmasına çok önemli katkılarda bulunmuştu. Böyle çok sayıda metnin çevrilmiş olması, Birinci Bölüm’ü örnek alarak şu soruları sormanın değerini ortaya koyar. Bu dönemde Latinceye hangi eserler çevrildi? Hangi dillerden çevrildi? Kim tarafından, kimin için, nerede ve ne zaman çevrildi? Çevirmenlerin karşılaştıkları başlıca dil sorunları nelerdi?

Latinceye çevirilerle ilgili bir kaynakça, hatta bu dönemde herhangi bir Avrupa ülkesinde tam bir katalog olmadığından (Britanya, Belçika ve Hollanda hariç), buradaki tüm genellemelerin fevkalade muvakkat nitelikte olduğu ve aktarılan rakamların nispi öneme sahip işaretler olarak alınması gerektiği unutulmamalıdır.⁵ Gelgelelim çevirilerin kronolojisi ve coğrafyası son derece çarpıcıdır ve bu bölümden çıkacak başlıca sonuçların daha fazla malzemenin keşfedilmesiyle eskimeyeceğini göstermektedir.

1.140 çevirilik listeye alınmanın başlıca kıstasları şunlardır:

1. Metnin bilinen bir yazarı olmalıdır. Bu demektir ki, Sébastien Castellion'un versiyonundan (o dönemde çok süslü olduğu gerekçesiyle eleştirilmişti) Arias Montano'nunkine (fazla birebir çeviri olduğu için eleştirilmişti) kadar Kutsal Kitap çevirileriyle ilgili tartışmalar dışarıda bırakılmıştır. *Pathelin*, *Lazarillo de Tormes*, *Reineke Fuchs* ve *Till Eulenspiegel* gibi eserlerin, ya da *Eikon basilike*'nin, *Transactions of the Royal Society of London*'ın ilk birkaç yılının, Martin

Guerre davasında Toulouse mahkemesinin kararının (1576'da Suræus tarafından Latince yayımlanmıştır) ya da Cizvit Edmund Campion'un ölümünün iki isimsiz izahatı gibi metinlerin çevirilerini almamak üzücüdür. Ama tutarlılık gereği birçok tesadüfi eseri de (kraliyet kayıtlarının, taç giyme törenlerinin, misyoner faaliyetlerinin ve yargılamaların tasvirleri, antlaşma, ayin, görevlere talimatların vb. metinleri) eklemek gerekecekti ve bu tür metinlerin eksiksiz bir listesini yapmak bilinen yazarların eserlerinin tam bir listesini yapmaktan bile zordur.

2. Metin, öncesinde yerel dilde yayımlanmış bir metnin basılı çevirisi olmasıdır. Bu yüzden *Os Lusíadas*'ın o dönemki 5 elyazması çevirisi dışarıda bırakılmıştır. Benzer şekilde, Dante, Petrarca, Jorge Manrique, Spenser ve Tasso'nun şiirlerinin, Kuran'ın (Widmanstetter), Scipione Maffei'nin bir oyununun, Mandeville'in *Seyahatler*'inin [*Travels of Sir John Mandeville*] ve Filarete'nin mimari üzerine incelemesinin ya da Rousseau'nun *Toplumsal Sözleşme*'si [*Contrat social*] gibi incelemelerin çevirileri de dışarıda bırakılmıştır.⁶ Yerel dilde bir elyazmasından çeviri olabilecek olan ilk kez Latince yayımlanmış metinler de dışarıda bırakılmıştır (örneğin Huldreich Mutius'un *De Germanorum origine* [Almanların Kökeni Üzerine], Pietro Aron'un *De institutione harmonica* [Uyumlu Sistem Üzerine], Anthony Wood'un *History of Oxford* ve Johann Brucker'in *Historia critica philosophiae* [Eleştirel Felsefe Tarihi] eseri).

Diğer yandan, bir kitabın aynı yıl içinde Latince ve yerel dilde yayımlanması gibi nadir örnekler (örneğin Scalvo'nun tespîh üzerine incelemesi) ve yine nadir bir örnek olan, aslı Latince bir metnin Felemenkçe çevirisinin Latince çevirisi (Scribanus imzalı) alınmıştır. Aynı eserin farklı çevirileri (Du Bartas'ın *Semaine*'inin dört çevirisi ve Pibrac'ın ahlak şiirlerinin sekiz çevirisi de dahil) ayrı ayrı hesaba katılmıştır.

3. Bir "yerel dil" tanımlamak görüldüğü kadar kolay olmayabilir. Eski Yunancadan Latinceye yapılan çok sayıda çeviri dışarıda bırakılmıştır, ama Arapça, Bizans Yunancası, Çince, İbranice ve Farsçadan daha nadir görülen çeviriler dahil edilmiştir (Jerónimo Xavier'in Farsça İsa'nın hayatı, ya da Bizans'ın gerileyişinin Leonikos Khalkokondyles tarafından yazılan tarihi gibi), oysa bunlar yazılı dilin "klasik" biçimlerinden yapılmıştır.

4. Uzunluk konusunda kesin olmak zordur. Çok kısa şiirler ve Ronsard'ın *Franciade*'sinin bir kısmının Sainte-Marthe tarafından yapılan çevirisinden parçalar dahil edilmemiştir. Diğer yandan, Gray'ın *Elegy*'sinin üç Latince versiyonu ve Boileau ile Dryden'in od'larının çevirileri listede yer almıştır.

5. "Çeviri" derken tam olarak ne kastedildiğini spesifik olarak ifade etmek daha da zordur (yukarıda belirtildiği gibi, s. 29-30). Bu 1.140 parça arasında seçkiler (örneğin Castiglione'nin *Cortegiano*'su ile Machiavelli'nin *Istorie Fiorentine*'sinin ilk kitapları ve *Decamerone*'den beş hikâye); kısaltmalar (Froissart'ın *Chronique*'inin Sleidan versiyonu, Bossuet'nin *Variations* ve Maimbourg'un tarihi eserlerinin isimsiz çevirileri) ve özetler ya da uyarlamalar (Aretino, Della Porta ve Milton'ın ücretsiz versiyonları) da vardır.

6. Bir eserin ilk kez ne zaman yayımlandığı; yerel dilden Latinceye mi, yoksa Latince'den yerel dile mi çevrildiği, hatta belli Latince metinlerin gerçekten var olup olmadığı her zaman açık değildir. "Hayaletler" (başka bir deyişle, başka bir yerde var olabilirse de, kütüphane kataloglarında henüz bulamadığım ikincil eserlerde atıfta bulunulan eserler) arasında Aretino'nun *Mektuplar*'ı, Mexia'nın *Historia Caesarea*'sı [Caesar Tarihi], Guarini'nin *Pastor fido*'su, D'Urfé'nin pastoral romanı *L'Astrée* ve *Don Quijote*'nin (Ignacio Calvo tarafından yapılan yerel dilden sözcüklerle Latince sözcüklerin bir arada kullanıldığı çevirisi 1905'te yayımlandı) Latince versiyonları vardır.

II

Çevirilerin kronolojisini analiz ederken erken modern çağı 50 yıllık kısımlara ayırmak yararlıdır. Metinlerin dağılımı son derece eşitsiz olmaktadır. 16. yüzyıldan önce yalnızca beş metin yayımlanmıştı. 1500-46 arasında sayı 61 metne, 1550-99 arasında 220 metne çıkarken, 1600-49 arasında zirveye ulaşarak 387'yi (yılda ortalama 7 tane) bulur; 1650-99 arasında 249 metne gerilerken, 1700-49 arasında 157'ye, 1750-99 arasında 50 metne düşer (toplam 1.127, geri kalan metinlerin tarihini kesin olarak belirlemek olanaksızdır). Kesin rakamlar çok ciddiye alınmamalıdır, zira bunlar mutlaka eksiktir, ama eğilim yeterince açık görünmektedir.

Keza 1700-49 arası dönemdeki rakamlarda Felemenk Cumhuriyeti'nde ilk başta Alman bilgin (Utrecht'te profesör) Johann Georg Graevius'un planladığı ve eski öğrencisi Pieter Burmann (İhtiyar, Leiden'de profesör) tarafından hayata geçirilen tek bir girişimle önemli bir farklılık gösterdiği de belirtilmelidir. Bu inisiyatif sayesinde, antikçağa ait 30'dan fazla inceleme İtalyancadan çevrildi ve 1720'lerde "İtalyan antikçağ hazinesi" (*Thesaurus antiquitatum Italiae* [İtalyan Eskiçağ Sözlüğü]) diye adlandırılan bir dizinin parçası olarak yayımlandı.

Yerel dilden Latinceye çeviriler 1800'den sonra da devam etti. *Hiawatha*, *Robinson Crusoe* ve Goethe ile Schiller'in eserleri ve ayrıca –söylemeye bile gerek yok– *Max und Moritz*, *Pinocchio* ve *Winnie the Pooh* gibi çocuk kitapları o zamandan beri çevrilmektedir. Bu gelenek hâlâ yaşamaktadır, Peter Needham'ın *Harry Potter* versiyonu *Harrius Potterus et philosophi lapis* (1997) örnek gösterilebilir. Fakat kritik dönem 1550-1700 arasındır.

Dönemden döneme değişen bu dağılımın nedenleri hakkında ancak spekülasyonda bulunabiliriz. İki açıklama getirilebilir ve işin tuhaf yanı, bunlar neredeyse birbirinin tam zıddıdır. İlkin, 16. yüzyılın başında çevirilerin yokluğu birçok bilginin yerel dillere karşı güçlü önyargılarıyla açıklanabilir. Diğer yandan, 17. yüzyılın son dönemlerinde çevirilerin yavaş yavaş azalması Latince kullanımıındaki azalmaya tekabül eder.

Özgün metinlerin kronolojisi de bahsedilmeyi hak ediyor. Bazı durumlarda ortaçağa dayanırken, birkaç 16. yüzyıl metni yüz yıl ya da daha uzun süre boyunca Latinceye çevrilmemiştir. Fakat çoğu durumda, metnin ilk yayımlanışı ile Latince çevirisinin yayımlanışı arasındaki zaman aralığı görece kısıydı. Örneğin Paolo Sarpi'nin *Istoria del Consilio Tridentino* [Trent Konsili Tarihi; Latince çevirisi *Historia concilii tridentini*] ya da Blaise Pascal'ın *Lettres Provinciales* [Taşra Mektupları, Latince çevirisi *Litterae provinciales*] eserlerinin Latinceye çevrilmesi sadece bir yıl almıştır.

Üçüncü bir husus ise nispi önem sıraları bakımından metinlerin Latinceye çevrildiği yerel dillerle alakalıdır. İtalyanca (321 metin) ve Fransızca (276) tüm rakiplerinin önündeydi; İtalyanca bu dönemin ilk yarısına egemen olurken, Fransızca ikinci yarısına egemenlendi (1650-99 arasında Fransızcadan 51 çeviri yayımlanırken, İtalyancadan 42 çeviri yayımlandı). Ardından İngilizce (159) ve İspanyolca (133) geliyordu.⁷ Diğer diller epey geriden takip ediyordu: Almanca (77, çoğunluk Luther); Felemenkçe, Portekizce, Arapça, Farsça, Çince, İbranice, Lehçe, Katalanca, İsveççe, Bizans Yunancası, Çekçe, Danca, Hırvatça ve Türkçe (isimsiz eserlerin çevirisi de eklenirse, Etiyopya ve İzlanda dillerinde çeviriler de listeye alınacaktır). Keza bu dönemde sık sık görüldüğü gibi, bazı çevirilerin özgün dilden yapılmadığını da belirtmek gerekir.

III

Çevirileri kimler yapıyordu? Birkaç çeviri isimsiz ya da müstear isimle yapılmıştır (örneğin Pascal'ın çevirmeni "Wendrock", Bodin'in çevirmeni "Philoponus", Huarte'nin çevirmeni "Büyük Aeschacius") ya da gizemli ilk harflerle imzalanıyordu (örneğin Addison'ı çeviren T.G., Boileau'yu çeviren T. D. M., Boyle'u çeviren J. W. ya da Naudé'yi çeviren P. I. L. M.).

Fakat 557 çevirmenin kimliği saptanmıştır. Sosyolojik açıdan bakıldığında, ağırlığı, beklendiği üzere, din adamlarının, özellikle de Katolik din adamlarının ve 80'in üstünde çeviri yapan tüm Cizvitlerin oluşturduğu bir grup oluşturmaktadır. Ardından Protestan din adamları, öğretmenler (okul ve üniversitelerde), yazarlar ve doktorlar geliyordu. Birkaç yarı profesyonel çevirmen (yukarıda, s. 10) arasında Aegidius Albertinus (Münih'te yaşayan bir Felemenk), Caspar Barth, Caspar Ens, Andreas Schottius ve Adam Schirmbeck vardı.⁸ Diğer üretken çevirmenler Mainz'de ilahiyat profesörü olan Alman Kerbekius ve Felemenk Anton Dulcken, Sigebert Havercamp, Michael Isselt, Theodore Petreius ve Mateo Martinez Waucquier (isminin düşündürdüğüünün aksine Middelburg'luydu) sayılabilir. Havercamp yukarıda bahsi geçen *Thesaurus antiquitatum* [Eskiçağ Sözlüğü] projesi için en az 18 metin çevirmiş, Waucquier ise dini eserlerde uzmanlaşmıştı.

Bir coğrafi analiz sosyolojik bir analizden daha fazla şaşırtıcı öge sunar. Almanca konuşanlar arasında en az 164 bilinen çevirmen çıkmıştır. Fransızca konuşanlar (Hollanda, Lüksemburg ve Fransız İsviçresi sakinleri dahil) 100 çevirmen çıkarırken, İngilizce konuşanlar (İrlandalı, İskoç ve Galler dahil) 60 çevirmen çıkarmıştır. Felemenkçe ve Flamanca konuşanlar ise, saptamak her zaman kolay olmasa da, en az 48 çevirmen çıkarmıştır ki, nüfusun görece az olduğu dikkate alındığında yüksek bir rakamdır bu.

Diğer yandan, İtalyanlar arasından yalnızca 46 çevirmen çıkmışken, bunların arasında Celio Secundo Curione, Elio Diodati, Scipioni Gentile, Francesco Negri, Silvestro Teglio ve Giovanni Niccolò Stoppani gibi hepsi de sürgün edilmiş ve iki kültür arasında aracı olan Protestanlar belirtilmeye değer. Gentile Almanya'da

yaşamıştı, Curione, Negri, Stoppani ve Teglio ise İsviçre'de mülteciydi. Çevirdikleri seküler metinler arasında Machiavelli, Guicciardini ve Tasso'nun eserleri de vardı.⁹

İspanyol ve Portekizler toplamda sadece 17 ya da 18 çevirmen çıkarmıştı (ünlü hümanistler Antonio Nebrija ve Benito Arias Montano dahil), Polonyalılar 7, Çekler 4, Macarlar 3, Slovenler, Finler ve İsveçliler birer çevirmen çıkarmıştı. İngiliz, Fransız ve İtalyanların hemen her zaman kendi dillerinden eserler çevirdiklerini, İspanyolca metinleri ve birçok İtalyanca metnin çevirisini Alman ve Felemenklere bıraktıklarını eklemek gerekiyor.

IV

Çeviriler kimin için yapılıyordu? Elbette Latince bilen az sayıda Avrupalı için. Latince kullanımı bir kültürel azınlığa seslenme pahasına geniş bir coğrafi alana yayılma olanağı sağlamıştı. Bu belde bazen ödenmeye değer görünüyordu: Katolik Kilisesi yetkilileri Bodin'in cinler üzerine kitabının Latince yayımlanmasına izin vermiş, ama İtalyanca çeviri önerisini reddetmişti.¹⁰

Fakat Latince çevirilerin hedef kitlesinin Latince bilen azınlık içindeki bir azınlık olduğu görünmektedir. Bir kez daha, coğrafi bir analiz yararlı olacaktır. Okur kitlesi sorununa yaklaşmanın yollarından biri, çevirilerin ilk yayımlandıkları yerleri incelemektir: 120 çeviri Altdorf'tan Zürich'e kadar Avrupa'da 121 şehirde (Cizvit bir misyonerin bir eserinin çevirisi Macau'da) yayımlanmıştı.

İlk kez Almanca konuşan dünyada yayımlanan 496 metin vardı (Basel, Danzig, Strasbourg ve Viyana dahil); güney ve kuzey Felemenk'te 171; Fransızca konuşulan yerlerde 112 (Cenevre dahil); İngiltere'de 74; Venedik'in bir basım merkezi olarak önemine karşın İtalya'da yalnızca 56; İspanya ve Portekiz'de ise yalnızca 9 metin. Belli şehirlerin rolünden bahsetmeye değer. Önde gelen beş şehir Köln (115 metin), Leiden (68 metin), Londra (54 metin), Amsterdam (52 metin) ve Anvers'di (45 metin). Bu şehirlerden dördü bilinen basım merkezleridir (Leiden'de basılan metin sayısına yukarıda bahsi geçen Graevius girişiminden 31 parça da eklenmelidir), özel bir örnek olarak Köln ise aşağıda ele alınacaktır.

Kısacası, veriler Latinceye çeviri konusundaki esas talebin Kuzezy Avrupa'dan (Polonya dahil) ve özellikle de Almanca konuşulan ülkelerden geldiğini göstermektedir. Latince belki de Latin dillerinde yazılmış eserleri, özellikle de dini eserleri, tabiri caizse, "popülerleştirme" noktasında en yararlıydı.¹¹ Almanya'da 17. yüzyılın sonunda İngiliz kültürünün alımlanışı noktasındaki önemine de dikkat çekilmiştir.¹²

V

Ne tür kitaplar çevriliyordu? Bu soruyu cevaplamak için 16. ve 17. yüzyıl kütüphanecilerinin kategorilerinden (ilahiyat, kilise hukuku, medeni hukuk, ahlak felsefesi, doğa felsefesi vb.) yararlanmak çekicidir. Fakat modern kategorilerden yararlanmak belki de daha yararlıdır. Altı büyük kategori sırasıyla din, bilim, edebiyat, tarih, siyaset ve seyahattir.

Öncelikle, en başta açık ara 422 eserle din geliyordu ki, bunların arasında ilahiyat, tartışma, ibadet eserleri, kehanetler ve vazalar da vardı (en az 24 eser; yazarlar arasında Andrewes, Bullinger, Calvin, Camus, Coton, Gerson, Luís de Granada, Panigarola, Richeome, Savonarola, Segneri, Skarga ve Vieira vardır). Kilise tarihi (15 metin; Bartoli, Bossuet, Burnet, Florimond de Raemond, Maimbourg, Sarpi ve Sforza Pallavicino dahil) ve azizlerle diğer dini önderlerin yaşamları (33 metin, İsa, Luther, Calvin, Ignacio de Loyola, Francis Xavier ve Avilalı Teresa'nın hayatı dahil) eklendiği takdirde dini eserlerin sayısı daha da artacaktır (470). Bu metinler aşağıda tarih eseri kapsamında değerlendirilecektir.

422 dini metinden 6'sı Yahudi, 1'i (Feofan) Ortodoks ve 101'i ya da yaklaşık dörtte biri Protestan eserlerdir ki, bunlara Martin Luther'in 8, Jean Calvin'in 4 ve İngiliz Püriten William Perkins'in 6 eseri de dahildir. Anglikan ilahiyatçıların Almanlarca çevirisi farklı Protestan kiliseleri arasındaki temas ve sempatinin kanıtı olarak belirtilmeye değer. Yine de, Protestanların Lutherçiler, Kalvenciler, Zwingliciler vb. şeklinde yerel dile vurgu yapan gruplara bölünmüş olmaları neden Katoliklerin bu denli gerisinde kaldıklarını da açıklamak için yeterlidir. Katolikler tarafında, 314 metinden

en az 5'i tartışmalı bir mesele olan sık komüniona ayrılmıştır. Fakat tartışma eserlerinden ziyade ibadet eserleri çevirilerin çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bunların arasında Lorenzo Scupoli'nin iki kez çevrilen *Combattimento spirituale*'si ve St François de Sales'in *Introduction à la vie dévote*'si vardır (Eire'nin kaleme aldığı bir sonraki bölümle karşılaştırınız).

Özellikle İspanyol dini yazarların Latince çevirileri mevcuttu. Bunların arasında Pedro de Alcantara, Alfonso Rodriguez, Avilalı Azize Teresa, San Juan de la Cruz, Juan de Jesús, Luis de la Puente ve hepsinden öte Luís de Granada (11 farklı metin) vardı. Bu ibadet eserlerinin Latince çevirileri İspanya'nın 1600 civarında Avrupa'nın çoğunda sahip olduğu kültürel hegemonyanın bir işaretidir. 17. yüzyılda Fransa'nın İspanya tarafından "gizemli işgali" adı verilen şeyle, yani İspanyol dini yazarların Fransızcaya çevirisiyle çakışır.¹³

Bu yazarlar İspanya dışında Latince çevirilerden okunuyordu ve bunlar çoğunlukla Almanca konuşulan bölgelerde üretiliyor ve yayımlanıyordu. Örneğin Mainz'da (22 metin), Münih'te (24 metin) ve özellikle de Kinck, Mylius ve Crithius gibi belli yayıncıların ibadet eserleri konusunda uzmanlaşmış oldukları Köln'de (104 metin). Bunlar kuşkusuz Orta ve Orta Doğu Avrupa'daki okurları hedef alıyordu (Azize Teresa'nın *Opera*'sının 1626-27 versiyonu yayıncı tarafından bir Polonyalı soylu olan Stanislas Lubomirski'ye ithaf edilmişken, Bellarmino Prens Vladislav tarafından çevrilmişti). Köln bu dönemde yayıncılık konusunda sahtekârlığıyla nam salmış bir yerdi, ama bu adı kullanan Latince çevirilerden yalnızca biri sahte görünmektedir, o da Jouvancy'nin Daniel'den yaptığı *Cleandre et Eudoxus* [Cleander ve Eudoxus] çevirisidir (yayıncısı Petri Marteau).

Katoliklerin Katolikleri çevirme kuralının önemli istisnaları arasında Francis Xavier'in Felemenk profesör Louis de Dieu tarafından çevrilmesi ve Miguel de Molinos'un önde gelen Pietist August Hermann Francke tarafından Protestan Halle'da yayımlanan çevirisi vardır.

İkinci sırada, dini eserlerle arasında epey bir fark olan tarih eserlerinin geldiğini görüyoruz: Toplamda 152 eser olup, 21'i ki-

lise tarihi, 33'ü dini liderlerin biyografileri, 5'i siyasi ve askeri liderlerin biyografileridir (ikisi II. Felipe'nin, diğerleri de Castruccio Castracani, Wallenstein ve Newcastle Dükü'nün) ve 56 antikçağ tetkiki (bunların 31'i Graevius projesine aittir) ki, aralarında Guillaume Du Choul'un Roma ordusu üzerine incelemesi ve Charles Patin'in para üzerine incelemesi de vardır.

Çevrilen eserler arasında dönemin İtalyanca yazılmış en ünlü tarih eserleri de vardır: Machiavelli, Guicciardini, Sarpi ve Davila (gerçi Davila'nın bir çevirmen bulabilmek için bir yüzyıl daha beklemesi gerekecekti). Pietro Bizzarri, Pandolfo Collenuccio, Gianpietro Contarini, Pompeo Giustinian, Galeazzo Gualdo Priorato ve Giovanni Tommaso Minadoi gibi görece önemsiz İtalyanlar da çevrilmişti ki, bunu Rönesans'tan Barok döneme kadar İtalyan tarzında tarih eserlerinin sahip olduğu prestijin bir işareti olarak alabiliriz.

Fransızcadan çok daha az metin çevrilmişti. Bunların en önemlileri Froissart'ın *Chroniques*'i ile Philippe de Commines'in anılarıdır ve iki eser de sağlam bir tarihçi olan Protestan hümanist Johann Sleidan'ın inisiyatifıyla çevrilmiştir.¹⁴ Commines aslında Latince'de en çok satan isimdi (iki çeviri ve en az 15 edisyon) ve diğer dillerde de aynı başarıyı sağlamıştı (aşağıda s. 150). İber dilinde metinler de azdı (Correa, Herrera, Mendoza, Pulgar, Sandoval), İngilizce metinler ise daha da azdı: Yalnızca Francis Bacon'un *Henry VII* adlı eseri ve İskoç ilahiyatçı Gilbert Burnet'in İngiltere'de Reform'un tarihini anlattığı eseri vardır (Latinceye İngilizce bilgisinin daha yeni yeni yayılmaya başladığı dönemde bir Alman tarafından çevrilmiş ve uluslararası Protestan cemaatine ulaştır-mak amacıyla Cenevre'de yayımlanmıştı.)

Üçüncü sırada 135 eserle (aşağıda s. 191 Pantin ile karşılaştırınız) doğa felsefesi (matematikten tıbbı kadar ve büyücülük dahil) geliyordu. Bilim Devrimi, âlimlerin geleneksel *Respublica literaria*' dilini bırakmaya başladıkları bir dönemde gerçekleşen uluslararası

¹⁴ Kökenleri Hümanizma'ya dayanan, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'dan Amerika'ya uzanan, ulusal sınırları kaldıran, Aydınlanma yazarları ve filozofları arasında iletişimi besleyen soyut entelektüel topluluk. (Ed.n)

bir hareketti. Erken modern çağda giderek artan sayıda doğa felsefecisinin yerel dilde yazmaya karar vermesiyle birlikte çeviri sayısı artmıştı.

Almanca yazma, hatta üniversitede ders verme konusunda ısrar eden Paracelsus bu açıdan bir öncüydü, ama –Almanca birçok yabancının bildiği bir dil olmadığından– uluslararası şöhretinin önemli bir kısmını eserlerinin çeşitli Latince çevirilerine borçluydu. Galileo yazmaya Latinceyle başlamıştı (örneğin *Sidereus nuncius* [Yıldızların Habercisi]), ama ülke içindeki okur sayısını artırmak için sonradan İtalyancaya dönmüş ve Alman dostlarından Mark Welser'in tepkisini çekmişti. Fikirlerinin İtalya dışına ulaşmaya devam etmesi için Bernegger ve Diodati'nin onun eserlerini Latinceye çevirmesi gerekiyordu. Yüzyılın sonunda, kendisi de Galileo'yu Latince'den okumuş olan Newton benzer bir karar alarak, Latince yazdığı *Principia* [İlkeler] adlı eserinden sonra *Optics* [Optik] adlı eserini İngilizce yazmış ve bu eser öğrencisi Samuel Clarke tarafından çevrilmişti.¹⁵

En çok çevrilen Avrupalı bilim insanı 26 ayrı eserle Robert Boyle'du; bunun nedeni yalnızca bir doğa felsefeci olarak şöhreti değil, aynı zamanda âlimlerin dünyasında İngilizce konusundaki genel bilgisizlikten de beslenen Latince yazma isteksizliği idi.¹⁶ İngilizce sorunu Royal Society [Kraliyet Bilim Cemiyeti] sekreteri Henry Oldenburg'un yazışmalarında karşımıza çıkar; Oldenburg Venedik'ten ve Felemenk Cumhuriyeti'nden Thomas Sprat'ın kaleme aldığı Royal Society'nin tarihinin Latince çevirisini talep eden mektuplar almıştı. Louis de Moulin çeviriyi yapmaya ikna olmuş olsa da, proje hiçbir zaman gerçekleşmemiş ve İngilizce bilmeyen okurlar bir Fransızca versiyona yönelmek zorunda kalmışlardır.¹⁷

Doğa felsefesi dünyasında iyi bilinip eserleri çevrilmiş olan diğer isimler arasında Francesco Redi, Simon Stevin ve Jan Swammerdam vardı. Çevrilen tıp ve farmakoloji kitapları, hatta daha az tanınan yazarların eserleri bile vurgulanmayı hak etmektedir: Örneğin Bauderon, Cheyne, Fizes, Freind, Gérin, Havers, Joubert, Du Laurens, Monardes. Bu kadar çok çevirinin varlığı uluslararası alanda teorik eserler kadar pratik kılavuzlara da ihtiyaç duyulduğunu düşündürmektedir.

Bu talebi karşılamak için, ara ara teknoloji eserleri de çevriliyordu: Mimari incelemeleri (aşağıda “sanat” başlığı altında ele alınmaktadır), Biringuccio’nun fişekler üzerine eseri *Pyrotechnica* [Fişekçilik], Boeckler’in makineler üzerine *Theatrum machinarum*’u [Makinelerin Alanı], Wagenaer’in denizcilikle ilgili eseri *Speculum nauticum* [Denizin Betimi] ya da Neri’nin cam yapımı üzerine *De arte vitraria*’sı [Cam Sanatı Üzerine]. Yine de, bu tür kitapların görece nadir olması, Latince okuyabilen kitlenin mensupları ile örneğin nasıl cam yapılacağını öğrenmek isteyen kesim arasında bir çakışma olmadığını düşündürmektedir.

Dördüncü sırada, 84 kitapla coğrafya ya da “seyahat” vardı. Bu kategoriyi tarihten ayırmak her zaman kolay değildir. Bu yüzden, örneğin Benzoni’nin ve Herrera’nın Yeni Dünya hakkındaki eserleri –tıpkı Avrupa dışındaki misyonların izahları gibi– her iki kategoriye de dahil edilmiştir. Genel eserler arasında Botero’nun *Relazioni*, Sebastian Münster’in kozmografyası ve John Speed ile Joan Blaeu’nun atlasları vardı.

Amerika kıtasındaki keşif ve araştırmaların en bilindik izahları Latince basılmıştı, bunların başında Kolomb, Vespucci ve Cortés’in eserleri geliyordu. İngiliz Francis Drake, Thomas Hariot ve Walter Raleigh de Latince yayımlanmıştı. Tıpkı Fransız Léry ve Laudonnière, İspanyol Las Casas ve Alman Heinrich von Staden (Brezilya’da yamyamlar tarafından yenilmekten kıl payı kurtulduğunu iddia etmişti) gibi. Egzotik memleketlere dair bu izahların çevirilerinden bazılarının tek bir yayıncı tarafından sipariş verildiği anlaşılmaktadır: Gravürcü Theodore De Bry tarafından 16. yüzyılın sonunda Amerika üzerine bir serinin parçası olarak.

Asya da epey ilgi görmüştü. Türkler bilhassa bir ilgi odağıydı, ama aynı zamanda Balbi, Peruschi, Pimenta, Pinner ve Varthema’nın Hindistan’la ilgili eserleri; Carvalho, Frois ve Kaempfer’in Japonya ile ilgili eserleri, Marco Polo (iki kez çevrildi), Mendoza ve Pantoja’nın Çin’le ilgili eserleri ve 1655-7’de Çin’deki Felemenk elçisinin uşağı Jan Nieuhof tarafından yayımlanan izahı da vardı. Afrika ise nadiren görülüyordu, istisnalar Leo Africanus’un tüm kıta üzerine eseri, Cadamosto’nun Batı Afrika ve Lopes’in Kongo üzerine eseridir.

Beşinci sırada, farklı türlerden 72 eserle edebiyat geliyordu. Ariosto'nun *Suppositi* ve *Negromante*'si, Fernando de Rojas'ın *Celestina*'sı, Birk'in *Susanna*'sı, Tasso'nun *Aminta*'sı ve Giambattista Della Porta'nın *Astrologo*'su gibi oyunlar vardı. *Orlando Furioso*, *Gerusalemme liberata*, *Os Lusíadas*, *Yitik Cennet*, Du Bartas'ın *Semaine*'i, Voltaire'in *Henriade*'si ve Klopstock'un *Messiah*'ı gibi destanlar vardı. Bunların dışında, Dante'nin *Divina commedia*'sı [İlahi Komedi] ve Brant'ın *Narrenschiff*'inden Spenser'in *Shepherd's Calendar*'ına, Dryden'in *Absalom and Achitophel*'inden Pope'un *Essay on Man*'ine kadar başka uzun şiirler vardı.¹⁸ Kısa şiirler arasında Şirazlı şair Sadi'nin ve Katalan Ausias March'ın lirikleri, Ronsard'ın eserleri, Pibrac'ın ahlakçı dizeleri, Boileau'nun Namur'un alınması üzerine od'u, Corneille'in XIV. Louis'nin zaferleri üzerine od'u, Montgomerie'nin *The Cherry and the Plum*'i, La Fontaine'in *Fables*'ı (üç çeviri) ve Gray'in *Elegy in a Country Churchyard*'ı ([Bir Köy Kilisesi Avlusunda Yazılan Ağıt]; yine üç kez çevrilmiştir) sayılabilir.¹⁹

Düzyazıda Boccaccio ve Cervantes'ten alınma hikâyeler ("Homo vitreus", başka bir deyişle *El licenciado vidriero*) ve Gil Polo'nun pastoral romanı *Diana*, Mateo Alemán'ın pikaresk romanı *Guzmán de Alfarache* ve Fénelon'un *Télémaque* adlı romanı (üç kez çevrilmiştir) vardır.²⁰ Fénelon'un romansının bir siyasi eser olarak okunmuş olması muhtemeldir, tıpkı Du Bartas'ın destanının bir bilimsel eser olarak okunmuş olması gibi; sınıflandırma sistemleri nadiren kesin çizgilerle ayrılmıştır.

Altıncı sırada, yine İtalyanların ağırlıkta olduğu 64 siyaset kitabı vardır (aşağıda Baldwin'le karşılaştırınız). Hiç kimse örneğin Machiavelli'nin *Principe* ve *Discorsi*'si, Giannotti'nin Venedik üzerine diyalogları, Botero'nun *Ragione di stato* ve diğer eserleri, Campanella'nın *Città del sole*'si, hatta Ammirato'nun *Discorsi sopra Cornelio Tacito*'su gibi ünlü Rönesans eserlerini görünce şaşırmayacaktır.²¹ Guicciardini buradaki yerini kendi tarih eserinden çıkarılmış siyasi düsturlara borçludur, zira siyasi yazıları henüz basılmamıştı. 17. yüzyıl siyaset yazarları Traiano Boccalini ve Virgilio Malvezzi'nin varlığı (bu eserlerden en az dördü Latince

yayımlanmıştır) vurgulanmaya değer, tıpkı Raimondo de Montecuccoli'nin savaş üzerine eseri gibi.²²

Fransızca metinler arasında Seyssel'in *French Commonwealth*'i, Bodin'in *République*'i, Gentillet'nin Machiavelli'ye saldırısı, La Noue'nin siyasi ve askeri söylevleri ile Rohan'ın uluslararası ilişkiler üzerine öncü çalışması vardır. İspanyollara baktığımızda, İspanyol saray vaizi Antonio Guevara'nın birçok baskı yapmış olan *Reloj de príncipes*'i ve Furió Ceriol'un danışmanlar üzerine eseri, Rivadeneira'nın *Christian Prince*'i, Quevedo'nun Plutarkhos'un *Brutus*'ü üzerine yorumları ve Saavedra'nın *Idea de un principe politico cristiano*'su (17. yüzyılda en az 11 Latince baskı yapmıştır) vardır. Bir kez daha, İspanya'nın önemi belirtilemeye değer. İngilizceye gelince, Hobbes'un *Leviathan*'ı yayımlandıktan hemen sonra çevrilmişti, ama Locke'un bir o kadar ünlü *Hükümet Üzerine İncelemeler*'i çevrilmemişti.²³

Bu kitaplardan çoğu “siyaset felsefesi” olarak adlandırılabilir, ama birkaçı daha somut bir konu üzerineydi. Bazıları propaganda eserleriydi, örneğin *Helvetii epistolae* [İsviçre Mektupları] adlı eserinde İspanyol Savaşı'nda XIV. Louis'yi savunmuş olan La Chappelle'in risaleleri ya da Caramuel'in Portekiz kralı IV. João'nun meşruiyetini sorguladığı saldırısı. Siyaset ile seyahat arasındaki sınırda duran (ve ikisine de dahil edilebilecek) olan eserler olarak, Osmanlı İmparatorluğu ve askeri kuvvetleri hakkındaki bazı tahliller, bilhassa şu beş isim sayılabilir: Giovio, Geuffroy, Lucinge, Soranzo ve Tarducci.

Daha dar birkaç kategori de kısa bir yorumu hak etmektedir. Örneğin ahlak felsefesinden sofrada adabına kadar birçok eseri kapsayan adabı muâşeret kitapları arasında yalnızca Castiglione, Della Casa ve Guazzo'nun üç meşhur İtalyanca incelemesi değil, aynı zamanda Guevara, Faret ve Du Réfuge'nin saray üzerine incelemeleri, Gracián'ın iki tetkiki, Courtin'in nezaket elkitabı ve Francis Bacon'ın “*Sermones fideles*” [Güvenilir Konuşmalar] adıyla çevrilen denemeleri vardı. Bu alanda Katolik metinlerinin Protestanlarca daha fazla çevrildiğine şahit oluyoruz: Örneğin Della Casa'yı çevirmiş olan Chytraeus, Guazzo'yu çevirmiş olan Salmuth ya da

Guevara'yı çevirmiş olan Wanckel. Anlaşılan adabı muaşeret idealleri ilahiyattan ayrı düşünülmüştü.

Görece dar modern anlamıyla felsefenin bu listede yalnızca küçük bir yeri vardır: On sekiz eser. Felsefe dili olarak Latincenin önemi dikkate alındığında, Latince çevirilere hiç ihtiyaç duyulmamış olması belki de şaşırtıcıdır. Yine de, yöntem üzerine Descartes, akıl üzerine Kant, teodise üzerine Leibniz, hakikat üzerine Malebranche, Pascal'ın *Pensées* [Düşünceler] adlı eseri ve Locke'un insanın anlama yetisi üzerine eseri bu dönemde Latinceye aktarılmıştı (Hume'un yalnızca otobiyografisi vardır). Arnauld ve diğerlerinin "Logique de Port-Royal"ı, Cudworth'un *True Intellectual System of the Universe*'ü ve Wolff'un *Cogitationes rationales*'i [Akılcı Düşünceler] de, Bouhours'un, yeni Platoncular Leone Ebreo ve Francesco Patrizzi'nin eserleri ve elbette Latinceleştirilmiş ismi hâlâ daha fikirlerinin Batı'ya ulaştığı dile tanıklık eden Konfüçyüs'ün eserleri de sayılmalıdır.

Diğer kategorilere denk düşen yalnızca bir avuç kitap vardır. Örneğin sanat (Dürer, Sandrart, Serlio, Menestrier); edebiyat eleştirisi (Bartoli, Huet, Sforza Pallavicino, Tesauro); armalar (Borja, Coornhert, Montenay); bir tane İspanyolca grameri (Oudin) ve fiyatlar üzerine bir inceleme (Bodin). Hukuk eserleri bile Azpilcueta, Hotman, Sarpi ve Selden'e rağmen azdır; bu dönemde –Avrupa kıtası için çok az önem taşıyan ortak hukuk sistemine sahip İngiltere dışında– yerel dilde hukuk üzerine yazmak hâlâ nadirdi. Başlı başına bir kategori ise Naudé'nin bir kütüphane kurma önerisidir (sınıflandırma sorunuyla ilgili bir metin olması yeterince uygundur).

Kısacası, dönemin büyük entelektüel hareketleri –Aydınlanma'ya kadar– Latince çevirilerde yeterince temsil edilir. Rönesans sanatçılar olarak olmasa bile İtalyan tarihçiler ve siyaset yazarlarının şahsında temsil edilir. Büyük keşifler, Reform, Karşı-Reform ve Bilim Devrimi de bu listede açıkça yerini alır. Diğer yandan, listenin bütünü yalnızca o dönemin beğenilerinin bir yansıması değildir. Kişisel çıkarlarını yayına dönüştürecek konumdaki birkaç bireyden etkilenmişti. Theodore de Bry olmasaydı, Yeni Dünya'ya ilişkin izahların çevirileri daha az yayımlanırdı. Samuel de Tournes

olmasaydı, bilimsel yayınlar tarihinde Cenevre'nin yeri çok daha küçük olurdu. Graevius ve Burmann olmasaydı, bazı İtalyan antik-çağ uzmanları yurtdışında bilinmiyor olurdu.

VI

Modern eserleri Latinceye çevirmek hümanistlerin eski Romalı-larca bilinmeyen olgular hakkında klasik olarak değerlendirecekleri bir Latinceyle yazma sorununu gündeme getirmişti. Hümanistler bu meselede bölünmüşlerdi: “Cicerocular” yeni kelimeler uydurulmasına karşıyken, Alberti, Valla, Erasmus ve diğerleri bazı yeni Latince kelimeleri zorunlu görüyordu.²⁴

Bir tarafta, bazı Machiavelli çevirmenleri metni klasikleştirmeye çalışmıştı. Örneğin Silvestro Tegio'nun *Il Principe* [Hükümdar] versiyonu kardinallerden değil, “papazlar kurulu”ndan (*sacerdotum collegium*) bahseder. Benzer şekilde, *Savaş Sanatı*'nın isimsiz çevirmeni, İsviçreli mızraklı askeri “legio Helvetica” [İsviçreli lejyonu] ya da “hastatorum ordines” [mızraklı birlik] olarak aktarmıştı.

Guicciardini'nin Latincedeki kaderi de Machiavelli'ninkinden farksızdı.²⁵ Çevirmen Celio Secundo Curione yazdığı önsözde, modern yerler, makamlar ve donanım için modern kelimeleri kullanmayı önerir: *locorum, officiorum, armorum et machinarum nova vocabula* [yerler, makamlar, silahlar ve makinelerin yeni terminolojisi]. Buna gerekçe olarak da *ammiraliū, Cardinales* [amiraller, kardinaller] vb. hakkında yazmayı zorunlu kılan, “antikçağ dünyası ile modern çağ dünyası arasındaki büyük karşıtlığa” (*tanta... veterum a novis dissimilitudo*) [eskilerin yenilerden büyük farkı] dikkat çeker.

Ama pratikte Curione birçok modern nesne ya da örgütün karşılığını bulmak için epey uğraşmıştı. Mesela *antiguardia* (öncü) *primum agmen* [öncü kuvvet] olur; *artiglierie* (ağır silahlar) antikçağda olmadığından *tormenta* olur (aslında Roma'da mancınık için kullanılan bir kelime); *bastione* (burç), yeni bir İtalyan icadı olduğundan *vallum* (müstahkem) ile karşılanır ve özgüllüğünü kaybeder; *ducati* benzer şekilde *aureorum numum* (altın sik-

ke) olur; *lancie* (mızraklı süvari) klasik *cataphracti*'ye [katafrakt] ve *trombetta* (borazan) da ulak anlamına gelen eski bir kelimeye (*praeco*) dönüşür. Venedik hizmetindeki farklı bir Yunan ya da Arnavut piyade biçimi olan *stradiotti* bile, *illyrici equites* (İllyriyalı atlılar) şeklinde muğlak bir tabirle karşılanmıştır. Okçular ve arbaletçiler (*arcieri*, *balestieri*) için ise uzlaşmacı bir çizgi izlenir ve "onların *arcieri*, Romalıların ise *sagittari* adını verdikleri" denir.

Diğer yanda, Paolo Sarpi'nin Latinceye 1620'de Adam Newton tarafından İtalyancadan çevrilen *Trent Konsili Tarihi* adlı eserini ele alabiliriz. Newton ara ara klasikleştirir ve Konsil'i *conventus*, üniversiteleriyse *academiae* olarak çevirir. Ama genel olarak konuşmak gerekirse, teknik terimleri özgün ortaçağ ya da sonraki Latince anlamlarıyla aktarmıştır: Sözelimi *bullae* [muska], *cardinales* [kardinal], *curia romana* [Roma heyeti], *episcopi* [piskopos], *jesuitae* [Cizvit], *indulgentiae* [affolunma], *nuncii* [mesajcılar], *scholastici* [skolastikler] gibi. Benzer şekilde Sarpi'nin Engizisyon ve Enterdi üzerine tetkiklerinin çevirmenleri klasik olmayan *inquisitio* [Engizisyon] ve *interdictus* [yasak] kelimelerini tercih etmişti.

Castiglione'nin *Cortegiano*'sunun Latinceye çevirilerinde üç çevirmen vardı (Bartholomew Clerke, Johannes Ricius ve Johannes Turler), sorunlar daha nadirdi, ama daha ciddiydi. Çevirmenler genellikle klasik Latince yazmaya çalışmışlardı. Diğer yandan, Castiglione Cicero'nun bilmediği bir ortamda davranışı tartışıyordu: Saray. Dil sorunları kaçınılmaz olarak doğuyordu, özellikle de *cortegiana* ve *sprezzatura* gibi kilit kelimelerin aktarımında.²⁶

Castiglione'nin çevirmeninin İngilizceye saray adabı diye çevirdiği *cortegiana* kelimesi Clerke'in o kadar başını ağrıtmıştı ki, okura önsözde bu konuyu ele almıştı. "İngilizlerin *courtiership*, İtalyanların ise *cortegiana* adını verdikleri şeyi neyle karşılayayım? *Aulicalitas* [birliktelik] kulağa hoş gelmiyor... Saf Latince'den daha uzak olsa bile aslına daha yakın olan *curialitas*'ı [cemiyetçilik] kullanmak zorunda kaldım." (*Ouid enim appellem id quod Angli Courtiership, Itali Cortegianiam nominant? Aulicalitatem dicere non placet... Curialitatem cogor appellare, quod verbum etsi minus pure Latinum sit, latinitati tamen propius accedit.*) Ricius ise

cortegiana'nın geçtiği cümlecği tümüyle atarak sorundan kurtulmuştu.

Sprezzatura da sorun yaratmıştı. Clerke'in çözümü Castiglione'yi açıklamak ve "gâilesizce (ve genelde söylendiği üzere) dik-katsizce" davranma (*negligenter et (ut vulgo dicitur) dissolute*) ihtiyacından bahsetmekti (son kelime Castiglione'nin dile kattığı yeni kelimeyi karşılama çabasıydı). Ayrıca *incuria* [ihmalkârlık] kelimesini de kullanmıştı. Ricius'a gelince, ünlü "*usare in ogni cosa una certa sprezzatura*" cümlecğini, "her şeye belli tür bir horgörüyle yaklaşma" olarak aktarmıştı (*inque omni re usurpetur certa quaedam veluti contemptio*). *Certa quaedam veluti* tabiri kuşkusuz çevirmenin yeni kelimesi *contemptio*'dan duyulan rahatsızlığı ya da tereddüdü ele vermektedir.

Yabancılaştırmak (yukarıda s. 25) ile klasikleştirmek arasındaki tercih sorununun daha da çarpıcı bir örneği ise çağdaş Batı'dan farklı bir tarzda örgütlenmiş olmanın yanı sıra, eskiler tarafından bilinmeyen Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki kitaplardır.²⁷ Belli bir kültüre özgü şeyleri anlatan kelimeler nasıl aktarılmalıydı?

Bir yandan, Cicerocu hümanist Pietro Bembo'nun yazdığı Venedik tarihi, zarafet adına özgüllükten vazgeçerek Türkleri klasikleştirmişti. Bembo kadırgaları *biremes*, sipahileri *equites*, Osmanlı donanmasındaki kaptanı deryaları *prefectus classis Thraciae*, sultanı da "Trakya kralı" (*Regem Thracium*) olarak aktarmıştı. Yine, kendi döneminin tarihinde, bir başka hümanist Paolo Giovio, Sultan Selim'i "*Selymus Turcarum imperator*" [Türklerin İmparatoru Selim], yeniçerileri ise en azından ara ara "*praetoriani milites*" [koruma askerleri] olarak adlandırmıştı.

Diğer yandan, Alman hümanist Johannes Leunclavius Osmanlı yıllıklarını Latinceye çevirme kararı verdiğinde, güzel görünmek yerine yararlı olmaya karar vermiş ve *Bassa* (paşa), *Genizari* (yeniçeri), *Sangiacus* (sancak) ya da *Vezir* gibi Türkçe kelimeler kullanmıştı. Benzer bir çözüm Minadoi'nin Türkler ile Safeviler arasındaki savaşın tarihini çevirdiğinde Jacob Geuder tarafından benimsenmişti. "Babilonia (quae hodie Bagadat dicitur)" [Babylon (bugün Bağdat denilen yer)] gibi yer adları konusunda tereddüt

ettikten sonra, *Caddi* (kadı), *Calif* (halife) ve *Defterdar* (defterdar) gibi teknik terimleri korumayı tercih etmişti. Geuffroy'un Türk saraylarına dair eserini çevirirken, Geuder benzer bir ilkeye bağlı kalmıştı, ama odabaşı ya da tımarlı gibi kelimelerden bazılarını Latince çekimleriyle –*Odabasii*, *Tymariolzi*– birlikte vermişti.

İki çeviri tarzı (“yerelleştirme”, başka bir deyişle kültürel çeviri ile “yabancılaştırma”) arasındaki bilinen ikilemin köklerinin 19. yüzyıla ya da en erken 18. yüzyıla dayandığını düşünmeye alışmışız.²⁸ Rönesans'tan alınma bu örnekler soruna dair üçüncü bir çözüm yolu olan klasikleştirmeye daha da karmaşıklaşan bir farkındalığı ele verir.

Klasikleştirme seçeneği bir tür tersten kültürel çeviri olarak tarif edilebilir. Geçmişin dilini günümüz diline çevirmeye alışmışız. Sonuçta, tarihçilerin başlıca işlevlerinden biri budur. Fakat burada tam karşıtını görüyoruz: Rönesans'ın antikçağı canlandırma projesince meşrulaştırılan bir olgu olarak şimdinin dilinin geçmişin diline çevrilmesi.

Klasikleştirme pratiği tam da kendi kültürümüze yabancı olduğu için, dilin ne tarafsız ne de başına buyruk olduğunu hatırlatan canlı bir örnektir. Dil her zaman kültürel yükleri taşımak zorunda kalır. Elinizdeki kitapta gösterilen diğer örneklerde de olduğu gibi, erken modern dönemdeki çevirmenlerin tercihleri kültürleri hakkında birçok şeyi ortaya koymaktadır.

II. KISIM

ÇEVİRİ VE KÜLTÜR

5. Bölüm

Erken Modern Çağda Çeviride Katolik İnancı

Carlos M. N. Eire

Katolikliğin erken modern çağdaki tarihinde çeviriler öyle önemli bir yer tutar ki, “çeviri yoksa, manevi yenilenme de, Katolik Reformu da yok” demek yanlış olmaz, en azından tarihçilerin bugün kabul ettikleri anlamda bir Reform. Karşıolgusal yönde tek bir irdeleme bu hususu kanıtlamaya yetecektir. Farklı bir Aziz Ignacio de Loyola tahayyül edin: 1521’de Pamplona Muharebesi’nde bir gülle saldırısına maruz kaldıktan sonra dini dönüşüm yaşamamış Iñigo adında Basklı yaralı bir soylu olsun. Ya bu sakat Iñigo hayatını her temmuz ayındaki yerel San Fermín bayramının koordinasyonuna adanmış olsaydı? Ya ibadet, Tanrı’ya hizmet ve Katolik Kilisesi’nden ziyade boğa yarıştırmaya daha meraklı olsaydı? Aziz Ignacio ve Mesih Cemiyeti olmasaydı 16. ve 17. yüzyılda Katolikliğin akıbeti ne olurdu?

Eğer Iñigo nekahet döneminde çeviriden okuduğu iki dini eser (Jacob Voragine’nin *Legenda aurea*’sı ve Saksonyalı Ludolph’un *Vita Christi*’si) dışında hiçbir şeyin olmadığı bir odaya kapatılmış olmasaydı, tarihin çok farklı bir yön izleyeceğini herkes bilir. Hayatının ileriki dönemlerinde, Ignacio ve çevresindeki diğer kişilerin onun din değiştirmesine giden olaylar silsilesini yeniden kurgu-

lamalarıyla, bu iki çeviriye (elbette Tanrı'nın kendisiyle birlikte) yaralı askerin aziz mertebesine dönüşmesini sağlama payesi verilecekti. Bu metinler ve (bazıları Cizvitler tarafından yazılmış ya da çevrilmiş) daha birçok benzer metin tüm Katolik inancının yeniden canlanışında pay sahibi olarak görülecekti. Çeviri metinlerin gücüne dair bu değerlendirme bir abartı mıdır? Bir çift çeviri metne bu denli bir etki atfedilebilir mi?

Evet, kuşkusuz şu savunulabilir: İñigo bu iki çeviri olmadan da Aziz Ignacio'ya dönüşebilirdi, ama tam olarak nasıl olurdu, tahayyül etmek güç. Evet, kuşkusuz denilebilir, Katoliklik Ignacio ve Cizvitler olmasaydı yeniden canlanırdı, ama bu canlanmanın onlar olmadan nasıl olacağını tahayyül etmek zordur. Aynı şekilde, bu dönemde Katolik imanının manzarasını bu çeviri metinler olmadan düşünmek zordur.

Katolik manevi yaşamına dair birçok incelemede çeviriler çoğu zaman merkezi bir yer tutmaktadır, çünkü dindarlık, ibadet ya da maneviyat –dinle yaşamaya ne ad vererseniz– özellikle de matbaanın icadından sonra metinlere kopmaz şekilde bağlıdır.¹ Metinler erken modern çağda Katolikler arasında fikir, tutum ve davranış modellerinin aktarımında birbirine bağlı iki düzeyde kilit rol oynamıştır: İmanı şekillendiren din adamları arasında ve yol gösterdikleri inançlı insanlar arasında. Katolik kültüründe din eserleri yazarlar çoğunlukla din ve doğaüstü olaylar üzerine profesyonel “uzmanlar”dı: Bunlar hayatlarını kutsiyet arayışı içinde geçiren kadın ve erkeklerdi.

Dini metinlerin ezici çoğunluğu bu dindar elit sınıftan çıktığı gibi, aynı zamanda bu elitler bilgi akışını kontrol eden ve bir bütün olarak kilisenin ibadet yaşamını şekillendiren kültürlü bir eleştirel kitle oluşturunuyorlardı. Bu kitle hem Latince hem de yerel dilde metinlerle haşır neşirdi. Metinlerin somutlaştırdığı dini inancı okuma yazma bilen ya da bilmeyen ruhban sınıfı dışındaki halka damıtıp aktaran bu sınıf, özellikle de papazlar ve keşişlerdi. Ruhban sınıfı dışındakiler tümüyle pasif olmakla birlikte, genellikle üreticiden ziyade tüketici konumundaydılar ve okuma yazma bilenlerin önemli bir kısmı Latince de okuyabilmesine karşın Latineden ziyade yerel dilde metinleri tercih ediyorlardı.

Çeviriler her iki kesim için de temeldi. “Uzmanlar”ın yazdığı Latince metinlerin –yeterince anlamlı görüldüğü takdirde– daha geniş bir kesim için yerel dillere çevrilmesi gerekiyordu. Yerel dillerde yazılmış kayda değer metinlerin ise diğer ülkelere ulaştırılmak üzere Latinceye çevrilmesi gerekiyordu, zira tüm Avrupa’da, özellikle de din “uzmanları” arasında ortak dil Latinceydi. Tabiatıyla, bir yerel dilde yazılan önemli metinlerin diğer yerel dillere de çevrilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla gerek din adamları gerekse de ruhban sınıfı dışındaki halk çevirinin ihtiyaç olduğunu düşünüyorlardı. Tüm bunlarda, basımevlerindeki kol emeği ile kitap tanıtımı ve satışı haricinde neredeyse her düzeyde, din adamı elitler hem metinlerin yazılması ve çevrilmesinde hem de neyin önemli olduğunun belirlenmesinde sürecin kontrolünü ele almışlardı. Kilit önem taşıyan ibadet eserlerinin yazarlarından bazılarının başka metinleri de çevirmiş olmaları tesadüf değildir: Bu, bütün süreçte din adamlarının oynadığı öncü rolden kaynaklanmaktadır.

Din adamlarının süreçteki baskın rolü reddedilemez. Sözgelimi tüm zamanların en anlamlı metinlerinden biri olan ve Augustinusçu kanon Thomas à Kempis’e atfedilen *Imitatio Christi*’ye bakalım ve ufukumuzu yalnızca İspanya’yla sınırlayalım. İlk İspanyolca baskı *Imitacio de Jesu Crist* adıyla 1482 yılında Barcelona’da yayımlanmış olan Katalanca baskıdır. Miguel Perez adında bir din adamı olan çevirmen, kitabı çok önemli bir din adamı ve ilahiyatçı olmanın yanı sıra Paris Üniversitesi rektörü de olan Jean Gerson’a atfeder. Bu nedenle sonraki baskılarda yazar adı olarak Gerson geçmiş, kitaba da *el Gerçonzito* (“Gersoncuk”) adı verilmiştir. Kastilya diline ilk çevirisini (Zaragoza 1490) kimin yaptığı bilinmiyor, ama bir din adamının yapmış olması muhtemeldir. Yazar olarak yine Gerson’u zikreden bu çeviri 1493-1526 arasında yedi kez yayımlandı. Sonra, 1536’da dönemin önde gelen tinselci yazarlarından olup, kendi eserleri de sayısız kereler Latinceye ve diğer yerel Avrupa dillerine çevrilecek bir Dominiken keşişi olan Luís de Granada tarafından bir kez daha Kastilya diline çevrildi. Thomas à Kempis’e atfedilen *Contemptus mundi o menosprecio del mundo y imitacion de Cristo* adıyla en az 30 baskı yaptıktan sonra, bu

klasik eser 17. yüzyılda Juan Eusebio Nieremberg tarafından bir kez daha çevrilmişti. Nieremberg dini eserleri çok popüler olan ve diğer din adamlarınca diğer yerel Avrupa dillerine çevrilmiş olan bir Cizvit papazıydı.

Dini eserlerin tarihini ele almak keşişler, rahibeler ve papazların çok dikkat çekici rol oynadıkları bir toplumsal yapıyı ve sıkı denetim altındaki bir kültürel aktarım sürecini ele almayı gerektirir. Dolayısıyla dini metinler üzerine araştırmaların çoğu bu elit sınıfa odaklanır ve çoğu bu din adamı yazarların hayatlarını ve metinlerinin bir insandan başka bir insana hangi yollardan aktarıldığını inceler. Bu araştırmalar çoğunlukla son derece soğuk ve soğuklaştıran ve metinlerde, dolayısıyla, aynı zamanda çevirilerde şecerinin izinin sürülmesi saplantı haline gelmiştir. Bu demektir ki bu zamana kadar bu konuya odaklanmış araştırmaların çoğu tinsellik ya da gizemcilik tarihi kategorisine girmektedir ve ezici çoğunluğu bakımından görece az sayıda metin ve yazara (deyim yerindeyse, “klasikler”) odaklanmıştır; elit manevi “uzmanlar”ın en anlamlı kabul ettikleri metinlerdir bunlar.

Bu doğal olarak şu soruyu gündeme getirmektedir: “Dini metin diye neye denir?” Bu yazıda, çok geniş bir yelpazeye ait eserleri bu şekilde adlandırdım. Özünde, okurlarda dini şevk uyandırmanın ya da okurlarının imanını şekillendirmenin bir aracı olarak görülebilecek ya da kullanılabilecek her metin “dini eser” olarak adlandırılacaktır. Bu demektir ki, birçok farklı metin bu kapsama alınabilir: Dua kitapları, elkitapları, matbu vaazlar, gizemci incelemeler, azizlerin yaşam öyküleri, ilmi haller, polemik yaratan kitapçıklar, bazı kalın ilahiyat kitapları ve son olarak, Kutsal Kitap.

Gelgelelim çok geniş bir yelpazeye yayılan eserlerin “dini eser” olarak adlandırılabilmesi ve eskiden önemli olan birçok dini metnin unutulup gittiğini akılda tutmak da mutlak zorunluluk olmakla birlikte –Jacobus de Voragine’in bir zamanların azizlerin hayatıyla ilgili en popüler derlemesi olup, matbaanın ilk dönemlerinde ondan fazla baskı yapmış ve birçok kez çevrilmiş *Legenda aurea*’sı (Altın Efsane) ya da Gracián’ın *Sumario de las excelencias del glorioso San José*’si [Muhteşem Aziz Yusuf’un Erdemlerinin Özeti]

gibi hagiografler ve Achille Gagliardi'nin *Breve compendio intorno alla perfezione christiana*'sı [Hıristiyanlığın Mükemmelliğinin Kısa Özeti] gibi elkitabları– bu yazı gibi konu üzerine çok kısa bir incelemenin sınırlarını kabul etmek de bir o kadar zorunludur. En iyi ihtimalle, ancak en önemli metinlere ve çevirilere dair bir genel değerlendirme sunmak amaçlanabilir ve ana odağı analitik olmaktan ziyade anlatısal olmak zorundadır. Yapısı ikincil literatürün çoğunda belirlenmiş modeli takip edecek ve 15. yüzyılın sonundan 17. yüzyılın sonuna kadar üç merkezdeki metin ve çeviri tedavülünün izini sürecektir. Bu dönemde Katolik kültüründe reddedilemez bir egemenliğe sahip olan merkezler, kronolojik sırayla önce Almanya, ardından bugünkü Benelüks ülkeleri, ardından İspanya, son olarak Fransa ve onunla birlikte biraz da İtalya'dır. Boşlukları saptamak, araştırmacıların eserlerini eleştirmek ve yeni araştırma yolları önermek için kısa bir sonuç bölümü ayrılmıştır.

Kuzey Merkez Üssü

Erken modern çağdaki dini eserler üzerine neredeyse her inceleme, Kuzey Avrupa'nın görece küçük bir köşesinde, aşağı Ren boyunca uzanan bir bölgeden başlar. Ortaçağın sonlarında orada iki büyük manevi gelenek birleşmiş, 16. ve 17. yüzyıla damgasını vuracak olan dini akımları doğurmuştur: Kökleri 14. yüzyıla, Meister Eckhart ve öğrencilerine dayanan “Ren-Flaman gizemci geleneği” ve ondan doğan ama aynı zamanda kökleri Ortak Yaşam Kardeşliği (*Fratres Vitae Communis*) ve Windesheim Cemaati'nde bulunan *Devotio moderna* akımı.² Bu birleşmeden ortaya bazı metinler çıkmıştır, ama hiçbirisi bugün Thomas à Kempis'e (1380-1471) atfedilen, ama belli bir süre Jean Gerson'a (1363-1429) mal edilmiş olan *Imitatio Christi*'den daha önemli değildir. Odak noktasında zengin bir iç ruhsal yaşamın geliştirilmesi, bu dünyadan el etek çekme, insanın ruh halleri ve kendini İsa'da tümünden kaybetmesi noktasında güçlü bir farkındalık vardır. Bu metin nihayetinde en çok yayımlanan ve çevrilen dini klasik mertebesine yükselecekti.³

Imitatio Christi Almanya ve Benelüks ülkelerinin yeni üretilmiş matbaalarından çıkan birçok etkili metinden yalnızca biriydi. Bunlardan bir diğeri de Saksonyalı Ludolph'un (daha bilinen adıyla Carthusian [Chartreuse tarikatı mensubu] Ludolph, ölüm tarihi 1378) *Vita Christi*'siydi [İsa'nın Hayatı]. Ignacio de Loyola bu metnin (çevirisinin) söylediklerinden derinden etkilenmiş okurlardan yalnızca biriydi. Ludolph'un *Meditationis vita Christi*'si ilk kez 1474'te Strasbourg ve Köln'de Latince olarak basıldı. İsa'nın hayatının Yeni Antlaşma'nın ilk dört kitabında görüldüğü şekilde bir anlatısı değil, daha ziyade bu konu üzerine kilise babalarının yazılarından iktibaslar, ahlak ya da doktrin dersleri ve birçok duayla dolu dolu olan kapsamlı bir tefekkürdür.⁴

Meister Eckhart'ın (1260-1327) öğrencilerinin metinleri de matbaanın ilk dönemlerinde öne çıkmıştır: Johannes Tauler (1300-61), Heinrich Suso (1295-1366) ve Jan van Ruysbroeck (1293-1381). Tüm metinleri birbirine bağlayan bir bağ vardı: İnsanın kişiliğinin özünde bir ilahi kıvılcım, yani ancak dünyadan el etek çekerek idrak ve tecrübe edilebilecek olan Tanrı'yla ontolojik birlik sağlama noktası. Bu üç öğrencinin öğretileri yetenekli bir sentezci olan Hendrik Herp, namı diğer Harphius (ö. 1477) tarafından daha da popülerleştirilmişti. Kendisinin eserleri Latince olduğu gibi Avrupa'nın çeşitli yerel dillerinde de çok popülerleşmişti. Keza bu geleneği süzgeçten geçirerek gelecek kuşaklara aktarma konusunda Denys Ryckel'in (1394-1471), daha bilinen ismiyle Carthusian [Chartreuse tarikatı mensubu] Denys'in de hakkını teslim etmek gerekir. Denis dini eserler yazan popüler ve çalışkan bir isimdi ve en az yedi önemli inceleme kaleme almıştı. Bunların arasında, popüler bir tür olan ölüm sanatına (*ars moriendi*) önemli bir etkiye bulunmuş olan *De quatuor Novissimus* [Son Dört Şey] de vardır.⁵

Ama geç ortaçağ dini literatürünün kökleri 14. yüzyılın çok daha öncesine uzanır ve kapsamı bakımından aşağı Ren'den daha geniş bir alana yayılır. En derindeki ana kök Kutsal Kitap'tır. Harphius ve Denis'in öldüğü dönemde, Kutsal Kitap incelemeleri bir yeniden doğuş yaşıyordu. *Devotio moderna*'dan derinden etkilenmiş olan Ortak Yaşam Kardeşliği'nin bir öğrencisinin sonrasında

çağının önde gelen Kutsal Kitap uzmanı olması şaşırtıcı değildir: Rotterdamlı Erasmus (1469-1536).

Erasmus kaynaklara, Hristiyan imanının özgün kaynaklarına geri dönüşe önemli katkılarda bulunarak çığır açmıştı. Bu zamana kadar en etkileyici başarısı, çeşitli antikçağ elyazmalarının incelenmesine dayalı olan ve Hieronymus'un Vulgata'sını ilerletmeye çalışan yeni bir Latince çeviri ve mebzul miktarda haşiyeler de içeren 1516 yılındaki Yeni Antlaşma baskısıydı. Erasmus'un yeni çevirisi bazı kilit metinlerin alternatif okumalarını mümkün kılarak, bazıları önemli doktrinlere uzun zaman temel kaynak işlevi görmüş olan bu pasajlara ortaçağda getirilen yorumların geçerliliğini kuşku hale getirmişti.

Buna iyi bir örnek Matta 4:17'nin metnidir. Vulgata'da bu kısım, "Tövbe edin! Çünkü Göklerin Egemenliği yaklaştı" (*Poenitentiam agite*) diye geçer. Bu kısım asırlar boyunca günah çıkarmanın bizzat İsa tarafından başlatıldığının kanıtı olarak yorumlanmıştır. 1516'da Erasmus Yunancadan doğru çevirinin "Tövbe edin" değil, "nedamet getirin" (*poeniteat vos*) olduğunda ısrar etti; 1519'da ise "fikrinizi değiştirin" (*resipiscite*) olduğunda ısrar edecekti: İki çok incelikli, ama kayda değer fark. *Poenitentiam agite* kişinin kendi günahlarını bir papaza açıkça itiraf etmesinin meşruiyetini güçlendirirken, *poeniteat* ve *resipiscite* içsel bir edime, hatta belki de içsel bir eğilime işaret ediyordu.

Vulgata metninin bu şekilde sorgulanması, Erasmus'un ortaçağ sonu kilisesine ve imanına yönelttiği ardı arkası gelmez eleştirilerle birleşince, birçok insan Erasmus'un aslında Luther'in başladığı işi bitirdiğini söylemiştir. Erasmus bu suçlamaları reddetmiştir, ama Kutsal Kitap çevirileriyle Protestan imanı üzerinde kalıcı bir etkisi olduğunu reddetmenin âlemi yoktur. Onun Yeni Antlaşma'sının yayımlanmasından birkaç yıl sonra, Protestan ilahiyatçılar ilahiyat ve sofuluk anlayışlarının bazı kilit veçhelerini onun alternatif çevirilerine dayandırmaya başlayacaklardı. Ayrıca Erasmus'un Yeni Antlaşması'nın ikinci baskısı (1519) kuzey Avrupa'da Protestan Hristiyanlığının kurucu öğeleri olan Almanca, İngilizce ve Fransızca ilk çevirilerde temel olarak kullanılacaktı.

Erasmus ve onun izindeki birçok hümanist de Hıristiyanlığı yenileme saikiyle ilk Hıristiyan rahiplerinin eserlerini incelemişti. Dönemin en büyük âlimlerinden çoğu ve bu denli önemli olmayan diğerleri Yunanca elyazmaları derleyip düzenlemek ve Latinceye çevirmek için büyük zaman ve çaba harcamışlardı. Bazen, işbirliği ruhu kişisel şöhrat arayışını aşmıştı. Sözgelimi Erasmus, Gregory Nazianzus'un *Orationes*'inin [Konuşmalar] Alman hümanist Wilibald Pirckheimer tarafından 1531'de yapılan çevirisini Pirckheimer'in Latince karşılıklarını öven bir önsöz eşliğinde yayımlamış ve Yunanca aslına bir daha kimsenin dönmek zorunda kalmayacak olmasının muhteşem bir şey olduğunu savunmuştu. Hayatını kaynaklara dönmeye adanmış olan bir hümanistten tuhaf bir övgü, ama yine de fevkalade manidar, zira bir metnin özünü yakalamak ve çevirisini yaymak özgün metnin kesin bir çevirisine ulaşmak kadar önemli bir görev olabiliyordu.⁶

Erasmus enerjisinin çoğunu kilise babalarının metinlerinin hazırlanması ve yayımlanmasıyla, Yunan kilise babalarının eserlerini Latinceye çevirmeye ayırmıştı. Temelde, Erasmus ve diğer birçok hümanist editör ve çevirmen için en önemli şey ilahiyat düzeyinde kesinliğe ulaşmak değil, Hıristiyanlığın ilk dönemlerindeki inanç hayatını geri getirmektir. Hepsinden öte, kilise babalarına geri dönüş mümkün olan en iyi dini literatürü aramaktır.⁷

Dikkat çekenlerin başında Origenes, Hieronymus ve Augustinus geliyordu. Bunların yanı sıra 6. yüzyıldaki müstear adlı papaz Areopagoslu Dionysios geliyordu. Lorenzo Valla'nın (1406-57) Dionysios'un kimliği konusunda ikna edici bir şaibe yaratmış olması ("Areopagoslu", "Sözde Areopagoslu" olmuştur) bu yazarın nüfuzuna sekte vurmamıştı. Dionysios'un güçlü Platoncu metinleri ve Marisilio Ficino (1433-99) ile Floransa Platon Akademisi [Accademia Platonica] tarafından desteklenen apofatik tinselliği Fransız hümanist Jacques Lefèvre d'Étaples'de (1455-1536) büyük bir destekçi bulmuştu. Kendisi 1502'de Dionysios'un metinlerini, Hıristiyanlığın diğer erken dönem belgeleriyle birlikte yayıma hazırlamaya ve yayımlamaya başlamıştı. Dionysios'u daha geniş bir okur kitlesine ulaştırmak modern çağın başlarında tinselliğin güç-

lendirilmesi ve metafiziği ile epistemolojisinin yeni-Platoncu eğilimlerle beslenmesinde kritik bir adımdı.

Lefèvre Kutsal Kitap'la da yakından ilgileniyordu. Bu konudaki araştırmalarının esas amacı “doğru” metinlere ulaşmak ve aslına sadık çeviriler üretmekti. Böylece Kutsal Kitap herkes için erişilebilir hale gelecekti. Lefèvre 1509'da *Psalterium quintuplex* adında öncü bir kitap yayımladı. Burada karşılaştırma amacıyla Zebur'un yan yana beş ayrı Latince versiyonunu yayımladı. Asırlardır yalnızca Aziz Hieronymus'un Vulgata Latince çevirisinden başka çeviri yoktu. 1515'de Lefèvre Pavlus'un *Romalılara Mektubu*'nun Yunanca aslından şerhler eklediği bir Fransızca çevirisini ve ayrıca karşılaştırma için Latince Vulgata metnini de yanı sıra yayımlayarak bir kez daha bir ilke imza attı. Lefèvre şerhlerde Vulgata metnini ve diğer saygın otoriteleri çeşitli şekillerde sorguluyor ve bu arada, Hıristiyan dini için nihai otoritenin Kutsal Kitap olduğunu savunuyordu. Lefèvre bu görüşü savunmaktan hiçbir zaman vazgeçmemiş ve 1522'de dört İncil üzerine bir şerh yayımladığında bu görüşünü daha da ayrıntılandırarak genişletmişti.

Lefèvre görüşlerinden ötürü tepki toplamış ve bazı eserleri Sorbonne'da ilahiyatçılar tarafından kınanmış olmasına karşın, Kutsal Kitap araştırmalarını ve çevirilerini yılmadan sürdürmüştü. Kendine güveni kısmen Kral I. François'dan ve onun kız kardeşi Navarre'lı Marguerite'den aldığı destekten kaynaklanıyordu. Onun çalışmalarından öyle memnun kalmışlardı ki, Kutsal Kitap'ın tamamını Fransızcaya çevirmesini istemişlerdi. Lefèvre'in çevirisi tefrika halinde yayımlanacaktı: Yeni Antlaşma 1523'te, Zebur 1525'te ve tüm Kutsal Kitap 1530'da. Lefèvre bir gizli Protestan, hatta Protestan ideoloğu olarak tanınacaktı, ama kendisi Protestanların uzak durdukları daha yakın döneme ait yazarlara ve metinlere de büyük ilgi duyuyordu. Theodere Bèze tarafından *Icones* kitabında (Protestan Reformuna öncülük eden tüm kişilerin portreleri ve kısa biyografilerinin yer aldığı bir kitap) Fransız Protestanlığının meşhur atası olarak övülen aynı Lefèvre, 1512'de Ruysbroeck'in *Die Chierheit der gheesteliker Brulocht* [Lat. *De ornatu spiritualium nuptiarum*] adlı eserini Latinceye çevirme ve

yayımlama işini de deruhte etmişti. Resmi Protestan reformcularının hepsinin reddedeceği, hatta küçümseyeceği bir metindi bu.

Sıra bazı ortaçağ gizemcilerine geldiğinde, Lefèvre hiç de bir gizli Protestan değildi, iman sahibi Katolik kardeşleri ve özellikle de bazı keşişlerle oldukça uyumluydu. Ren bölgesi gizemci metinlerinin tüm Avrupa'ya yayılması esasen bir Alman manastır cemaatinin işiydi: İngilizcede esasen *Charterhouse of Cologne* olarak bilinen Köln'deki Chartreuse Manastırı.⁸ Ren gizemcilerinin büyük metinlerinden çoğu, entelektüel ve tinsel elitlerin uluslararası dili olan Latinceye burada çevrilmişti. Dahası Könlü Chartreuse tarikatı mensupları tüm eğitimli Avrupalılara yalnızca Ruysbroeck, Tauler ve Suso'yu armağan etmemişlerdi. Hendrik Herp'in (Harphius) *Speculum aurerum decem praeceptorum Dei*'adlı eserinden (1474) Siena'lı Caterina'nın mektuplarına kadar görece yakın döneme ait olan, çok geniş yelpazeden dini metinleri de çevirmiş ve yayımlanmasına yardımcı olmuşlardı.

Chartreuse tarikatı mensupları kimliklerini açık etmekten kaçınmalarına karşın, Köln cemaatinin en önemli çevirmenlerinden biri Tauler, Ruysbroeck ve Suso'yu Latinceye çevirmiş olan Laurence Surius'tu (1522-78).⁹ En önemli Latince çevirilerinden biri, yazarı meçhul Felemenkçe bir metin olan *İncil'in İncisi*'ydi (1575). Bu eser Ren gizemciliğinin büyük bir özeti olup, aynı zamanda bir antolojeydi. Diğer yazarların eserlerinden, özellikle de Ruysbroeck'ten ve daha yakın döneme ait olan Harphius'tan parçalar da esere eklenmişti. Surius tinsel bilgelik konusunda bizzat bir şöhret kazanmıştı ve tüm Avrupa'da Katolik bilginler arasında saygı duyulan bir isimdi.

Könlü Chartreuse tarikatı mensupları çeviriden daha fazlasını yapmışlardı: Bazıları kendi incelemelerini yazmış ve sonrasında bunlar da çevrilmişti. Bunların arasında en kayda değer olanlardan biri Johannes Justus Lansperger'dir (1489-1539). Bilinen adıyla Lanspergius'un eserleri Protestanlığın oluşturduğu tehdidin tümüyle bilincindeydi. *Alloquia Jesu Christi ad animam fidelem* [İsa Mesih'in İnançlı Ruhlara Söylevi] adlı eseri ve *Enchiridion Militae Christianae* [Hristiyan Ordusu Elkitabı] adlı elkitabı (başlı-

ğıyla Erasmus'un en ünlü kitabına açıktan bir göndermedir) birçok baskı yapmış ve çevrilmiş, irade özgürlüğünü, nefsinden feragat etmenin gerekliliğini ve Protestan öğretilerinin aksine Tanrı'yla bir olmanın mümkün olduğunu özbilinçli bir şekilde savunmaya çalışmıştı.

Eserleri Könlü Chartreuse tarikatı mensupları tarafından öne çıkarılan bir diğer dini yazar Lanspergius'tan bile daha popüler olan Lessies papazı Louis de Blois (1506-66), bilinen adıyla Bloisius'tur. Kendisi büyük bir Rönesans sentezcisiydi ve Ren gizemcilerinin eserlerini özümsemekle kalmamış, aynı zamanda Augustinus, I. Gregorius [büyük aziz], Magdeburglu Mechtilde, Tauler, Suso ve Ruysbroeck gibi büyük tinsel üstatların metinlerini kendi eserlerine yedirmişti.¹⁰ Bloisius ilk başta Lessies'deki keşişler için yazmıştı, ama metinleri çoğunlukla çeviriler ve bunları yayımlayıp yaymaya çalışan Könlü Chartreuse mensupları sayesinde, sonunda kilisenin dışında çok geniş bir okur kitlesine ulaşmıştı. Özellikle de *Institutio Spiritualis* birkaç kuşak boyunca birçok dilde baskı yapmıştı.¹¹ İlk kez 1568'de Louvain'de yayımlanan toplu eserleri birçok kez çevrilip yeni baskı yapmış ve uzun yıllar popülerlikte rakip tanımamıştı. Etkisini yabana atmamak gerekir. 1598'de Kral II. Felipe (dünya üzerindeki en güçlü hükümdar ve Katolik inancının en ateşli savunucusu) Escorial'da ölüm döşegindeyken kendisine Latince Bloisius okunmasını istemişti. Kral Felipe Bloisius'u Latince anlayabiliyor olmasına karşın, *Institutio Spiritualis*'in Juan Vazquez del Marmol tarafından Kastilya diline yapılan çevirisini dinlemiş olması oldukça muhtemeldir.

İspanya'nın Altın Çağı

16. yüzyılda İspanya yavaş yavaş dini eserlerin yayımlanması ve yaygınlaştırılmasında daha büyük bir rol almıştı. Bunda esas pay sahibi Kardinal Francisco Jiménez de Cisneros'tu (1436-1510). Toledo Başpiskoposu ve Kraliçe Isabella'nın günah çıkartan papazı olarak sayısız dini metnin, özellikle de Juan Clímaco (570-649), Foligno'lu Angela (1248-1309) ve Sienalı Caterina, Girolamo Sa-

vonarola (1452-98) ve Chartreuse tarikatı mensubu Lodulph'un metinlerinin Kastilya diline çevirisine destek olmuştur. Jiménez bazı Latince dini eserlerin –en başta da Raymond Lull'ınkilerin (1232-1316)– yayımlanmasına ve bazı Yunanca metinlerin Latinceye çevrilmesine de destek olmuştur ki, bunların arasında bir kez daha Juan Climaco'nun *Scala spiritualis*'i (Toledo, 1505) ve Emanuel Chrysoloras'ın (1350-1415) *Erotemata*'sı (Alcalá, 1514) da vardır. Bazı uzmanlar bu gizemci “ekimler”in Jiménez de Cisneros'un bir kuşak sonra bereketli bir hasat toplamasına yardımcı olduğunu savunurlar.¹²

Kabaca aynı zamanda, diğer İspanyol çevirmenler ve yayıncılar Ren geleneğinden metinler yayımladılar ve yaptıkları çeviriler İspanya'da birdenbire gizemci ateşin ve gizemci metinlerin sökün etmesiyle doğrudan bağlantılıdır. İspanya'da etkili bir inceleme yayımlamış ilk yazarlar arasında Montserrat'ın Benediktin manastırı papazı ve Kardinal Jiménez'in kuzeni García de Cisneros (1455-1510) vardı. Uzmanlar *Devotia moderna*'dan fazlasıyla etkilenmiş olan *Ejercitatorio de la vida espiritual* adlı eserinin dini eserler alanında yüzyıllık İspanyol egemenliğinin başlangıcına işaret ettiği konusunda hemfikirler.

1520'lere gelindiğinde dini metinlerin önemli bir kısmı İspanya'da yayımlanmaya başlamıştı ve hepsi de kuzey tinsel geleneklerinin etkisi altındaydı: Madridli Alonso, *Arte para servir a Dios* (1521); Osuna'lı Francisco, *Tercer Abecedario espiritual* (1527); Bernardino de Laredo, *Subida del monte Sión* (1535); Granada'lı Luis, *Guia de pecadores* (1542) ile *Libro de la oración y meditación* (1554); Avila'lı Juan, *Audi filia* (1556). Bu yazarların ardından İspanyol gizemciliğinin altın çağının iki büyük devi gelir: Karmelit Avila'lı Teresa (1515-82) ve Juan de la Cruz (1542-91).¹³ Neredeyse yüzyıl sonra, âlimler Azize Teresa ve Aziz Juan'ın kuzey geleneğinin doğrudan vârisleri olduğunu kabul ediyorlardı.¹⁴ Bugünlerde birçok uzman muhtemelen bu önermeyi kabul edecektir: Çeviri olmasaydı, Teresa olmazdı, Juan de la Cruz da olmazdı, en azından gizemci şahikalara böyle zarafet ve otoriteyle tırmanan Teresa ve Juan olmazdı.¹⁵

Ama bu kuzey ekininden yetişen hasadın bir kısmı heterodoks ya da ona yakın bir şey çıktı. Kabul görmüş tinsel üstatların yanı sıra kilise otoritelerine ters düşen erkek ve kadınlar da ortaya çıkmıştı. Kuzeyli gizemciler için bu denli merkezi olan pasiflik ya da uzaklık İspanya'da farklı bir anlama bürünmüş ve heretik olarak kabul edilen bir hareketi doğurmuştu: 1525'te kovuşturmayla uğramaya başlamış olan *Alumbrados* (Aydınlanmışlar). *Alumbrados*'un talihsizliği kısmen Ren gizemcilerinden tek bir kelimenin çevirisinden kaynaklanıyor olabilir: İlahi varlığın insanın benliğinde içedönük olarak nasıl işlediğine işaret eden *inwerken* [etkilemek; tanıtmak; hazırlamak] kelimesi. Latince çevirilerde *inwerken* sakil bir şekilde *inactio* olarak geçmiş ve böylece kavrama daha da fazla pasiflik katmıştı. Bu kelimenin çevirisinin Fransız tinselciliği üzerinde de etkisi olmuştu.¹⁶

Ama hepsi bu değil. Bu sözde *Illuminism* kuzeyden gelen bir başka güçlü akımla el ele vermişti: Erasmusçu tinsellik.¹⁷ Kendisi de Ren geleneğinin ve *Devotio moderna*'nın bir mirasçısı olan Erasmus daha Kastilya diline çevrilmeden önce bile İspanya'daki bazı çevrelerde muazzam bir popülerlik kazanmıştı bile. Erasmus "dini" eser kapsamına dahil edilebilecek birçok inceleme kaleme almış ve Kutsal Kitap araştırmacılığından ziyade bu eserleri sayesinde tüm Avrupa'da takipçileri ortaya çıkmıştı. Bunların içinde o zamana kadarki en önemli eser *Enchiridion* ya da uzun adıyla *Enchiridion militis Christiani*'ydi [Hristiyan Savaşçının Elkitabı] (1503): Ficino'nun yeni-Platonculuğunun ve *Devotio moderna*'nın önem verdiği içedönük imanın bir manifestosu.

Enchiridion 16. yüzyılın en çok çevrilen eserlerinden biriydi; İngilizce (1518), Çekçe (1519), Almanca (1520), İspanyolca (1524), Fransızca (1529), Felemenkçe (1542), İtalyanca (1542) ve Lehçe (1585) çevirileri yayımlanmıştı.¹⁸ *Enchiridion*'un 1524, 1528, 1541 ve 1555'de Kastilya diline çevirisi popülerliğini İspanya'nın eğitilmiş çevrelerinin ötesinde daha da artırmıştı, ama sonunda "Erasmusçuluğun" kilise yetkilileri nazarında *Illuminizm* kadar kabul edilemez olduğu anlaşıldı. Erasmusçular da *Alumbrados* gibi ezildi. Erasmus'un eserlerinin kilisenin yasak kitaplar liste-

sinde yer almaya başladığı 1559'dan sonra, metinlerinin çoğunu İspanya'da bulmak zorlaştı, oysa bazıları yakın dönemde çevrilmiş ve yayımlanmıştı.¹⁹ Juan ve Alfonso de Valdés kardeşler gibi bazı Erasmusçular sonunda İber yarımadası dışındaki Protestanlıkla ilişkilendirilecekti. Juan de Valdés'in Erasmusçu fikirlerden ve Ren-Flaman tinselliğinden fazlasıyla etkilenmiş olan eseri *Diálogo de la doctrina christiana* (1529) [Hristiyan Öğretisi Üzerine Diyalog] Katolik Kilisesi'nin meşum *Yasak Kitaplar Listesi*'ndeki yerini alacaktı.²⁰

Kuzeyden gelen gizemci "istila"nın yol açtığı ihtilafın tek boyutu bu değildi. Ortodoks kalanlar arasında Ren-Flaman geleneğinin pasif eğilimleri hiçbir zaman tamamen kaybolmamış ve heretik inanç eleştirileri ya da suçlamalarından hiçbir zaman kurtulamamıştı. Avila'lı Teresa ve Juan de la Cruz'u bile *Illuminist*lerle ilişkilendirerek eleştirenler vardı. 17. yüzyılda, bizatihi İspanya'da ve ayrıca –büyük İspanyol gizemcilerinin metinlerinin çevirilerinin büyük bir etkiye sahip olduğu– Fransa'da aynı pasif özellikler çok daha şiddetli bir ihtilafa, hatta bir başka heretik inanca yol açacaktı: Dingincilik.

16. yüzyıl İspanya'sı aynı zamanda tinsellik tarihinde bir diğer büyük devin doğum yeri: Cizvit Tarikatı'nın kurucusu olan Ignacio de Loyola (1491-1556). Loyola çevrilmiş dini eserlerden ve Kardinal Jiménez'in yayıncılık çabalarından fazlasıyla etkilenmişti. Daha önce de belirtildiği üzere, 1520'lerin başında dini hayata dönüşünü yakın dönemde Kastilya diline çevirisi yayımlanmış olan iki ortaçağ metnine yormuştu: Saksonyalı Ludolph'tan *Vita Christi* [İsa'nın Hayatı] ve Voragine'li [Varazze] Jacopo'nun *Legenda aurea*'sı.²¹ Ignacio, Kardinal Jiménez'in kuzeni García de Cisneros'un kaleme aldığı *Exercitorio de la vida espiritual* (1500) eserinden de çok şey öğrenmişti. Bu eser onun tüm Cizvit tinselliğinin köşe taşı mahiyetindeki muazzam etkili olmuş olan *Exercitia spiritualia* (Manevi Deneyler) adlı eserine ilham vermişti. Bu eser, okunmaktan ziyade istidatlı birinin gözetiminde birkaç haftalık bir dönemde tecrübe edilmesi gereken dini elkitabı eserlerin en üstün örneğiydi. Ignacio'nun *Exercitia spiritualia*'sı Katolik çevrelerde

hâlâ kullanılmakta, yeniden incelenmekte ve sürekli yeniden çevrilmektedir.²²

İspanya'nın yörüngesinde, ama kuşkusuz ondan bağımsız olarak –topraklarının ne kadarının resmi olarak Madrid'den yönetildiğinden bağımsız olarak– bazı İtalyan tinselci yazarlar da 16. yüzyıla damga vurmuşlardı. Özelde üç İtalyan muazzam bir popülerlik ve etkiye sahipti. İspanyolların *recogimiento* (iç ibadet) tercihinine uygun olarak, Capuchin pederi Mattia Bellintani da Saló (1535–1611) *La Pratica dell'oration mentale* adlı eserini 1588'de yayımlamıştı. Keza Cizvit papazı Achille Gagliardi (1537–1607) de popüler ve etkili olmuştu; *Breve compendio intorno alla perfezione christiana* [Hıristiyanlığın Mükemmelliğinin Kısa özeti] adlı eseri sonrasında İngilizce, Fransızca, Felemenkçe, Almanca ve Latinceye çevrilmişti. Theatine Tarikatı rahibi Lorenzo Scupoli (1530–1610) daha da etkili ve popülerdi. *Il combattimento spirituale* adlı eseri İtalyanca birçok baskı yapmakla kalmamış, aynı zamanda İngilizce, Latince, Fransızca, Almancaya ve Kastilya diline de çevrilmişti.

Fransız Yüzyılı

16. yüzyıl tinsellik tarihi bakımından esasen İspanya'ya aitken, 17. yüzyıl Fransa'ya aittir. Henri Bremond'un üç ciltte titizlikle belgelediği²³ bu sözde “gizemci istila”nın soykütüğü bizi çeviri tarihine daha derinlemesine sokacaktır. İlkın, Fransa'ya da ulaşmış ve Ren-Flaman geleneğinin olduğu gibi ilk kilise büyüklerinin ve ortaçağın büyük metinlerinin de önünü açan Könlü Chartreuse tarikatı mensuplarının çevirilerine büyük pay biçilmektedir. Ayrıca Fransa, Din Savaşları nedeniyle enkaz yığına dönmüş olmasına karşın, başka çeviriler de yayımlanmaya başlamıştı.²⁴ 1549'da Harphius; 1553'ten itibaren ise Blossius'un birkaç metni öne çıkmıştı. Sonra İspanyolcadan bazı çeviri metinler geldi: 1572'de Granağalı Luís, 1586'da Avıralı Juan. Din Savaşları'nın sonuna doğru İtalyan yazarlar ortaya çıktı: 1595'te Lorenzo Scupoli'nin *Il combattimento spirituale* adlı eseri ve 1598'de Cenovalı Caterina'nın

hayatının anlatıldığı *Vita Di Santa Caterina da Genova* adlı anonim eser.

Nantes Fermanı 1598'de kıyıma son verdikten sonra, Ren-Flaman geleneğinden ve daha yakın döneme ait İspanyol gizemciler ve İtalyan dini yazarlardan metinlerin çevirisi artmaya başladı. Kuzeyden 1602'de *İncil'in İncisi*; 1606'da Ruysbroeck'in *De ornatu spiritualium nuptiarum*'u ve 1607'de Harphius'un bütün eserleri. Güneyden ise 1600'de Matthia Bellintani da Saló'nun *Practica dell'oration mentale*'si; 1601 Avilalı Teresa ve 1621'de Juan de la Cruz.²⁵ Ayrıca ilk kilise babalarının ve ortaçağ metinlerinin çevirileri de artmaya başlamıştı. Birkaç örnek vermek gerekirse, Gregorios Thaumaturgos, Milanolu Ambrosius, Bonaventura, Sienalı Caterina, Aquino'lu Tommaso ve Areopagoslu Dionysios. Bu çeviri seli karşısında bir uzman, "1550-1610 arasında Fransa'da dini eserler ödünç eserlerdi" yargısına varmıştı.²⁶

Yeni yüzyıla girişte, kardeş kıyımının gerilemesiyle birlikte, Fransız tinselci uzmanlar dini literatüre kendi kayda değer katkılarını sunmaya başlamışlardı. İlk sırada, *Rule of Perfection* adlı eseri 1609'da Fransızcaya çevrilmiş olan İngiliz sürgün Capuchin Benedictus, namı diğer Benoît de Canfield (gerçek adı William Fitch) gelmektedir. Üslup bakımından nahoşlukları olmasına karşın, bu metin çok geçmeden son derece popüler ve etkili oldu. Louis Cognet'ye göre, "bu dönemin tüm gizemciliği bu eserden besleniyordu." Cognet şöyle devam ediyordu: "Canfield bir İngiliz olmasına karşın, Fransız tinsel tarihinin büyük isimlerinden biridir ve kendisinin yazamamış olması büyük kayıptır."²⁷ Ardından *L'Introduction à la vie dévoté* (1608) [Adanmış Bir Yaşama Giriş] adlı büyük eseriyle heybetli Sales'li François (1567-1622) gelir. Bu eser büyük tinselci uzmanların bilgeliğini ruhban sınıfı dışında kalan Katolikler için damıtmayı ve onları kendi kutsallık arayışlarına kullanmaya yöneltmeyi hedefliyordu. Bu incelemenin yayın tarihi kayda değerdir: 1620'de Fransızca metnin kırktan fazla baskısı yayımlanmıştı; 1656'da on yedi çevirisi vardı. Bunun ardından 1616'da *Traité de l'Amour de Dieu* [Tanrı Sevgisi Üzerine İnceleme] adlı son derece popüler eseri yayımlandı.

Ardından Oratory'nin kurucusu Kardinal Pierre de Bérulle gelir. Kendisi Yalınayak Karmelit reformunu Fransa'ya getirdiği gibi, aynı zamanda en iyi şekliyle *Discours de l'état et de la grandeur de Jésus* (1626) adlı popüler eserinde özetlenmiş olan İsa'nın insanlığı merkezli bir dindarlık üslubuna ve Fransız ruhban sınıfının yenilenişine öncülük etmişti. Bérulle hakkında yazarların onun tinselliğini çoğu zaman çeşitli çeviri metinlere dayandırmaya çalışmaları manasız değildir.²⁸ Özellikle de bir İtalyanca inceleme Bérulle'ün tinselliğinin kaynaklarını saptama çabaları arasında sivrilmektedir: Achille Gagliardi'nin *Breve compendio intorno alla perfezione christiana* adlı eseri. Bérulle'ün birçok takipçisi vardı ve öyle popülerdi ki 1644'te, ölümünden yalnızca on beş yıl sonra, eserlerinden çoğu tek bir baskıda toplanmıştı. Öğrencileri birçok dini eser yazmıştı. Bunların içinde en etkili olanlardan biri Jansenci hareketin gelişiminde çok öne çıkacak olan Saint-Cyran Manastırı başkeşişi Jean Duvergier de Hauranne'dı.²⁹

Fakat dini eserlerin bolluğu illa dindarlığın güçlenmesi anlamına gelmez. Gerilimlerin bir emaresi, hatta belki de nedeni de olabilir. Sonuç olarak, 17. yüzyıl Fransa'sında çok sayıda dini eserin yayımlanmış olması dönemin büyük dini ihtilafları bağlamında, özellikle de Jansenciler ile çoğunlukla Cizvit muarızları arasındaki ihtilaf ve mütecessim İsa'ya odaklanan Bérulle okulu ile İsa'nın ilahi doğasına odaklanan "Soyut" okulu arasında, nihayetinde 17. yüzyıl sonundaki Dingincilik krizine ve sonraki aforoz edilmelerine varmış olan ihtilaflar bağlamında değerlendirilmelidir.³⁰ Keza 17. yüzyıl boyunca matbu eserler dünyasında devam etmiş olan Katolikler ile Protestanlar arasındaki çatışma da yabana atılamaz. Polemik yaratan incelemeler bile bazen dini eser olarak görülebilir ve Fransa'da bu türde yayımlanmış sayısız kitapçık vardı.³¹ Son olarak 1648'de Otuz Yıl Savaşları'nın sonuna gelindiğinde, diğer güçlü akımların Avrupa'nın tinsel manzarasını kasıp kavurduğunu ve en güçlü olanlardan bazılarının şüphecilik ve kuşku olduğunu, nihayetinde bütün bunların Aydınlanma, Bilim Devrimi ve Hristiyanlığın Avrupa'daki hegemonyasının çöküşüne vardığını da unutmamak gerekiyor.

Bu ihtilafların yol açtığı hararetin çoğu esasen çeviriler sayesinde Fransa dışında da hissedilmişti.

Genel çerçeve için bu kadarı kâfi. Şimdi kusurlara gelelim.

İleriye Bakmak

Neredeyse karikatürleştirme pahasına en temel öğelerine indirildiğinde, 20. yüzyılda erken modern çağda tinsellik üzerine yapılan araştırmalar benzer özelliklerden hareket eder. Bu özelliklerin en yaygın ve belirgin olanı, metinler ve çeviriler üzerinden kökenlerin izini sürme konusundaki soykütük saplantısıdır. Temel anlatı şunun gibi bir şeydir: 16. yüzyılda Ren-Flaman geleneğinden gelen ortaçağ dini literatürü İspanya'da gizemciliğin ve dini şevkin güçlenmesine yol açtı ve İspanyol-Ren-Flaman literatürü de akabinde 17. yüzyıl Fransa'sında gizemci şevkin daha da çarpıcı bir şekilde sökün etmesine yol açtı. Ardından Fransa'daki bu olgu modern bir Katolik dindarlığını doğurdu. Böylece söz konusu araştırmaların çoğunda üç iddia –idealist türde bir entelektüel tarihin yol açtığı iddialar– önkabul olarak alınmaktadır.

Birincisi, bu metinlerin ve metinlerdeki izleklerin bir kültürden diğerine, bir kuşaktan diğerine tıpkı canlı organizmalardaki kromozomlar gibi, ulusal sınırların ve on yıllık dönemlerin, yüzyılların ötesine geçerken kesin olarak izleri sürülebilecek çok belirgin, hemen ayırt edilebilir özelliklerle aktarıldığı varsayılmaktadır. Ayrıca bu metinlerin belli insanlara ulaştığı, ardından onların da temel öğeleri yorumlayıp yeniden birleştirdiği ve deyim yerindeyse yeni halleriyle “kromozomlar” halinde yeni metinler aracılığıyla aktardığı varsayılmaktadır. Dolayısıyla sözgelimi bu şemaya göre Juan de la Cruz'un Ruysbroeck'ten bir özelliği, Tauler'den bir başka özelliği, Blosius'tan ise başka bir özelliği aldığını, Bérulle'ün ise Juan de la Cruz'dan şu ya da bu özelliği aldığını, Tauler'den ise doğrudan şu özelliği aldığını söylemek mümkün hale gelmektedir. Tüm bu süreç, tabiatıyla, metinlerin çevirisine dayalıdır. Çeviri süreci ve tüm karmaşıklıkları ise çok nadiren analiz edilmektedir. Çevirinin her zaman, bu araştırmaların izini sürmeye çalıştığı so-

mutlaşmamış fikirler kadar görünmez ve sorunsuz olduğu kabul edilmektedir.

İkincisi, dini eserlerin esasen gizemci eserler, yani Tanrı tefekkürüne dingince dalmak isteyen keşişler tarafından başka keşişler için yazılmış bir metin derlemesi olduğu da varsayılmaktadır. Dolayısıyla dini literatür üzerine araştırmalar çoğu zaman, görece az sayıda metinle sınırlı kalmaktadır. Yine çoğu zaman, manastıra kapananlar ile ruban sınıfından olmayanların dini hayatı arasındaki ilişkiye dair bir şey bulmak zor veya imkânsızdır. Burada akla hemen birçok soru gelmektedir: Azizlerin hayat hikâyelerine ne demeli? Bu hikâyelerin Trent Konsili'nden sonra daha da popüler hale gelmiş olmasını görmezden gelmenin bedeli nedir? Sözelimi, İspanya'da 1500-59 yılları arasında yalnızca 23 azizin hayat hikâyesi yayımlanmıştır, ama 1600-30 yılları arasında sayı 350'ye çıkar ki, bunlardan 124 tanesi yalnızca 1620-29 arasında basılmıştır.³² Bu metinlerin çoğu çeviriydi.

Peki, diğer türde dini eserler ne oluyor? İngiliz Kilisesi'ne karşı çıkanlar gibi zulme uğramış azınlıklar için polemik yaratan eserlerin çevirileri ne olacak?³³ İngilizce Douai çevirisi' gibi Kutsal Kitaplara ne demeli? Luis de León'un *La perfecta casada* (Kusursuz Eş, 1583) eseri gibi etik sorunları ve günlük meseleleri ele alan pratik elkitaplarına ne demeli? Bunlar yalnızca birkaç örnektir; tinsellik ve dini literatür araştırmalarının bu zamana kadar göz ardı ettiği başlıkların listesi o kadar uzundur ki, henüz tamamlanmamıştır.

Üçüncüsü, İspanya ve Fransa'nın erken modern çağda en fazla ilgiyi hak ettiği varsayılmaktadır, çünkü bu iki ülke 16. ve 17. yüzyılda –dar anlamıyla tanımlandığında– en fazla sayıda gizemci çıkarırken, en fazla dini metni üretmiştir. Bu varsayım tümüyle savunulamaz olmamakla birlikte iki misli çarpık bir perspektif sunar: Avrupa'da başka yerlerde yayımlanan metinleri neredeyse yok saydığı gibi, erken modern dünyanın en göze çarpan özelliğini, Protestan kültürlerin ortaya çıkışını da göz ardı etmektedir.

* Douai-Reims Kitabı Mukaddesi. Kutsal Kitap'ın 4. yüzyıldaki Latince çevirisi Vulgata'dan İngilizceye yapılan çeviri. Bütün İngilizce Katolik Kutsal Kitap versiyonlarının temelini oluşturan Douai-Reims Kitabı Mukaddesi, varlığını 16. yüzyılın dinsel ihtiyaçlarına borçludur. (Ed.n.)

Bu alanda yapılacak daha çok iş var. Çeviri demek kültür aktarımı, sınırların aşılması, bilgiye dayanmayan bir kendinden hoşnutluğun aşınması, yerelciliğin artması demektir. Bu sürece çevirmenler, yayıncılar, matbaacılar, dağıtımcılar ve seyyahlar dahildir. Hepsinden öte, iletişim dahildir. Erken modern çağda teknoloji ve sanat dahildir. Soykütükten, salt metinlerden ve somutlaşmamış fikirlerden çok daha fazlasıdır.

Bitirirken, aynı zamanda konuyu özetleme ve eleştirisini sunmanın bir aracı olarak, dini metinlerin, çeviri ve dağıtımlarının tarih-yazımında oldukça büyük altı boşluk bulunduğuna dikkat çekmek istiyorum. Bunlar bildiklerimiz çerçevesinde dikkat gerektiren ve görevi üstlenmeye karar veren biri için doldurması şüphesiz biraz zaman alacak olan boşluklardır:

1. Dini literatürün daha net bir tanımına ve metinlerin daha sistemli bir tasnifine ihtiyaç var. Bu zamana kadar odak noktasında çoğunlukla tefekküre dayanan manastır geleneğinin "klasikleri" yer almıştır: Çileci gizemci arayışın sesi olan metinler. Azizlerin hayat hikâyelerine, dua kitaplarına, ilmi hallere, pratik el kitaplarına, Hristiyanlığı savunan metinlere ve genel olarak, hedef kitlesi doğrudan ruhban sınıfı dışındaki inançlı insanlar olan metinlere daha fazla dikkat gösterilmesi gerekiyor.

2. Dini nifakların etkisini daha fazla dikkate almak gerekiyor, hem her mezhep/tarikat içindeki rakip hizipler arası, hem de rakip kiliseler arası iç ve dış ihtilaflar bakımından. Bu bölümde yalnızca Katolik dini eserler ele alınmıştır. Katoliklerle Protestanların kendi rakip Reformlarını gerçekleştirdikleri erken modern çağ için çok daha fazla karşılaştırmalı çalışma yapılması gerekir. Dini yaşam sürekliliklerden olduğu kadar süreksizliklerden de gelişir ve kimlikler belite dayalı bir öğrenme kadar karşıtlık ve çatışmalar üzerinden de şekillenir. Erken modern çağda ortaya çıkan dini gelenekler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları layıkıyla değerlendirmek için daha fazlasının yapılması gerekiyor, özellikle de 18. yüzyıla gelindiğinde, tüm geleneksel dini inanca şüphecilik ve doğa bilimlerinin yükselişi sayesinde daha da şiddetli bir şekilde karşı çıkılmaya başlanmış olması ışığında.

3. Gerçek çeviri işi için sorumlu personel ve altyapı, özellikle de sosyal tarih açısından bakıldığında daha fazla dikkate ihtiyaç duyuyor. Çevirmenlerin kimliği ve bunların dini yaşamın genelindeki yerlerine dair daha fazla araştırma yapılabilir. Köln'deki Chartreuse Manastırı gibi merkezler, Mesih Cemiyeti

gibi kurumlar ya da Juan Eusebio Nieremberg gibi bireyler toplumsal, siyasal ve ekonomik koşulları içinde daha büyük bir bütünün parçaları olarak ele alınmalıdır. Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet meselelerinin de ele alınması gerekiyor, özellikle de dini yaşam kadınların erken modern çağda, özellikle de yazar ve kutsallık paradigmaları olarak önde gelen ve son derece görünür bir rol oynadıkları az sayıda alandan biri olduğu için.

4. Çağın din değiştirme ruhu da büyük resme dahil edilmelidir, zira bu dönem gerek Avrupalıların gerekse de Avrupalı olmayanların Hristiyanlaşmasında tepe noktasıdır. Bizzat Avrupa içinde dini literatüre mezhepleşme sürecinin parçası olarak; yalnızca toplumu disiplin altına alma ve devlet oluşumu zincirinde bir halka olarak değil, aynı zamanda kültürel ve dini kimliklerin oluşumunun ayrılmaz bir parçası olarak yaklaşılmalıdır. Avrupa'nın dışında, ama ona kopmaz şekilde bağlı olarak ise dini literatür Amerika, Afrika ve Asya'daki misyonerlik faaliyetlerinin parçası haline gelir. Misyonerlik faaliyetleri tek yönlü bir yol değildir: Hristiyan olmayan ötekilerle karşılaşma belki de, ister zor kullanılarak ister ikna yoluyla Hristiyanlaştırmaya maruz kalan "ötekiler" arasında olduğu kadar bizzat Avrupa içinde de birçok değişikliğe yol açmıştır. Avrupa içinde ve dışında misyonerlik faaliyetiyle bağlantılı bütün literatürün bir dini boyutu vardır ve çeviriyle sıkı bir bağa sahiptir. Bu da çeşitli açılardan daha fazla araştırma gerektirmektedir.

5. Başlı başına çeviriler de farklı perspektiflerden daha fazla analize ihtiyaç duymaktadır: dilsel, epistemolojik, ilahiyatçı ve toplumsal. Çeviri sürecinden geçen metinlerin ömrü, hem edebiyat araştırmacıları hem de sosyal tarihçilerinin yalnızca fikirler tarihinin bir parçası olarak değil, aynı zamanda kültürler arası etkileşim ve aktarım tarihinin parçası olarak da daha fazla çalışma yapmasına ihtiyaç duyulan bir araştırma alanıdır. Bir ya da birkaç dile birden fazla kez çevrilen metinler çeşitli sorunlara birçok açıdan ışık tutabilir. Örneğin Cermence *inwerker*'in Latince *inactio* olarak karşılanması ve bu çevirinin 16. yüzyıl İspanyol toplum ve kültür tarihi açısından sonuçları konusunda ne yapmalı? Dini metinler zaman zaman değişken olabilir ve aşırı ihtilaf potansiyeli taşıyabilir. Çevirmenlerin tercihleri arasında kimi zaman dünya kadar fark olabilir, hem mecazi hem de düz anlamda. Zaman zaman bir metnin belli bir dile çevrilmek üzere seçilmiş olması bile (ister ilk kez ister beşinci ya da altıncı kez) birtakım özgül koşulların tarihi hakkında türlü türlü soruları gündeme getirmektedir. Özelde Kutsal Kitap çevirileri çok farklı türde araştırmacılar için neredeyse bitip tükenmek bilmez araştırma alanları yaratmaktadır.

6. En az diğerleri kadar önemli olan sonuncu boşluk ise, daha fazla kaynakça araştırmasına ihtiyacımız olduğudur. Bu konuda kesin ve kapsamlı bir çeviri kaynakçasına varmak, “dini literatür” kavramının değişkenliğinden ötürü belki de olanaksızdır. Gelgelelim çeviri metinlere ilişkin daha kapsamlı bir kaynakça incelemesine ihtiyaç olduğu yine de bir gerçektir; bu inceleme daha küresel ölçekte eserleri kapsamalı ve edisyonlar, basımcılar, çevirmenler, basım yerleri ve tarihleri konusunda daha ayrıntılı izahlar içermelidir. Bir çeviri kaynakçasına sahip olmak bu makaleyi yazmayı çok daha kolay hale getirirdi. Keza fevkalade ihtiyaç duyulan sayım işini de hallederdi. Bu konuyu kapsamlı bir kaynakça olmadan analiz etmenin gözü kapalı resim yapmaya çalışmaktan pek de farkı yoktur. Kaynakça ne kadar tamsa, kanıtlar da o kadar sağlam olacak, örüntüler o kadar net olacak, daha iyi araçlarla donanmış araştırmacılar Avrupalıların sınırları aşıp kendi kimliklerini (yalnızca Alman, İspanyol, İtalyan vb. olarak değil, aynı zamanda Hristiyan –Katolik, Protestan ya da hiçbirisi– olarak ve en önemlisi Avrupalılar olarak ve sürekli değişen, sürekli küçülen, çatışmalarla dolu dünyaya ayak uydurmaları gerektiğini bilen erkek ve kadınlar olarak) nasıl yarattıklarını daha iyi anlayacaklardır.

6. Bölüm

Erken Modern Avrupa'da Siyaset Teorisi Çevirileri

Geoffrey P. Baldwin

Giriş

Erken Modern Avrupa'da tedavülde bulunan siyasi fikirlerin muazzam bir yelpaze oluşturmaları çoğu zaman şaşırtıcı görünebilir ve bu çeşitlilik tablosuna bir nizam ve birlik kazandırmak zor olabilir. Hem Hıristiyan gelenekten hem de Roma geleneğinden gelen monarşi ideolojileri vardı; despotluğa karşı direniş teorileri vardı; İtalyan şehir devletlerinden ve Felemenk Cumhuriyeti'nden gelen cumhuriyetçi siyasi fikirler vardı; anayasalcı teoriler vardı; politikaya, epistemolojik ya da ahlaki şüphecilikten kaynaklanan yaklaşımlar vardı; devlet fikri etrafında oluşturulmuş siyasi fikirler vardı; doğa yasası teorileri vardı; siyasal örgütlenme ve ahlaki doğruya bilimsel yaklaşımlar vardı. Böylesine karmaşık bir yelpaze oluşturan siyasal fikirler erken modern çağda siyasal dünyayı anlamak açısından çok önemli olmasına karşın, bunlar hakkında anlaşılır bir şeyler söylemek zordur.

Yöntemsel açıdan, bu tür siyasal fikirlerin incelenmesi birçok zorluk sunar. Yakın döneme ait yaklaşımlardan biri söz konusu metinlere yalnızca içerikleri ve mantıkları açısından değil, aynı zamanda üretildikleri bağlam üzerinden de bakmaktır. Bunu belli bir siyasal durum ya da bir entelektüel gelenek üzerinden yahut daha

verimli olması adına, her ikisinin bir birleşimi üzerinden düşünebiliriz. Bu tür bir yaklaşım bize bu siyasal fikirlerin doğasını ve ömrünü daha derinden kavrama olanağı sunacaktır.¹

Bunu yapmakla belli bir metnin ne amaçla yazıldığını ve söz konusu siyasal kültürle nasıl ilişki kurduğunu daha iyi anlamak mümkündür. Hangi somut bağlamın daha kayda değer olduğunu savunmak mümkündür, ama bu yaklaşım tarihçilere geçmişin kalıntılarında siyasal bilgelik peşindeki eklektik arayıştan çok daha yarar sağlar. Fakat bu metinlere yaratıldıkları dönemde odaklanmak sonraki yaşamlarına ilişkin içgörü sunmaz illa. Elbette, alıntı yapılan, eleştirilen ve göndermede bulunulan bu metinlerin yaşamının izini başkalarının eserlerinde sürmek ve böylece bir siyasal dilin ya da fikrin gelişimini farklı metinler ve bağlamlardaki evrimi içinde takip etmek mümkündür.

Araştırmacıların fikirlerin bir yazar tarafından kâğıda aktarıldıktan sonraki akıbetini değerlendirmeye çalışma yollarından bir diğeri de bu metinleri fiziki nesneler olarak görmek ve nasıl dağıtıldıklarını, bunları kimlerin satın alıp kimlerin okuduğunu bulmaya çalışmaktır. Robert Darnton erken modern çağda Fransa'da kitap ticaretinin belirleyici özelliklerini yeniden inşa etmeye çalışmıştır.² Edebiyat araştırmacıları “okur tepkisi” teorisi adı verilen şeye eğilmiş ve bir fiziki nesne olarak kitabın doğası ve dağıtımına olduğu kadar okuma edimine de odaklanmışlardır. Buna dair ünlü örneklerden biri Gabriel Harvey'nin 16. yüzyılda Cambridge'de Romalı tarihçi Livius okumaları üzerine Jardine ve Grafton'un incelemesidir.³ Bu örnekte, bu metnin nasıl algılandığına ve nasıl anlaşıldığına ilişkin belli koşullar hakkında ayrıntılı bilgi mevcuttu, ama bu her zaman ve her durumda geçerli değildir.

Kütüphane ve koleksiyonların içeriklerini yeniden düzenlemek ve özellikle hangi pasajların okurun ilgisini çektiğini araştırmak üzere harcıâlem kitapları incelemek için kenar notlarını gözden geçirme girişimleri olmuştur. Bu tür araştırmalar bazı ilginç sonuçlar doğurmakla birlikte, tanıdık bir tarihsel epistemolojik sorunla maluldür: Sahip olduğumuz bilgi sahip olmadıklarımız yanında solda sıfırdır. 3 bin baskı yapmış bir eser hakkında esere dair

beş altı bireysel tepkiyi bilebiliriz; on ya da yirmi kütüphaneden bir tanesinin içindekileri bilebiliriz. Belli metinler hakkında belli şeyler söylemek isteyen bir edebiyat araştırmacısı için bu pek bir sorun olmayabilir, ama tarihçiler için son derece önemli sorunlar doğurmaktadır. Bir metnin nasıl algılandığını bize ulaşmış tesadüfi kalıntılardan kestirmeye çalışmak, bireysel yanıtlar ne kadar ilginç olursa olsun, sorumsuz bir davranış olacaktır.

Bu demektir ki, siyasal fikirler tarihi ile siyasal kültür tarihi arasındaki boşluğu kapamanın basit bir yolu yoktur. *Mentalité* geleneğinden türetilen ya da kamusal alanda eylemlerin sembolik gücünü deşifre etme fikrinden doğan bir siyasal kültür mefhumu siyasi ve edebi eserlerin ayrıntılı incelenmesiyle hâlâ birçok açıdan uyumsuzdur, ama yine de bu ikisini bir şekilde birleştirmeye çalışmamak ters görünmektedir.

Çevirilere bakmak bize bu boşluğu kapama olanağı verip, erken modern çağda Avrupa'da fikirler tarihini anlamamıza yardımcı olabilir. Bir metni incelerken, bağlamın dikkat etmemiz gereken en önemli veçhelerinden biri içinden çıktığı ulusal gelenektir: Bu hem entelektüel hem de siyasal bir bağlam için doğrudur. Bir metin çevrildiğinde, içinden çıktığı kültürden kopar ve yeni bir yere yerleştirilir. Bu bize kültürel sınırların ötesinde ne tür metinlerin ve fikirlerin çekiciliğe sahip olduğunu ve erken modern çağda insanların diğer kültürlerde neleri değerli gördüklerini gösterebilir. Ortak ilgiler ve sorunlar hakkında ve bunlara nasıl yaklaşmak gerektiği hakkında önemli bir şeyler öğrenebiliriz.

Ulus ve *patria* [vatan] fikrinin önemi tam da erken modern çağda artmaya başladığından, bu bilhassa ilginç olabilir: Ulusal gelenekler siyasal kültürde daha önemli hale geliyordu. Bu tür ulusal gelenekler kimi açılardan dışlayıcı olarak görülebilir – bir ulusal edebiyat ya da hukuk geleneğini tanımlamak ister istemez dışlayıcı bir edimdi. Diğer yandan, 16. yüzyıl birçok ülkenin bir ulusal geçmiş ve geçmişten doğan bir ulusal yapı keşfettiği dönemdi.⁴

Avrupa erken modern çağda ve özellikle de Reform'un ardından, bölünmüş bir kıtaydı. Gerek uluslararası savaş gerek iç savaş yaygındı ve ülke içi çatışmalara uluslararası müdahale çok yaygın-

dı. Ayrıca tüm kıtada toplumsal, siyasal ve yapısal açıdan muazzam bir değişim dönemi idi. Sonuçta siyasal eserlerin çoğu polemik niteliğindeydi ve yüksek kültürün temsilcisi olarak göreceğimiz yazarlar bile çok galiz hakaretlerden geri durmuyorlardı. Belli bir duruma özgü savların yer olmadığı metinler bile bir kültürde kabul edilebilir olup, diğerinde olmayacak savlar sunabilirdi. Sansürün yaygın olduğu ve yazarlığın tehlikeli olabileceği bir dönemde, iktidardakileri herhangi bir şekilde eleştiren bir eseri çevirmek son derece tehlikeli olabilirdi. Bir mezhep bölünmesinin yanlış tarafında olmak yakılarak öldürülmeye yol açabilirdi.

Bu nedenle, bir kültürden diğerine nelerin çevrilebildiğine ve çevrilen şeyin yeni bağlamına ayak uydurabilmesi için nasıl düzenlenip pakletildiğine bakmak önemlidir, zira bu tavır, metnin doğasını ve anlamını değiştirebilir. Çok az uyarlamının yapıldığı örnekler de olabilir: Bir kültürden alınma bir şey çok az açıklamayla başka bir kültüre naklediliyordu. Erken modern çağda Avrupalıların çoğu, kültürel sınırları çevirmenlerin yardımı olmadan aşmıştı. Diğer ülkelerde olup bitenleri görüp aktarmışlar ve bu ülkelerin eserlerini okumuşlardı, tıpkı kendi ülkelerinde yaptıkları gibi.

Kültürel sınırlar, hatta var olan güçlü dini sınırlar bile çoğu zaman fütursuzca geçiliyordu. Sözelimi 16. yüzyılda genç İngiliz aristokratları için İtalya'yı ziyaret etmek ve İtalyanca öğrenmek klişeleşmişti: Roma'da Deccal'in varlığı onlar için engel teşkil etmiyordu. Büyük Protestan kahramanı Philip Sidney bunu yapanlardan biriydi, bu Katolik kültürün poetikasını öğrenmiş, özümsemiş ve uyarlamıştı.

Erken modern çağda Avrupa'da çeviri kültürünün yaşamasına olanak tanıyan şey bu bireylerin faaliyetleri ve yaptıkları çevirilerdi. Fakat bu çeviri yeteneği çevrilmemiş bir metnin hiçbir etkisi olmadığını varsaydığımız takdirde, yanlış yönlendirilebileceğimiz anlamına gelir: Bir şeyin başka bir ülkede, başka bir zamanda, başka bir yerde çok etkili olması için çevrilmesi şart değildi. İngiltere'de Kraliçe I. Elizabeth Fransızca, İtalyanca ve Latinceyi akıcı bir şekilde konuşabiliyor olması bakımından istisna değildi; 16. yüzyılda eğitilmiş olmak tam da bu anlama geliyordu.

Kültürel sınırları bu şekilde otomatikman geçmenin veçhelerinden biri Avrupa'da en azından yazılı biçimiyle (yukarıda, s. 71-89) bir ortak dilin varlığıydı: Latince. Hobbes Felemenk Cumhuriyeti'nde Hugo Grotius'la buluştuğunda, aralarında Latince konuştukları söylenir – gerçi Grotius tek kelime anlamadığını söylemişti ama! Bir metnin Latincesinin olması çevrilme zorunluluğunu engelleyebilir ya da eğitilmiş bir kitleye hitap ettiğini gösterebilirdi. Erken modern çağın veçhelerinden biri Avrupa'da yerel dillerin öneminin artmasıdır: Machiavelli'nin 1513'te *Hükümdar*'ının yayımlanmasından önce yerel dilde yazılmış görece az sayıda siyasal inceleme vardı, oysa 1700 yılına gelindiğinde Latince yazılan metin az sayıdaydı.

Bu nedenle Latinceye ve Latinceden çeviri bu hikâyenin hayati bir parçasıdır, zira Latince uluslararası bir kitleye hitap etmesi amaçlanan bir tartışmada Avrupa dili olarak kullanılabilirdi. I. James ve Roberto Bellarmino Latince kitapçıları değişik edebiliyorlardı ve Latince yayınlar 16. ve 17. yüzyılda Macaristan'da ve başka yerlerde gücünü korumuştur. Milton İngiliz halkını Avrupalılara karşı Latince savunurken, içeride Cumhuriyet'i İngilizce savunmuştu.

Klasik edebi ve siyasi gelenek elbette muazzam önemi haizdi. Gerek metin gerekse de tarihler üzerinden yararlanılması klişeleşmiş bir şeydi bu: Shakespeare *Macbeth*'te Livius'u okuma gereği duymadan Tarquin'in dizleri üzerinde attığı adımlardan bahsedebiliyordu. Rönesans döneminde klasik siyaset metinlerinin akıbetini tartışmak bu yazının kapsamını aşmaktadır, ama çağdaş eserlerin yanı sıra bunların süregelen varlığını ve önemini hatırlamak önemlidir. Bu eserler hem özgün Latince ya da Yunanca haliyle, hem de antikçağın siyasal bilgeliğine olan talebin artmasıyla çeviri versiyonlarıyla yayımlanıyordu. Bu metinler ve bunların çeşitli yorumları ele aldığımız metinlere bir tür arka plan oluşturur. Erken modern çağdaki siyasal aktörler çağdaşlarının yardımı olmadan Yunan ya da Roma'dan bir şeyleri doğrudan ödünç alabiliyorlardı ve alıyorlardı.

Çevirileri tarihsel kanıt olarak alırken bir şerh daha düşmek zorunludur. Geçmişin çoğu zaman erişilmez olan veçhelerinden biri, bazıları isimsiz olan ve çoğu zaman pek tanınmayan çevirmenlerin saikleridir. Metinler ilginç ya da dikkat çekici olduğu için, belli bir siyasal durumla ilintili olduğu için ya da daha genel bir anlama sahip olduğu için çevrilebilirdi. Bir metin kârlı olduğu için çevrilebilirdi: Yerel dillerde yazmanın artan öneminin başlıca nedenlerinden biri 15. yüzyılın sonunda matbaanın gelişimiydi. Her türden metin (dini, edebi ya da siyasal metin) için, her zaman Latince bilmeyen yeni bir okur kitlesi vardı. Bu kitle, tıpkı nüfusun siyasal ulusun parçası olarak görülebilecek olan kesimi gibi, zamanla büyüdü. Böylece 17. yüzyılın büyük krizleri (örneğin İngiliz İç Savaşı ya da Fronde^{*} sırasında muazzam sayıda insan siyasal eserler okuyor ve bunlara göre hareket ediyordu. Çevirmenler belirli bir metne talep olduğunu düşünürken yanılmış olabilir ve böylece bizi de yanıltabilirler.

Buna karşın, çevrilen bir metnin yeni siyasal kültürü için uygun ya da ilginç olduğunun düşünüldüğünü varsaymak caizdir; çeviri çabasının çoğu zaman boş yere girişilmiş bir şey olması muhtemel değildir. Keza çevrilmemiş ve görünüşe bakılırsa insanların ilgilenmedikleri metinlerden de siyasal kültürlerinin özelliklerinin izini sürmemize yardımcı olacak bir şeyler çıkarabiliriz, ama elbette bu daha riskli bir girişimdir (yukarıda, s. 23). Bu nedenle neyin çevrildiğini, hangi dilden hangi dile çevrildiğini ve ne zaman çevrildiğini görmek ve bu ilişkinin genel özelliklerini ve sınırlarını ortaya koymak mümkün olmalıdır. Metnin çeviri sürecinde yaşadığı dönüşümler de görülebilir ki, buna metni başka bir kültüre takdim ederken hangi uyarlamaların yapılması gerektiği de dahildir. Modern bir çevirmen açısından amacın özgün metni olabildiğince eksiksiz bir şekilde aktarmak olduğu düşünüldüğünde (böyle bir görevin olanaksız olduğunu görsek bile), sorunun bu yönü daha da ilginç hale gelmektedir.

* Fransa'da 1648-53 arasında patlak veren ayaklanmalar dizisi. Fransızca *fronde* sözcüğü sapan anlamına gelir. Adını Parisli çocukların yasaklara aldırmadan sokaklarda oynadığı sapan oyunundan alan ve krallığın giderek artan gücünü denetim altına almayı amaçlayan bu ayaklanmaların başarısızlığa uğraması, XIV. Louis'nin kişisel egemenliğine dayalı mutlak yönetimin yolunu açmıştır. (Ed.n.)

Erken modern çağa ilişkin incelemelerde, bu tür varsayımlarda bulunmak mümkün değildir. Metinlerden parçalar kullanılıyordu, telif hakkı gibi bir şey yoktu ve metinler çoğu zaman başka metinlerle birlikte basılıp, hatta bazen çevrilmeden satılıyordu. Sözelimi Felemenk Cumhuriyeti'nde basılan bazı Latince ve diğer dillerdeki edisyonlarda, Machiavelli'nin *Hükümdar*'ı ile *Vindiciae contra tyrannos* birlikte basılmıştı. Bu bize, krallığın hâkimiyeti hakkında görünüşte iki karşıt görüşün erken modern çağda nasıl değerlendirildiği hakkında bir şey anlatıyor mu? Başka bir zaman, bir çevirmen metnin çevrilmiş ya da ikinci el bir versiyonunu kullanır ve yeni versiyon yazardan bir adım daha uzaktadır.

I. Tür: Hukuk ve Anayasalar

Erken modern çağda Avrupa'nın siyasal kaygıları ve siyaset hakkında çeşitli düşünme tarzlarının entelektüel kökleri hakkında çeviriler üzerinden birçok şey söylenebilir. Fakat bazı zorluklar vardır: Sözelimi hukuk ve doğa yasaları alanında. Erken modern çağda siyaset teorisindeki en önemli gelişmelerden birinin doğa yasası ve doğal haklar alanında yaşandığını söylemek harcıâlemidir. Bunun iki anlamı olabilir: Birincisi, birtakım ahlak kurallarının ya da siyasal hakların geliştirilmesi; ikincisi, siyasal birliği belli bir noktada bireyin doğasında var olan bir hak aktarımına dayandırma fikri. Bunu ilk ifade eden Salamanca'daki İkinci Skolastik yazarları ve sonradan Felemenk hukukçu Hugo Grotius ile İngiltere'de Thomas Hobbes olmuştur.⁵

Sorun, bu eserlerin çoğunun her gün Latinceyle iş yapan bir avukat kitlesi için Latince yazılmış olmasıdır. Esasen bu dille devam edilmiştir, en azından bu tür fikirlerin daha geniş bir kesime yayılması için daha fazla talebin olduğu 18. yüzyıla kadar. Sözelimi, Engizisyon'un elinden kurtulmayı başarmış ve sonunda Oxford'da hukuk dersleri vermeye başlamış bir İtalyan hukukçu olan Alberico Gentili'nin İngiliz medeni hukuk geleneği ve genel olarak uluslararası hukuk alanında büyük etkisi olmuştur. Fakat ne *De iure belli* [Savaş Hukuku Üzerine] adlı eseri, ne de 1605 yı-

linda yayımlanmış mutlakiyetçi metni *Regales disputationes* başka dile çevrilmişti, ama ikincisinin İngiliz İç Savaşı sırasında 1644'te Londra'da muhtemelen kralcı bir yayınevi tarafından basılmış Latince bir edisyonu vardı.

16. yüzyılın sonunda İspanya'daki doğa yasaları geleneği de Latince olarak kalma eğilimi gösteriyordu. Juan de Mariana'nın *De rege et regis institutione libri III* [Kral ve Kralın Eğitimi], Luis de Molina'nın *De justitia et jure* [Adalet ve Hukuk Üzerine], Domingo de Soto'nun *Libri decem de justitia et jure* ve Francisco Suarez'in *Tractatus de legibus ac Deo legislatore*'i yerel dillere çevrilmemişti. Bunun nedeni belki de metinlerin son derece teknik bir içeriğe sahip olması ve hedef kitlesinin eğitim açısından benzer bir hukuk geleneğinden gelen insanlardan oluşmasıdır. Belki de bu tür fikirlerin anaakımdaki yerini alması için bazı ara aşamalardan geçilmesi gerekiyordu.

17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılda, doğa yasası teorisyenlerinin takipçileri epeyce arttı. Hugo belki de içlerinde en ünlü olanıdır. *De iure belli ac pacis*'i [Savaş ve Barış Hukuku Üzerine], İspanya'dan çıkan benzer eserlerin aksine sık sık çevrilmişti, ama çoğu 1645'teki ölümünün ardından. İlk kez 1625'te Paris'te yayımlanmıştı ve onun ardından 17. yüzyılda sekiz, 18. yüzyılda üç baskı yapmıştı. İlk kez, tahmin edilebileceği üzere, 1625'te Felemenkçeye çevrilmişti ve ardından 1654'te Clement Barksdale'in bir İngilizce çevirisi gelmiş, 1682'de de W. Evats tarafından daha eksiksiz bir çevirisi yayımlanmıştı. 1687'de de Courtin tarafından Fransızcaya çevrilmişti ve 1724'te Lozan'da tarih ve medeni hukuk profesörü olan Jean Barbeyrac tarafından yeniden Fransızcaya çevrilmişti.

Benzer bir örneği Alman hukukçu Samuel Pufendorf'un *De jure naturae et gentium libri octo* [Doğal Hukuk ve Uluslar Üzerine Sekiz Kitap] baskılarında da görebiliriz. Birkaç Latince baskı yaptıktan sonra, 1703'te Oxford'da Corpus Christi College rektörü ve Yunan şiiri (Fransız eleştirmenlerle sık sık ters düştüğü bir konu) üzerine yazılmış eserlere imza atmış bir yazar olan Basil Kennett tarafından İngilizceye çevrildi. Çevirinin ikinci baskısı yayımlandığında, Barbeyrac'ın 1710 yılındaki çevirisinden notları dahil et-

mekle kalmamış, aynı zamanda “düzeltildiği ve Bay Barbeyrac’ın Fransızca çevirisiyle karşılaştırıldığı” da söylenmişti. Ardından Venedik’te 1757’de Giambattista Almici’nin İtalyanca çevirisi yayımlanacaktı.⁶

Pufendorf’un daha kısa metni *De officio hominis et civis* [İnsanın ve Yurttaşın Görevi Üzerine] biraz külfetli olan *De jure naturae*’nin özeti mahiyetindeydi ve Londra ile Cambridge’de birçok kez Latince baskısının yayımlandığı İngiltere’de özellikle popülerdi. Cambridge Üniversitesi’nde doğal hukuk incelemeleri için bir akademik elkitabı işlevi gördüğü gibi, aynı zamanda daha genel bir giriş mahiyetindeydi. Glasgow Üniversitesi’nde Ahlak Felsefesi Profesörü ve dekan olan Gershom Carmichael konu üzerine derslerinden çıkan notlar ve gözlemlerle Edinburgh’daki bir 1724 baskısına katkıda bulunmuştu. *De officio hominis et civis*’in bir Fransızca çevirisi 1696’da yayımlandı, ama belli ki Barbeyrac bunu yeterince nitelikli görmemişti ve 1707’de notlarla zenginleştirdiği kendi çevirisini yayımlamıştı.

Barbeyrac’ın çevirdiği son eser Richard Cumberland’in yine 1744’de çevirmen tarafından notlarla zenginleştirilmiş olan *De legibus naturae*’siydi. Cumberland’in büyük muarızı sıfatıyla Hobbes böyle muazzam bir ilgi uyandırmamıştır. Paris’te Mersenne ve çevresiyle ilişkideyken bulunduğu arkadaşı Sorbière *De Cive*’i [Yurttaşlık Üzerine] 1649’da, *Elements of Law*’ı da 1652’de Fransızcaya çevirmişti. *Leviathan* diğer ülkelerde esasen yazarın 1668 yılına ait kendi Latince baskısı sayesinde popülerlik kazanmıştı, ama 1667’de bir Felemenkçe çevirisi de yayımlanmıştı: Bu metnin radikalizmi belki de XIV. Louis’nin Fransa’sının muhafazakâr siyaseti için uygunsuzdu.

Doğal hukuk üzerine eserler erken modern çağda Avrupa’da sınırların ve kültürlerin ötesinde büyük yankı uyandırmış olmakla birlikte, daha çok hukukun özgül yanlarıyla ilgilenen eserler çevrilmemiştir. Önemli istisnalardan biri Jean Bodin’in 1576’daki *Six livres de la république*’idir. Bu eserin Fransızca aslı birçok baskı yapmış ve açıkça uluslararası alanı hedefleyen bir baskıyla on yıl sonra yazar tarafından Latinceye de çevrilmişti. Bodin hukuk, ta-

rih ve filoloji analizi yoluyla çok çeşitli kültürlerin siyasal ve hukuki geleneklerini tarif edebilmeyi ve egemenlik, vergilendirme, devrimci değişim ve ulusal karakter gibi çok çeşitli meseleler hakkında sonuçlar çıkarabilmeyi amaçlayan bir Fransız hukukçu ve hümanistti.

Belki de bu metni böylesine farklı bağlamlarda çekici kılan Bodin'in amaçlarının evrenselliği idi: Malzemenin çoğu hukuki özelliklerden oluşmakla birlikte, daha genel siyasal ve hukuki tanımlar sunmayı amaçlıyordu. Ardından İspanyolca ve İtalyancaya çeviriler gelmiş ve 1606'da hem Latince hem de Fransızca versiyonlardan bileşik bir İngilizce çeviri yayımlanmıştı. Bunun son derece popüler ve önemli bir metin olduğu açıktır. Nitekim hukukun ve egemenliğin doğası konusunda resmi bir metin olarak kabul görmüştü: 1637'deki "gemi parası" duruşmasındaki İngiliz hâkimler I. Charles'ın monarşisinin doğasını tanımlarken Bodin'den alıntı yapmışlardı.

Daha özgül eserler ise daha dar bir kesime hitap ediyordu. 16. yüzyılın sonunda, antikçağ hukuku uzmanları bir ulusun ya da devletin tarihi boyunca var olmuş olarak düşünülebilecek anayasal düzenleme fikirlerini öne çıkarmıştı. Bu tür fikirler çoğu zaman hükümdarların tecavüzlerine karşı şehirlerin, loncaların, hatta halkların haklarını savunmak için kullanılıyordu. Bu metinlerin erken modern çağda Avrupa'da siyasal mücadeleler açısından merkezi önemine karşın, çok nadiren diğer dillere çevrilmişlerdi.

Fortescue'nun *De laudibus legum Angliae* (İngiltere Yasalarına Övgü Üzerine) eseri Latince'den İngilizce'ye 1567'de Robert Mulcaster tarafından çevrilmiş ve salt bir hukuk metni olmaktan çıkıp daha geniş bir siyasal anlam kazandığından İngilizce bağlamında kilit bir metin olarak kalmıştı. 1616'da bu kez hukukçu ve antikçağ uzmanı John Selden tarafından notlar eklenerek çevrilmiş yeni bir baskısı yayımlandı ve sonuncusu 1775'te olmak üzere altı baskı yaptı. Hannover elektörü Georg'un [Büyük Britanya kralı I. George] kral olduğu 1714'te *The difference between an absolute and a limited monarchy, as it more particularly regards the English Constitution* başlığıyla bir İngilizce edisyonu yayımlandı. Böylece

IV. Edward'ı belli bir tarzda yönetmeye ikna etmek için sürgünde yazılmış bir XV. yüzyıl metni İngiliz anayasa tarihinin Whig yorumunun (özgür bir halkı yöneten sınırlı bir monarşi) kilit bir ögesi haline gelmişti. Ama Fortescue hiçbir zaman başka bir dille yayımlanmadı.

Sir Thomas Smith'in *De republica Anglorum: The maner of Gouvernement or policie of the realme of England*'ının (1576) John Budden tarafından 1610'da kıta Avrupa'sında yayımlanmış bir Latince edisyonu vardı ve birkaç baskı yapmıştı. Bu eser bir hukuk metni olmaktan ziyade İngiltere ve İngiltere'nin yönetimi üzerine bilgili bir seyyah tarafından sunulabilecek türde bir izahtı.

Diğer ülkelerden benzer eserlerin de benzer bir akıbeti vardır. Claude de Seyssel'in *Grande monarchie de France*'ı (1519) 17. yüzyılda birkaç Latince baskı yapmış ve kimi zaman Platon'un *Kanunlar*'ıyla birlikte basılmıştı. Ayrıca George Lauterbeck tarafından *Vom Ampt der Könige und Regierung des gemeinen Nutzes in der löblichen Kron Frankreich* başlığıyla Almancaya da çevrilmişti, belki de Fransızların Seyssel'in eserinde yer alan Kutsal Roma İmparatorluğu konusundaki hak iddialarından ötürü.

Fransız Protestan François Hotman'ın *Francogallia*'sı ise 1574'teki ilk baskısından hemen sonra Latince'den Fransızcaya çevrilmişti. Bu metin Fransızların Roma hukukundan bağımsızlığını ve kralın iktidarına karşı denetleyici rol oynayabilecek kurumların varlığını ve geçerliliğini göstermeyi amaçlıyordu. Fransızca ve Latince baskılar Din Savaşları sırasında sınırlı bir Fransız monarşisi tarif etmeyi amaçlayan sistemli bir çabanın parçasıydı, ama metinler başka dillere çevrilmemişti. Bu tür bir metnin İngiliz anayasasına dair tartışmalarla ilgili olabilme ihtimaline karşın, 1711'e kadar İngilizceye çevrilmemiş, çevrildiğindeyse çevirmenin Whig yanlısı önyargılarını gösteren bir başlıkla çevrilmişti: *Franco-Gallia ya da Antikçağdaki Özgür Fransız Devletinin ve Avrupa'nın diğer birçok parçasının özgürlüklerini kaybetmeden önceki tarihi, ünlü hukukçu Francis Hotman tarafından 1574 yılında Latince kaleme alınmıştır*. Fakat genel itibarıyla, anayasal meseleleri ele alan bu metinler, ister İngilizce ister Fransızca is-

ter Danca ister Almanca olsun, özgün bağlamlarının dışında bir okur kitlesi bulamamıştı.

II. Tür: Hükümdarlar ve Cumhuriyetler

Erken modern çağda siyasetteki tartışmalardan biri, en iyi yönetimin monarşi mi, yoksa cumhuriyet mi olduğuydu. Aslında bu sorunun açıktan tartışıldığı nadirdi. Daha ziyade, bir hükümet biçiminin avantajları ve değeri diğeri pahasına övülüyordu: Gerçek tartışma hangi cumhuriyet biçiminin en iyi olduğu ya da bir hükümdarın nasıl hareket etmesi gerektiği üzerinden şekilleniyordu.

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana araştırmacılar Avrupalı ve Amerikalıların siyasi düşüncesindeki cumhuriyetçi geleneğe çok ilgi göstermişlerdir. İtalyan şehir cumhuriyetlerinde, özellikle de Floransa'da hâkim olan siyasal fikirler Hans Baron, Quentin Skinner ve sonradan James Hankins gibi tarihçiler tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir.⁷ Bu bağlamda ortaya çıkan cumhuriyetçi yönetim fikirlerinin önemini ve bu fikirlerin İngiliz-Amerikan bağlamında uzun süreli varlıklarını vurgulamışlardır.⁸

Bu entelektüel geleneğin önemi dikkate alındığında, erken modern çağda Avrupa'da çevrilen ve tedavüle sokulan metin sayısı tahayyül edilecek olandan daha azdır. Leonardo Bruni'nin Floransa şehri üzerine methiyesi yerel bir dile çevrilmemişti ve Guicciardini'nin *Dialogo del reggimento del Firenze*'si (Floransa Yönetimi Üzerine Diyalog) İtalyanca dışına çıkmamıştı. Çeviri metinler üzerinden düşünüldüğünde, cumhuriyetçi gelenek özellikle güçlü değildir. Pocock'un bu geleneğin aktarımında kilit dediği metin, görece heterodoks nitelikte olmasına karşın, Machiavelli'nin *Söylevler*'iydi. Esas ilgi alanı tıp ve ilaçlar olan Jacques Gohorry 1571'de bu metni Fransızcaya çevirmiş, 1544 yılındaki çeviriden daha iyi bir iş çıkarmıştı. Metin Fransa'da birçok baskı yapmış ve genellikle Gaspard d'Auvergne'in *Hükümdar* çevirisiyle birlikte basılmıştı. 1664'te ve 1694'te birer çevirisi daha yayımlanmıştı. 1615'te Felmenkçe bir çevirisi, 1636'da ise Edward Dacres'in bir İngilizce çevirisi yayımlanmıştı ki, Dacres dört yıl sonra *Hükümdar*'ı da

çevirecekti. *Söylevler* erişilirliği illa çevrilmiş olması üzerinden tanımlanmayan bir metnin iyi bir örneğidir: Londra'da İtalyanca aslı İngiliz bir okur kitlesi için basılmıştı.

Bir diğer önemli metin de Gasparo Contarini'nin *De magistratibus et republica Venetorum libri quinque*'sidir [Yargıçlar ve Venedik Cumhuriyeti Üzerine Beş Kitap]. 1534'te tamamlanan bu eser 1543'te Paris'te ve sonrasında bizatihi Venedik'te birçok kez yayımlanmıştır. Contarini, 16. yüzyılda cumhuriyetçi siyasetin canlı bir örneği olarak kalan (İtalya'da neredeyse tek) Venedik'in cumhuriyetçi yönetimini tasvir etmiş ve övmüştü. Venedik ve Venedik siyaseti fikri tüm Avrupa'da önemli bir yere sahipti. I. Charles parlamentonun anayasa tekliflerine bu tekliflerin onu "Venedik Dükü" haline getireceğini söyleyerek tepki göstermişti. Domenichi'nin 1544'te İtalyanca Contarini çevirisi bariz bir çekiciliği olan Venedik'te birçok baskı yapmıştı. Ama başka kesimlere de hitap etmişti: Jean Charrier tarafından çevrilmiş ve Galliot du Pré tarafından yayımlanmış bir Fransızca çevirisi vardı ve Lewes Lewkenor tarafından 1599'da bir İngilizce çevirisi yayımlanmıştı.

Venedik cumhuriyetçiliği örneği Avrupa'nın en büyük iki monarşisinde erişilebilir durumdaydı ve cumhuriyetçi düşüncenin gelişimine açıkça polemik yaratan çevrilmemiş metinlerden daha fazla etkide bulunmuş olabilir. 16. yüzyılın sonlarına doğru, 1582'de Paolo Paruta'nın Venedik güzellemesi *Della perfettione della vita politica* [Siyasi Hayatın Mükemmelliği] da Fransızcaya çevrilmişti. Monmouth Dükü Henry Cary tarafından fetret devri sırasında İngilizceye çevrilmişti ki, Paruta'nın *Discorsi politici*'sini de Cary aynı dönemde çevirmişti.

Venedik'in önemine karşın, cumhuriyetlerden ziyade monarşilerle alakalı olan çevrilmiş ve tedavüle sokulmuş metinlerin sayısı muazzamdı. İyi örneklerden biri Antonio de Guevara'nın *Reloj de principes*'idir (1529). Guevara (1480–1545) İspanyol Fernando ve Isabel'in mahdumu Prens Juan'ın evinde çalışan bir İspanyol Fransiskendi. Sonrasında, bir keşiş ve engizisyoncu haline geldi ve nihayet Guadix ve Mondeñedo Piskoposu oldu. Hükümdar aynası geleneğine dahil olan bir kitap yazmış ve bu kitabın ünlü Roma

imparatoru ve stoacı Marcus Aurelius'un tavsiyesi olduğunu iddia etmişti. 1528'de Sevilla'da yazarın korsan baskı olduğunu iddia ettiği *Libro aureo de Marco Aurelio* yayımlandıktan sonra, ertesi yıl Valladolid'de basılan *Relox de principes* başlığıyla ikinci ve genişletilmiş bir baskı daha yayımladı. İkinci metin daha da genişletilmiş, daha derli toplu ve aforizmalardan daha uzaktı, ama ilk baskı gibi çoğunluğu geleneksel Rönesans bilgeliği idi. Bir hükümdarın iyi yönetmek için sergilemesi gereken erdemleri sıralıyordu: Başlıktan da anlaşılacağı üzere pagan erdemleri ile Hristiyan erdemleri ve dindarlık tembihlerinin bir bileşimiydi.⁹

Metnin iki versiyonu da İspanya ve ötesinde hemen ve istikrarlı bir çizgide popülerlik kazandı.¹⁰ Metnin kısa versiyonunun hemen Berthault de La Grise imzasıyla Galliot de Pré yayınevinden bir Fransızca çevirisi (1531) çıktı ve kitap ayrı ayrı birçok baskı yaptı. Genişletilmiş metin (son derece popüler bir romans olan *Amadis de Gaul*'u da İspanyolca aslından çevirmiş olan) Herberay des Essars tarafından 1540'da *L'orloge des princes* adıyla çevrildi ve yine birçok edisyonu basıldı. İlk metnin 1539'da John Bouchier tarafından yayımlanan İngilizce çevirisi İspanyolca aslından değil, Fransızca önsözle birlikte Fransızcasından yapılmıştı. Bir metin farklı dilleri dolaştığından bu görece yaygın bir uygulamaydı; 17. yüzyılda Fransızca İngiltere'de İspanyolcadan daha iyi biliniyordu. 1557 yılına gelindiğinde, esasen Plutarkhos çevirisiyle nam salmış olan Thomas North imzasıyla tam metin bir İngilizce çevirisi yayımlanmıştı.

Mambrino Roseo de Fabriano kısa versiyonu 1543'te İtalyancaya çevirmişti. Kitap Erasmus'un *Institutio principis christiani* çevirisiyle birlikte basılmıştı – hükümdarlar için bir tür bileşik hümanist tavsiye niteliğindedir. Tam metin çevirisi 1553'te Sebastiano Fausto da Longiano tarafından yapılmıştı; iki versiyon da farklı baskılarla yayımlanacaktı. Ægidius Albertinus 1599'da Guevara'yı Almancaya çevirmiş ve bu çeviri sayısız edisyonla yayımlanmıştı. Ayrıca 1601'de Almanya'da Johannes Wanckel tarafından bir Latince çevirisi yayımlanmıştı. 16. yüzyılın sonunda *Libro aureo*'nun bir Felemenkçe baskısı ve 1617'de *Relox de principes*'in

tam metni yayımlanmıştı (aslında Almancadan çevrilmişti, yüksek Almancadan, Almanya'nın kuzeyindeki birçok bölgede ve Hollanda'nın bazı bölgelerinde konuşulan bir dizi lehçeden oluşan ve Batı Cermen dillerinin en eskilerinden olan aşağı Almancaya). 17. yüzyıla girdiğimizde, Guevara'nın metni daha da yayıldı. 1610'da Wanckel'in Latince versiyonundan János Draskoviç tarafından Macarca bir çevirisi yayımlandı. 1616'da Eric Schroder'in İsveççe bir çevirisi yayımlandı ve 1738'de Gabriel Hamazaspean tarafından bir Ermenice çevirisi bile yayımlandı.

Bu metni bu kadar popüler kılan neydi? Nedenlerden biri İtalya'da ve başka yerlerde, Avrupa'ya hükümdarların egemen olması ve bu nedenle hükümdarların doğru davranışlarını ele alan metinlerin bariz bir çekiciliğinin olmasıydı. Avrupa'da ülkeden ülkeye siyasal kültür farklılıkları olmasına karşın, çoğunda monarşi kurumu vardı. Bu metnin ve diğerlerinin çevirisi yalnızca bu kurumun değil, siyaset teorisi üzerine yazan yazarların bu kurum hakkındaki görüşlerinin de ortak olduğunu gösterir. Guevara'nın metinlerinin tarihi, monarşi hakkındaki bir eserin hem Avrupa'nın hem de coğrafi ve mezhepsel sınırların ötesinde çekiciliğe sahip olabileceğini gösterir. Belki de bu metnin Protestanlar açısından da çekiciliğe sahip olmasının nedeni, esasen Reform öncesi döneme ait bir metin olmasıdır.

Guevara'nın metninin her yerde çekiciliğe sahip olması daha kesin bir mezhepsel önyargı sergileyen sonraki metinlerden bazılarıyla tezat teşkil etmektedir. İspanyol Cizvit Pedro de Rivadeneira'nın *Tratado de la religion y virtudes que debe tener el príncipe cristiano*'su hükümdarlar için Guevara'ninkile benzer bir geleneksel ahlak anlayışını savunuyordu. Fakat hedef kilesi bakımından netti: Yalnızca Protestanlar değil, İspanyol meselelerinde reform konusunda ılımlı bir *politique* stratejiyi savunanlar. 1595'te Madrid'de yayımlandıktan sonra, 1599'da İtalyancaya, 1603'te Latinceye ve 1610'da Fransızcaya çevrilmişti. İçinden çıktığı bağlamda popüler bir metindi, ama İngiltere, Felemenk Cumhuriyeti, İsveç için ya da Transilvanya'nın Protestan hükümdarları için uygun değildi.

Niccolò Machiavelli'nin bütünü bakımından daha ihtilaflı olan hükümdar aynası türü, papalığın yasakladığı kitaplar listesinde yer almasına karşın, canlı bir çeviri tarihine sahiptir; belki de çok büyük talep doğuran ve Guevara'ninkinden daha karmaşık ahlaki meseleleri gündeme getiren bir türün yıkıcı bir versiyonu olarak. *Hükümdar* 16. yüzyılın ilk yarısında birtakım İtalyanca baskılar yaptı ve 1560'da Latinceye çevrildi; 1615'te Felemenkçe, 1640'da da Edward Dacres imzasıyla İngilizce bir çevirisi yayımlandı. 1553'te aynı anda Guillaume Cappel ve Gaspard d'Auvergne tarafından Fransızcaya çevrildi ve Fransa'da bu metne açıkça büyük bir ilgi vardı. Richard Tuck 1560 ve 1570'lerde Fransa'da aktif olan bir Fransız-İtalyan entelektüel grup olduğunu ve bu grubun Machiavelli ve Guicciardini'nin siyasetiyle ilişkisi bulunduğunu söyler.¹¹ Fransızların Machiavelli ilgisi 17. yüzyılda da devam etti: 1664'te Briencour tarafından bütün eserlerinin yeni bir çevirisi yayımlanırken, 1683'te Amelot de la Houssaye'nin kaleminde ve matbaasından bu kez notlarla zenginleştirilmiş bir başka *Hükümdar* çevirisi daha yayımlandı.¹² Prusya kralı II. Friedrich'i *Anti-Machiavel*'i yazmaya teşvik eden bu edisyondur ki, 18. yüzyıl edisyonlarında genellikle bu ikisi birlikte basılmıştı. 1741'de İngilizceye çevrildiğinde, Houssaye'nin kendi Machiavelli edisyonuna önsözünün çevirisiyle birlikte basılmıştı.

Erken modern çağda yalnızca hükümdarlar için aynalar değil, aynı zamanda saray mensupları ve hükümdarlara danışmanlık yapanlar için de aynalar yazılıyordu. 16. yüzyılda sarayların daha bürokratik ve merkezîyetçi hale gelmesine paralel olarak bu eserlerin önemi arttı: Bu tür mevkilerde nasıl davranmak gerektiğinin anlaşılması talebi vardı. Baldassare Castiglione'nin *Cortegiano*'sunun akıbeti malumdur: Tüm Avrupa'da hemen popüler hale gelmiş ve Urbino'daki başlangıçlarından itibaren, erken modern çağda sarayların kültürünü tanımlamış ve yaratmıştı.¹³

İyi örneklerden biri İspanyol Federico Furió Ceriol'un *El conçejo y consejeros del principe* (1559) adlı eseridir. Bu metin kısmen İspanya'da kraliyet hükümetini oluşturan konseylerin resmi yapısını, kısmen de bu konsey mensuplarının karakterini ve vasıflarını

ele alıyordu. İspanyol siyasetinin özgül ayrıntılarına karşın, metin çok geniş kesimlere hitap etmişti: Ertesi yıl Venedik'te Ludovico Dolce çevirisiyle İtalyanca bir edisyonu yayımlanmıştı. Dolce bugün bir sanat teorisyeni ve çeşitli edebi faaliyetlerinde kendisini desteklemiş olan Tiziano'nun bir dostu olarak bilinmektedir. 1563'te Latince çevirisi yayımlandı ve 1570'de William Blundeville tarafından İspanya'daki konseyler hiyerarşisinin örnek alınması gereken bir şey olduğunu ima eden bir başlıkla İngilizce çevirisi yayımlandı. Latince çevirinin bir versiyonu Krakow'da yayımlandı ve iki yıl sonra Ceriol'un eseri *Rada pańska* (Lord'un Konseyi) adıyla Lehçeye çevrildi. *El concejo* konsey meselesini ele alan ilk eserlerden biriydi ve Avrupa'nın batısından doğusuna çok popüler olmuştu.

İntihaplı monarşinin olduğu Polonya krallığının iyi danışmanlıktan daha da açık bir şekilde yararlandığı kesindir ve dolayısıyla bu İspanyolca metnin ta Polonya'ya kadar ulaşmış olmasına şaşırmamak gerekir. Aksi istikamette, doğudan batıya geçen az sayıda metinden biri de ilk kez 1568'de Venedik'te yayımlanmış olan Wawrzyniec Grzymała Gósllicki'nin *De optimo senatore libri duo*'sudur. Gósllicki *De optimo senatore*'yi yazdığı İtalya'dan dönüşünde Polonya'da önemli bir siyasi figür haline gelmiş ve anlatmaya çalıştığı vasıflara sahip bir danışman olmuştu. Latince baskılar popülerdi ve 1598'de İngilizce çevirisi yayımlanmıştı, ama çevirmen yazar ismini yanlış yazmıştı, zira elinde metnin bir nüshası vardı, ancak yazarından haberdar değildi. İkinci İngilizce çevirisi İngiltere'de monarşinin Restorasyon'u sırasında (1660) yayımlandı, ama monarşiyi sınırlama eğilimi gösteren duygular çıkarıldı.

Popüler olan bu literatürün bir diğer vechesinin ilham kaynağı XIII. Louis'nin ilk bakanı Kardinal Richelieu olmuştu. Habsburg yayılmacılığına ve dolayısıyla Karşı-Reform projelerine muhalefeti son derece tartışmalıydı ve bu yüzden yazarları kendi yönetim anlayışını ve başdanışman rolünü destekleyici şeyler yazmaya teşvik etmişti. Bu eserlerden ikisi İngilizceye çevrildi, oysa İngiltere'de bu tür duyguların hitap edebileceği aynı mevkide kimse yoktu. Philippe de Béthune'un *Le conseiller d'estat*'ı (1633) ertesi yıl İngilizceye çevri-

lirken, Jean de Silhon'un *Ministre d'état*'sı aynı yolculuğu 1658'de yaptı.

Hükümdarlarla alakalı metinler ve saray mensupları, danışmanlar ve genel olarak hükümdarın hizmetinde çalışan kişilerle ilgili metinler 16. ve 17. yüzyılda tüm Avrupa'da son derece popülerdi. Bu yüzden siyaset teorisi hükümdar ya da danışmanlarda olması gereken vasıflara odaklanmıştı ve böylece farklı Avrupa ülkelerinde hükümdarların siyasal durumları arasındaki farklar özgül olarak anayasal argümanlarda olduğu gibi bir diğeriyle uyumsuz içgörüler ortaya çıkarmamıştı.

Monarşi geleneğinin egemenliği geniş bir geleneğin parçası olarak değil, birkaç kilit çağdaş metin üzerinden aktarılmış olan erken modern Avrupa'daki cumhuriyetçi gelenek hakkında bir şey söylemenin mümkün olması anlamına da geliyor. Bu demektir ki, gerek Yunan gerekse de Roma menşeli klasik metinler ve örnekler siyasal fikirler üzerinde önemli ve doğrudan bir etkide bulunmayı sürdürdü. Cicero, Sallustius, Plutarkhos ve Aristoteles 17. yüzyıla kadar cumhuriyetçi düşüncenin başlıca esin kaynağıydı ve muhtemelen Floransa ya da Venedik gibi ilk modern cumhuriyetçi merkezlerden gelen metinlerden daha önemli bir yere sahipti. Bu, Flemenk Cumhuriyeti'nde ve Avrupa şehirlerinde, hatta monarşiyle yönetilen devletlerde bile farklı özyönetim biçimleri pratiğinin ve deneyiminin her tür metinsel gelenek kadar önemli olduğuna da işaret edebilir.

III. Tür: Devletin Hikmeti

Devletin hikmeti genellikle monarşiyle ilişkilendirilir, ama elbette bu her zaman doğru değildir. Pratik ve ahlaki gerekleri soyut bir varlık olarak devlet ve onun bekası etrafında döner ve bu da hükümdarların kendilerine mal etmeye çalıştıkları bir gerekliliktir. Devlet aygıtının varlığının ahlaki sonuçları modern çağın başlarındaki Avrupalılar için çok önemliydi, özellikle de 17. yüzyılda. Metinlerin çevirisine baktığımızda bunu açıkça görebiliriz. Devletin hikmeti geleneğinden en önemli metinlerden biri Justus Lipsius'un

Politicorum sive civilis doctrinae libri sex'iydi (Altı Siyaset Kitabı, 1589). Bu metin birçok Latince baskı yaptığı gibi, çevirmenlerden de çok çabuk ilgi görmüştü.

Avrupa'da çok popüler olan bu eser 1590'da Charles Le Ber tarafından Fransızcaya çevrildi. Aynı yıl eseri William Jones İngilizceye, Marten Everart da Felemenkçeye çevirdi. 1594'te Simon Goulart tarafından yeniden Fransızcaya çevrildi; 1595'te Lehçeye, 1599'da Melchior Hagenaeus tarafından Almancaya çevrildi; 1604'te hem İspanyolca hem de İtalyanca çevirisi, 1618'de bir İtalyanca çevirisi daha ve son olarak 1641'de Macarcası yayımlandı.

Lipsius'un metni devletin ahlaki buyruklarından bahsediyordu, ama metnin altı kitabında geniş bir kesime hitap ettiği açık olan daha genelleştirilmiş bir siyasal bilgelik vardı. Uygun bölümler halinde derlenmiş bileşik bir alıntı metni olarak deneme türünün doğuşuyla bağlantısız denemeyecek bir buluştu ve popüler olmasında bunun da payı vardı. Çekiciliğinin bir nedeni de mezhepsel açıdan tarafsız olmasıydı ve bu özellik Lipsius'un kendi durumundan kaynaklanıyordu: Hem Katolik hem de Protestanlara önercek bir şeyi vardı. Oysa Giovanni Botero'nun aynı yıl yayımlanan *Ragione di stato*'su aynı konuyu işlemesine karşın daha Karşı-Reformcu bir çizgiye sahipti ve Katolik duruşu nedeniyle diğeri kadar popüler olamamıştı. 1590'da Latince yayımlandıktan sonra hemen İtalyanca, İspanyolca ve Fransızcaya çevrilmişti ve çok popüler olduğu anlaşılmaktadır, ama İngilizce, Felemenkçe ya da İsveççeye çevrilmemişti.

Trajano Boccalini'nin devlet idaresi türü üzerine iki hicvi *Ragguagli di Parnaso* ve *Pietra del paragone* muhtemelen neşeli tonundan ötürü müthiş popülerdi. İki metin de 1610'larda Venedik'te baskı yaptı; sansür sıkı değildi ve metinlerin açık saçık niteliği fazla tahrik edici değildi. Çağdaş siyasal kültür üzerine kısa hicivlerden oluşuyordu; *Ragguagli* örneğinde 200 hiciv vardı. Bu demektir ki çevirmenler neyi çevirip neyi çevirmemeleri gerektiği konusunda özgürlerdi ve resmi mercileri ya da siyasal hassasiyetleri incitecek hicivleri seçmiyorlar, ama aynı zamanda gerçekten kozmopolit bir hava yaratıyorlardı.

Ragguagli baskılarında değişiklik yapmak adeta âdettendi: Boccacini'nin ölümünden sonra 1624 yılındaki İtalyanca baskısına Girolamo Briani tarafından başka hicivler de eklenmişti ve metin çevrildiğinde de bu durum geçerliydi. 1615 yılındaki Fransızca çeviri aslına epeyce sadıktı, ama Lorenzo de' Medici'nin olduğu varsayılan bir metin de eklenmişti. 1634 yılında Perez de Sousa'nın İspanyolca çevirisinde yalnızca İspanya İmparatorluğu için rahat-sız edici olmayan hicivler seçilmişti ve sonraki baskılarda fazladan hicivler de eklenmişti. 1640'ta Latince bir baskısı, kısa süre sonra da Almanca bir baskısı yayımlandı; 1670'lerde ise Felemenkçe çevirisi yayımlandı. 1626'da John Florio, William Vaughn ve Thomas Scott'ın ortak çabası sonucu bir İngilizce seçkisi yayımlandı, ama seçimlerin hayal gücü dışında bir kıstası olduğu söylenemez. 1650'lerde Monmouth Kontu Henry Cary'nin neredeyse eksiksiz bir çevirisi yayımlandı. Bu edisyonda yalnızca iki hiciv dahil edilmemişti: Yazarın Kraliçe I. Elizabeth hakkında demediğini bırakmadığı hicivlerdi bunlar.

Bu hicivlerin farklı kültürlerde, hatta farklı dönemlerde sahip olduğu çekicilik bilgilendiricidir; uyarlanabilirlik özelliği dışında kendi çekiciliği de vardı ve bu da devletin hikmetinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Girolamo Frachetta'nın devletin hikmetiyle ilgili değerlendirmesi Fransızcaya çevrilmiş ve Ammirato'nun Tacitus üzerine söylevlerinin Fransızca çevirisine dahil edilmişti. İlk başta gizli olarak basılan Naudé'nin *Considérations politiques sur les coups d'état*'sı bile hem İngilizce hem de Almanca çevrilmişti.

"Devletin hikmeti" başlığına dahil olan metinlerin 17. yüzyılın başından itibaren çok ilgi çektiği anlaşılmaktadır ve dini açıdan en radikal olanlar haricinde hepsi de mezhepsel sınırları aşmış görünmektedir. 17. yüzyılda devlet ve devletin varlığının ahlaki buyrukları üzerine her türlü tartışma Avrupa çapında çekiciliğe sahipti. Devletin hikmetinin ele aldığı meseleler (tehlike altındaki bir devlet nasıl korunur, siyaset ve devlet işlerine atıfta bulunan uygulanabilir bir bilgi külliyatı yaratmak nasıl mümkün olabilir?) ortak meselelerdi ve bu tür metinlerin çevirilerinin popülerliği bununla açıklanabilir.

IV. Tür: Direniş Edebiyatı

16. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan tesis edilmiş otoriteye direniş teorileri fikir tarihinin, özellikle de kendilerini yöneten otoriteden önce oluşmuş olan bir halk adına eylem talep eden fikirlerin tarihinin çok önemli bir parçası olarak görülmüştür. Belki de bu fikirlerin en ünlü örneği Fransız Din Savaşları sırasında bir Huguenot tarafından yazılmış, ama dar bir mezhepsel kitlenin ötesinde, tahta muhalefet eden ılımlı Katoliklere de hitap etmeyi amaçlayan *Vindiciae contra tyrannos*'du. Bu metin popüler ve önemli bir metin haline geldi. Muhtemelen Mornay ya da Languet tarafından Latince yazılmış olan bu eser 1579'da yayımlandı. Muhtemelen yazarın inisiyatifıyla ve çok benzer bir bağlamda çok çabuk bir şekilde Fransızcaya çevrildi (1581). Armada yılı olan 1588'de dini savunmanın önemi üzerine olan IV. Kitap'ın İngilizce çevirisi yayımlandı – bu, tehdit altındaki Protestan İngiltere için uygundu. William Walker imzalı tam bir çeviri 1648'de, kralın infazından hemen önce yayımlandı. Walker gazeteci ve risaleci olmanın yanında, Oliver Cromwell'in vaiziydi ve ona o kadar yakındı ki "Oliver'ın papazı" olarak adlandırılıyordu. Böyle bir dönemde böyle bir metin yayımlamış olması fevkalade manidardır, zira bu metni Cromwell'den icazet almadan yayımlayamazdı. 1586'da Felemenkçe çevirisi yayımlandı: Felemenklerin İspanyollara karşı bağımsız bir cumhuriyet kurmak için giriştikleri savaşlarda kilit bir husus. Son olarak, 1639'da İsveççeye çevrilmişti.

George Buchanan'ın *De iure regni apud Scotos*'u [İskoçya'daki Krallık Yönetimi Üzerine] ilk kez 1579'da yine Latince yayımlandı. İskoçya'yı konu alan *Vindicia*'den açıkça daha özgüldü. Birçok Latince baskı yaptı ve 1598'de Effert de Veer tarafından Felemenkçeye çevrildi. İngilizce baskısı ancak 1680'de (II. Charles'ın Katolik kardeşi, York Dükü James'in tahta çıkmasını engelleme girişimlerinin yarattığı siyasi krizin zirveye ulaştığı muhtemel bir ayaklanma zamanı) yapıldı. 1689'da Şanlı Devrim gerçekleşikten sonra bir baskı daha yaptı. Bu iki olay direniş konusunda düşüncüyü beslemesi açısından önemliydi. 1680 krizi Sir Robert Filmer'in

son derece muhafazakâr *Patriarcha*'sının yayımlanmasının arkasındaki saikti. Bu eser direniş ve cumhuriyetçilik fikirlerine odaklanan birçok yanıtı tetiklemişti.¹⁴ Algernon Sidney'nin *Discourses Concerning Government*'ının radikalizmi kendisinin infaz edilmesine yol açtı; Fransızcaya 1702'de çevrildi.

Daha ünlü bir eser, Locke'un *Hükümet Üzerine İki İnceleme*'sidir. 1691'de hemen Fransızcaya çevrilmiş ve sonrasında birçok farklı Fransızca baskı yapmıştı. Gerek Sidney gerek Locke 18. yüzyılda Fransız cumhuriyetçiliğinin ve elbette özgün haliyle Amerikan bağımsızlık fikirlerinin gelişiminde önemli yer tutar. Direniş erken modern çağda önemini hep korudu ve birkaç kilit metnin özellikle de Fransız, İngiliz ve Felemenk siyasal düşüncesinde büyük bir etkisi oldu.

Çeviri ve Niyet I: I. James ve *Basilikon Doron*

Çeviri tarihini karmaşıklaştıran şeylerden biri, bir metni çevirmek için hangi farklı saiklerin söz konusu olabileceğidir ve bu tür saiklerin ayırt edilebileceği örneklerle bakmak yararlı olacaktır. Bunun açıkça görüldüğü metinlerden biri, İskoçya kralının İngiltere tahtına çıkışının arifesinde yayımladığı VI. ve I. James'in *Basilikon doron*'udur. James'in metnini kültürel sınırların ve 16. yüzyıl sonu açısından özellikle önem arz edecek şekilde, mezhepsel sınırların ötesine taşıma girişimi nedeniyle, bu metin ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Yunanca *Basilikon doron* başlığı "kralın mükâfatı" anlamına gelir ve bu metin o dönem Avrupa'sında çok popüler olan hükümdar eserlerinin bir örneğiydi. Muhtemelen ölümünden ve İngiliz tahtı için yürütülecek kavgadan endişe duyan bir kral tarafından 1598'de oğlu Henry'ye hitaben yazılmıştı. Elyazmasının aslı İskoç lehçesiyle yazılmıştı ve basılı ilk hali kısmen İngilizleştirme içeriyordu: Bir bakıma ilk çeviriydi. William Waldergrave 1599'da Edinburgh'da gizlice yedi nüshasını bastırmıştı ve bu nüshalar aralarında Prens Henry'nin öğretmeninin de olduğu tahtın güvenilir hizmetkârlarına dağıtılmıştı.¹⁵

Kilise yönetimi üzerine Erasmusçu fikirler içerdiği için kitap, yazarın kimliğinden bahsetmeksizin, yasaklanınca İskoç Kilisesi ile bir kavga patlak verdi. James 1603'te İngiltere Kralı olunca, kitap kendisinin hükümdar olarak yapabileceklerini ve yeni krallığı (Büyük Britanya) yönetme hakkını göstermeyi amaçlayan reklam kampanyasının parçası haline geldi. James iki krallığını tek bir krallık haline getirip, iki krallığı da etkili bir şekilde yönetmesini sağlayacak bir siyasal kimlik geliştirme mücadelesiyle karşı karşıya kaldı. Bu yüzden 1603'te, yeni krallığın sakinleri kitabı okuyabilsinler diye daha da fazla İngilizleştirme ile yeni ve genişletilmiş bir baskısı yayımlandı. James okura hitaben yazdığı yeni önsözde, olmak istediği bilge kral kişiliğini güçlendirecek şekilde kitaptaki tavsiyelerin doğruluğunu ve kendisinin dini açıdan geleneğe bağlı olduğunu vurguluyordu. *De iure regni apud Scotos*'un yazarı George Buchanan'ın tedrisinden geçmiş biri olarak eğitimini ciddiye alıyordu ve siyasal ya da dini muarızlarıyla Latince ve diğer dillerde tartışabiliyor olmasıyla gurur duyuyordu (bu tartışmalara Kardinal Bellarmine ile Bağlılık Yemini tartışması da dahildir).

İngiltere'de metne olan talep öyle fazlaydı ki, basım işini birkaç ayrı matbaaya vermek gerekmişti: James'in tebaası yeni krallarının kitabını okumaya çok meraklıydı. Öyle ki metnin nazım versiyonu bile yayımlanmıştı: William Willymat metnin Latince ve İngilizce dizelerini koşut halde basmıştı. Hükümdar aynaları türüne katkı sunmak yalnızca yeni tebaasına değil, Avrupa siyaset dünyasına da yeteneklerini göstermişti. Kralın sulhperver fikirleri doğrultusunda, Protestan Avrupa'dan olduğu gibi Katolik Avrupa'dan da ilk başta metne ilgi gösterilmişti. İngiliz Cizvit Robert Parsons metnin belli kısımlarını Papa VIII. Clemens'e okumuş ve papanın bu tecrübeden etkilendiğini iddia etmişti; "hakikaten de bu kitapta birçok şeye fevkalade hayran kaldım ve bu okuduklarımı tahayyül bile edemezdim. İsa Mesih onu Katolik yapıyor, zira o tüm hükümdarlar için bir ayna olurdu."¹⁶

Ardından Parsons papanın incelemesi amacıyla bir Latince çeviri yapılması için uğraşmıştı; yolladığı çevirinin ekindeki mektupta bunun talep edildiğini ve aslına sadık bir çeviri olduğunu iddia

ediyordu: “Con questa vanno l’ultimi folii della traduttione del libro del Re d’Inghilterra, commandatici da vostra Santità, il padre che l’ha tradotto è huomo dotto et confidente et s’ha sforzato d’esprimere la vera sentenza dell’autore, et reddere sensum sensui” (Siz Papa Cenaplarının emri üzerine, İngiltere Kralı’nın kitabının çevirisinin son sayfalarını yolluyorum. Çeviren papaz bilgili, güvenilir biridir ve kelimesi kelimesine çeviri yapmaktansa anlam çevirisi yaparak yazarın gerçekte ne demek istediğini ifade etmeye çalışmıştır.)¹⁷

Papa 1604’te bir Avrupa gezisinin ilk durağı olarak Londra’da basılan Latince versiyonun bir nüshasını da almıştı. Bu ilgiye karşın, olaylar metni geri plana attı. Barut Komplosu’nun ardından, İngiliz Katoliklerine beyat yemini dayatılması ve James’in Bellarmine’le konu hakkında kişisel tartışması eserin yasaklı kitaplar listesine alınmasına yol açmıştı.

James yine de Avrupa’daki tüm hükümdarlar için ayna olmak istiyordu. Hukukçu bir Huguenot olan François Hotman’ın oğlu Jean Hotman Paris’teki İngiliz elçisi Thomas Parry tarafından bir çeviri yapmakla görevlendirilmiş ve James de çeviriye onay vermeden önce bizzat incelemişti. Hotman parasının verilmediğinden şikâyet etmesine karşın, aslına sadık bir çeviri yapmıştı ve yalnızca Katoliklerin hazmetmesi güç olan kısımlar kırpılmıştı. Fransa’da 1603’te yayımlanışının ardından çok tutmuş, Paris’te ve Lyon’da, korsan baskılar da dahil olmak üzere birçok baskı yapmıştı. Ertesi yıl resmi Latince çeviri yayımlanmıştır ki, bu çeviri Avrupa’nın tüm büyük kütüphanelerinde vardır; Uppsala’daki nüshası İsveç ve Polonya kralı Zygmunt III. Waza’ya aitti.

Güney Avrupa halen sorunluydu. James İspanya’yla sulh yapmıştı ve metnin bu uzlaşmayı sürdürmesini istiyordu. İki İngilizce çeviri metni çevirmesi talimatını vermişti: John Florio (ilk İngilizce-İtalyanca sözlüğün yazarı ve Montaigne çevirmeni) İtalyancaya, John Pemberton İspanyolcaya çevirmişti. Fakat iki çeviri de elyazması halinden öteye geçemedi: Metnin uzlaşımın doğasına karşın, James’in Protestanlığı yüzünden mezhepsel sınırları aşması zordu. *Basilikon doron*’un kuzey Avrupa’daki akıbeti daha iyiydi. Erken

tarihte iki Felemenkçe çeviri yayımlandı ve 1604'te hem bir Galce çeviri hem de Emmanuel Thompson imzasıyla bir Almanca çeviri yayımlandı; Eric Schroeder 1606'da İsveççeye çevirdi ve 1612'de Macarca çevirisi basıldı.¹⁸ Belki de güney Avrupa'daki başarısızlığı başka yerlerde başarılı olmasını sağladı, zira bu metin Katoliklerin egemen olduğu bir türün, hükümdar aynası türünün Protestan versiyonuydu ve bu haliyle, bir hükümdar ve ulusal Protestan Kilisesi'nin başı için uygun bir tavsiye niteliğindeydi. Almanya, İsveç ve Transilvanya hükümdarları reformu çok ileri götürmeden ve radikal bir kilisenin oyuncuğu olmadan nasıl reform yapılacağını öğrenebilirlerdi.

James kral olduktan sonra tüm Avrupa'da hızla çevirilerin yayımlanmış olması, kendisinin kral olarak ve entelektüel açıdan itibarını kabul ettirme hedefinin bir parçasıydı herhalde. Protestan olmasına karşın, metnin sınırların ötesine hitap edebilecek yanları vardı; Parsons'a inanacak olursak, Papa bile iyi yönleri olduğunu düşünüyordu. Çevirilerin arkasındaki saik James'in bölünmüş bir Avrupa'da bir *rex pacificus* [barışçıl kral] olma arzusuymdu ve kimliği kuşkusuz eserin satılmasına yardımcı olmuştu. Metnin başarısına bakarak söylersek, bu girişimin tuttuğu bile söylenebilir, en azından Avrupa kıtasının belli bölgelerinde ve hatta kendi tebaası arasında.

Çeviri ve Niyet II: Jean Barbeyrac ve Doğa Yasası

VI. James ve I. James çeviriye ilham kaynağı olabiliyorken, bazen de tersinden, metinleri yeni bir perspektiften görmeyi sağlayacak olan bir çeviri ve yayın programını belirleyen bizzat çevirmenler oluyordu. Birçok doğa yasası metninin 18. yüzyılın ilk yarısında Jean Barbeyrac tarafından çevrildiğini gördük, ama bunun, Barbeyrac'ın Fransız entelektüel yaşamında eksik olduğunu düşündüğü bir şeyi dahil etme girişimi olduğunu vurgulamak gerekiyor. Bunu yaparak Fransız Aydınlanma'sının gelişimi için son derece önemli birtakım fikirleri tanıtmıştı.

Bu çevirileri bu denli kayda değer kılan şey Barbeyrac'ın bunları sunma, haşıye ve şerhlerle süsleme ve algılanış tarzını şekillendirme çabasıydı. Bunlar onun için büyük bir projenin parçasıydı: Fransızcada kendi dini ve epistemolojik fikirlerine uyan sistemli bir ahlak felsefesinin gelişmesi. Ürettiği ilk eser Samuel Pufendorf'un *De jure naturae et gentium*'unun çevirisi ve şerhiydi. Bu eser yayımlandığı 1672 yılından itibaren muazzam bir popülerlik kazanmış, Londra ve Amsterdam'da birçok baskı yapmıştı. Barbeyrac bu çeviriye, özelde Pufendorf'un çalışmasının ve genel olarak 17. yüzyıl doğa yasası teorisyenlerinin neden çok önemli olduğunu göstermeyi amaçlayan bir ahlak tarihiyle önsöz yazmıştı.

Barbeyrac'a çekici gelen şey Pufendorf'un sistemli doğasıydı. Bu durum tam bir şüphecilik –bu tutuma örnek olarak Montaigne'i zikreder– ile ulusal kiliselere karşı papalığı destekleme tutumu (buna doğuştan fikirlere inanç ve Kutsal Kitap'ın Katolik yorumuna körü körüne bağlı kalma da dahildir) arasında başarıyla gidip gelebilirdi (eserde kilise babalarına sistemli bir saldırı vardı). Bunun ardındaki saik, kendisinin de Huguenot diasporasının, 1685'te Fransa'dan kovulmuş ve Fransız Katolikliğinin ahlaki ve siyasi doktrininin birtakım farklı eleştirilerinin arkasında olan Fransız Protestanlarının bir parçası olmasından kaynaklanıyordu.¹⁹

Barbeyrac bu projeyi haklı göstermek adına, Locke'un *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*'sine başvurur (Coste'un Fransızca çevirisinden övgüyle söz eder): Locke doğuştan idelere saldırır, ama aynı zamanda insan aklına inanmak için bir temel sunar. Bu görüşe o kadar bağlıydı ki, Sherlock'un dini temeldeki Locke eleştirisine ve doğuştan gelen ideler nosyonunun yeniden doğrulanmasına bir süre saldırmıştı. İdeal olan akılcı, ampirist ve ahlaki bir sistemdi. Pufendorf araya yanlış yoldaki Hobbes girdikten sonra, aldatıcı papazlığa panzehir işlevi gören Grotius'un projesini en yüksek noktasına ulaştıran kişi olarak övülür:

Bize yöntemli bir Sistem bırakmadılar, tüm Erdemleri tam olarak tanımlamıyorlar, Tikellere dokunmuyorlar, yalnızca fırsat buldukça Genel İlikeler sunuyorlar. Bizim bunlardan Sonuçlar çıkarmamızı, belli Kişilerin Durumuna

ve Koşullarına uygulamamızı bekliyorlar. Zira eğer her okuyan Meseleyi anlayamazsa, birçok örneğe göre, azıcık Özenle Kutsal Kitapları işaret etmek mümkün olacaktır. Böylece, laf arasında belirtelim, anlaşılan o ki, Aklın Işığı'nın Kesinliğini mahvetmeyi Görev bellemiş, bunun akabinde bize Şüphelerimizden kurtulmak için İmanın Işığını işaret etmiş olanlardan ne derece Medet ummamız gerektiğini gösteriyor bu. Sanki İmanın ışığı her zaman Aklın ışığını Varsaymamış gibi. (Pufendorf 1749, 72)

Oysa Barbeyrac açısından, Pufendorf'un sistemli felsefesi akıl ile Kutsal Kitap'ın uyum içinde olduğunu gösterir. Kendisi bunu kanıtlamak adına sonradan çevirisini de yapacağı Richard Cumberland'in *De legibus naturae*'sinden [Doğa Yasaları Üzerine] alıntı yapar. Barbeyrac'ın metne dair sunumunda Pufendorf'un Latincesinin barbarlığı olarak gördüğü şeyleri düzeltmek amacıyla çeviri sürecinde değişiklikler yapmak da vardı. Çevirisinde bazı pasajları, özellikle de diğer yazarlardan kanıt olarak yapılan alıntıları atlamış ve çoğu Pufendorf'un üniversitelerde popüler bir ders kitabı olan kısa eseri *De officio hominis et civis*'ten [Yurttaşın ve İnsanın Görevi Üzerine] olmak üzere birçok parça eklemişti. Açıklamanın yetersiz olduğunu düşündüğü yerlerde, metni kendi anladığı şekilde Pufendorf'un ilkelerine göre genişletiyordu. Kendisinin etkileyici bir şekilde meşrulaştırdığı genel bir açıklık kazandırma ve takdim süreciydi bu (Kennet metni aynı şekilde değiştirmediğinden, aşağıdaki giriş pasajı İngilizce versiyonunda yer almamıştı):

Pour les autres, s'ils veulent admirer jusqu'aux négligances, & aux bevûes d'un Auteur d'ailleurs tres-estimable, ce n'est pas en leur faveur que j'ai soutenu un si long & si pénible travail: ils peuvent le mépriser, & s'en tenir au Latin; il n'est point craindre que l'Original se perde.

[Diğerlerine gelince, başka açılardan fevkalade takdire şayan olan bir yazarın dikkatsizliğine ve yanlışlarına bile hayran olmak istiyorlarsa, bu uzun ve meşakkatli çalışmayı onlar için yapmadım. İstiyorlarsa küçümseyebilir ve Latinceye bağlı kalabilirler, aslının kaybolması gibi bir tehlike yok.] (Pufendorf 1706, sig m, iv)

Notlarıyla bu projeyi tamamlamış, ortaya kısmen Pufendorf, kısmen Barbeyrac olan bileşik bir metin çıkarmıştı. Orada Pufendorf'un fikirlerini savunmuş, ama ara ara da eleştiri yöneltmiş ve başka yazarlardan ve Pufendorf'un kendisinden parçalar eklemişti. Bu eklektik bir süreçti ve Barbeyrac bu sürecin yazar ile çevirmen arasındaki sınırları muğlaklaştırdığının farkındaydı. Başkalarının düşüncelerini ekler:

Çoğu zaman bu yazarların genel olarak Meramlarını kendi Meşrebimce aktardım; bu yüzden onların Sözlerini *İtalikle* ya da Tırnak işareti içinde aktarmadığım takdirde, tüm söylediklerim belli Düşüncelerini ödünç aldığım Yazara atfedilmemelidir. Yazarın kayıp Tefekkürleri için de aynı Yönteme başvurdum ve Notlarda aktardım; aralara sıkıştırdığım ya da eklediğim Şeyleri her zaman tam anlamıyla ayırmadım. (Pufendorf 1749, 74).

Barbeyrac'ın akılcı ve sistemli bir ahlak sunumu tüm Avrupa'da hemen popüler ve meşhur oldu. Pufendorf'un Alman Latinliğini, edebi üsluba en az mantıksal tutarlılık kadar önem veren Fransız okur için ehlileştirmiş ve böylece yeni bir soluk kazandırmıştı.

Barbeyrac'ın projesi bu kadarıyla sınırlı kalmadı: Grotius'un *De iure belli et pacis*'ini ve nihayet Cumberland'in doğa yasası üzerine incelemesini çevirmişti. Eserinin önemi Basil Kennet'in 1703 yılındaki İngilizce çevirisi yayımlandığında açıldı; Barbeyrac kendi eserinden önce bu eseri görmediği için esef duyduğunu söyledi. Yalnızca Barbeyrac'ın notları ve sonradan İngilizceye çevrilmiş olan önsözü dahil edilmemişti, aynı zamanda metnin kendisi Barbeyrac'ın metniyle karşılaştırılmış ve ona göre düzeltilmiş olduğu yazılıyordu. Aynısı Grotius'un İngilizce çevirisi için de yapılmıştı.

Barbeyrac'ın eserinin ilerici niteliği 1720'lerde İngiltere'de Anglikan topluluk içinde Protestan eğilimleri ağır basanlar (Low Church) ile Katolik mirası önde tutan Anglo-Katolikler (High Church) arasındaki çatışmada açıkça görülmüştü. Whig ideolojisinin klasik ifadelerinden biri olan ve gerek Britanya'da gerekse de Amerika'da son derece etkili olmuş olan *Cato's Letters*'ı John Trenchard'la birlikte yazmış olan Whig mensubu Thomas Gordon, Barbeyrac'ı

kendi amaçlarına alet etmişti. Gordon kilise babalarına saldırı malzemelerini Pufendorf'un kısa süre önce çevrilmiş önsözünden almış ve kendi sunuş yazısıyla birlikte yayımlamıştı. İngiliz kilisesinde ve devlette büyük bir krizin olduğu dönemde, muhaliflerin çoğu zaman maruz kaldıkları fanatiklik suçlamasını Low Church ahlakının aksine High Church'ün şüpheli felsefi temeline işaret ederek boşa çıkarma girişimiydi ve dolayısıyla Barbeyrac'ın kendi projesiyle uyumluydu.

Barbeyrac örneği hem fikirlerin aktarımında çevirinin önemini hem de bu tür bir aktarımın içerdiği rollerin çeşitliliğini gösterir. Çevirileri 18. yüzyıl ahlak ve siyaset fikirleri açısından muazzam öneme sahipti. Metin tercihleri ve kimi zaman muğlak parçalara müdahaleleriyle en azından bizzat yazarlarınkine eşit faillik düzeyine erişmişti. Böylece işine bağlı bir çevirmenin nüfuzu hem zamansal hem de coğrafi boyutun çok ötesine geçebilmişti.

Sonuç: Farklılık Sınırları

Çeviri erken modern çağda Avrupa'daki entelektüel ve ahlaki sınırlar ve bunların ne denli geçişken olduğu hakkında çok şey anlatır. Doğu Avrupa ile Batı Avrupa arasında siyasal düşünce çevirileri görece azdı, ama bu olgu ikisi arasında uyumsuzluğu değil, daha ziyade aynı devletler ve imparatorluklar içinde yerel dillerin çok fazla olduğu Doğu'da Latincenin süregiden önemini gösterir. Ayrıca doğudaki Habsburg İmparatorluğu'nda sansür, Prag ve Graz gibi merkezleri de etkileyecek şekilde çok yaygındı. Mezhepsel sınırlar da önemli yer tutuyordu; Trent Konsili'nden ve Protestanlarla Katolikler arasındaki dini farkların keskinleşmesinden sonra önemi giderek artmıştı. Guevara gibi bazı metinler sınırları aşarken, I. James'in *Basilikon doron'u* gibi diğerleri ise geçememişti. Bu durum 18. yüzyıla kadar birçok türün yazımını etkilemeye devam etti: Fransız Aydınlanma'sını harekete geçirme noktasında önemli rol oynayan Protestan diasporasının Fransızca eserleri Paris'ten ziyade Amsterdam'da yayımlanmıştı, tabii ki çeviriyle olduğu kadar fiziki hareketle de sınırları aşabilen kitaplar için geçerliydi bu.

Nelerin çevrildiği erken modern çağda Avrupa'da hükümdarın önemini ve siyasal fikirlerin çoğu zaman bu figüre ya da ona hizmet edenlere odaklandığını gösterir. Hükümdarlık ve devlet evrensellik kazanan büyük izleklerdi ve bu konuları ele alan metinler bu sayede Doğu ile Batı, Katolikler ile Protestanlar arasında mekik dokuyabiliyordu. Ama klasik cumhuriyetçi metinlerin varlığı ve bu monarşilerin sınırları içinde uyarlanmaları ve önemleri nedeniyle bu egemenlik tüm hikâyeyi anlatmaz. Roma örneği ve şehirlerde özyönetim pratiği sayesinde erken modern çağda insanların aklında monarşinin alternatifleri vardı.

Çeviri aynı zamanda uyarlama demektir ve erken modern çağdaki çevirmenlerin eklektik ve zaman zaman tüccarca tutumları, erken modern çağ boyunca Avrupa'da siyasal fikirlerin akışının her zaman sürmesi anlamına geliyordu. Metinler belli bir kesim için, kimi zaman yazarın emriyle, kimi zaman da bir piyasa yaratmak ya da yeni fikirler sunmak isteyen bir çevirmen tarafından sansürlenebiliyor ya da değiştirilebiliyordu. Uyarlama pozitif bir süreç olabiliyordu, zira birtakım fikirlerin yeni bir bağlamda yeşermesine olanak tanıyor, yeni ve farklı bir kuşağa ilham sağlıyordu. 18. ve 19. yüzyılın siyasal fikirleri erken modern çağdaki çevirmenlerin çabalarına çok şey borçluydu.

7. Bölüm

Tarih Çevirileri

Peter Burke

Bu bölümde, giriş yazısında önerilen antropolojik model izlenerek, farklı ülkelerdeki okurların erken modern çağda diğer kültürlerde neleri ilginç ya da yabancı bulduklarının kanıtı olarak tarih eserlerinin çevirileri incelenecektir. Genel eğilimlere dair bir değerlendirmenin ardından Francesco Guicciardini'nin *Storia d'Italia* [İtalya Tarihi] ve Paolo Sarpi'nin *Istoria del Consilio Tridentino* [Trent Konsili Tarihi] çevirilerinin vaka incelemeleri sunulacaktır.

I

Tam olarak hangi eserlerin tarih eseri kapsamına girdiğini belirlemek düşünüldüğü kadar kolay değildir. Bizatihi farklı dillerde “tarih” kelimesi, antik Yunancadaki *historia* kelimesinden itibaren çevirmenlere zorluklar çıkarmıştır.¹ Tarih ile kurmaca arasındaki sınırlar kesin değildi ve bazı araştırmacılar burada Eustache Le Noble'nin yarı-tarih eserlerinin çevirilerinin hesaba katılmasına karşı çıkabilir. Biyografiler genellikle dışarıda bırakılmıştır, ama şu isimlerde aynı prosedür izlenmemiştir: Büyük İskender, İngiltere kralı II. Charles, İmparator V. Karl (Şarlken) , İsveç kralı IX. Karl, Kolomb, Cromwell, Gustaf Adolf, Fransa kralı IV. Henri, İngiltere kralı VII. Henry, İmparator Leopold, XI. Louis, Olivares, İspanya

kralı Felipe, Richelieu, Portekiz kralı Sebastião, Papa V. Sixtus ve Wallenstein.

Çevirinin tam olarak ne olduğunu söylemek de aynı derecede zordur. Örneğin Toskanalı hümanist Leonardo Bruni'nin Gotlar hakkındaki bir eseri bazen Prokopios'un serbest çevirisi, bazen de özgün (ama türetilmiş) bir eser (Gibbon'a göre "çalıntı") olarak görülüyordu. Bu eser İtalyanca, Almanca, İngilizce ve Fransızcaya çevrilmişti. Burada metnin özgün bir eser olduğu kabul edilecektir, zira yazar eseri, "çeviri değil, benim yazdığım bir eser" (*non translatio sed opus a me compositum*) olarak tarif etmiştir. Bruni'nin bu kez Polybios'a dayanan (ya da serbest çevirisi olan) Pön (Kartaca) Savaşı tarihinde de benzer bir sorun vardır.² Yine Fransız hümanist Blaise de Vigenère ortaçağ vakanüvisi Villehardouin'in bir edisyonunu yayımlamış ve buna metnin "daha modern ve anlaşılır" olduğunu söylediği bir versiyonunu da eklemişti. Bu versiyon, Fransızcadan Fransızcaya yapılmış olmasına karşın, çeviri olarak kabul edilecektir.

Kitaptaki diğer bazı bölümlerin aksine, bu bölümde yalnızca basılı çevirilerle ilgilenilecektir. Bazı çeviriler gerçekten de o dönemde elyazması halinde tedavüle girmişti. Bunlar arasında Josephus'un [Iosephos Flavios] ortaçağa ait Rusça çevirisi, Cizvit Maffei'nin Hint Adaları tarihinin Almanca ve İspanyolca çevirisi, Cambini'nin Türklerin tarihinin İspanyolca çevirisi, İtalyan hümanistler Sabellico ve Polidoro Vergilio'nun eserinin Almanca ve İngilizce çevirisi ile Rumen Dimitrie Cantemir'in Osmanlı İmparatorluğu incelemesinin Rusça çevirisi de vardır. Yine de, yayımlanmış çeviriler elyazması halinde kalan az sayıdaki esere oranla o kadar büyüktür ki, elyazmalarını bu genel değerlendirmeye dahil etmek büyük bir kayba neden olmayacaktır.

Erken modern çağda antikçağ tarihçilerinden yapılan çevirilerin önemi malumdur. Öncelik, Yunancadan Latinceye çevirilerdendir. Rönesans'ta bazılarını Lorenzo Valla (Herodotos ve Thukydides çevirisi), Poggio Bracciolini (Diodoros ve Ksenophon çevirisi) ve Angelo Poliziano (Herodianus çevirisi) gibi tanınmış hümanistler yapmıştı. Yerel dillerde ise, 25 antikçağ tarihçisinin en az 274 çe-

virisi matbaanın icadı ile 18. yüzyılın sonu arasındaki 350 yılda, daha kesin olarak ifade etmek gerekirse 1476-1792 yılları arasında yayımlandı. Klasik çevirileri 16. yüzyılda zirveye ulaşmıştı. Sonrasındaki yavaş azalma klasiklere olan ilginin kaybolduğunu gösteriyor olabilir, ama görevin zaten tamamlanmış olduğunun kabulü anlamına da gelebilir. Bu metinlerden bazıları uzunca bir süre ticari başarı getirdi. Örneğin Baldelli'nin İtalyanca Caesar'ı, Lauterbach'ın Almanca Josephus'u ve Hooft'un Felemenkçe Tacitus'u, hepsi de birçok baskı yaptı. Serbestliğiyle kötü bir nam salmış olan Fransız çevirmen Nicolas Perrot d'Ablancourt (bkz. s. 29) Arrian, Caesar, Tacitus, Thukydides ve Ksenophon çevirmişti.

Antikçağ yazarları arasındaki "ilk on" şöyledir: Tacitus (*Annales* [Yıllıklar] veya *Historiae* [Tarihler] ya da ikisi birden, toplam 28 çeviri); Josephus (*Ioudaïke arkhaiologia* [Yahudilerin Tarihi] ya da *Peri tou Ioudaikou poleμου* [Yahudi Savaşı Tarihi] veya ikisi birden, 26 çeviri); Sallustius (*Catiline, Jugurtha* veya ikisi birden 21 çeviri); Caesar (18); Curtius (15); Ksenophon (*Anabasis, Kyropaidia* veya ikisi birden, 14 çeviri); Justinus (12); Thukydides (11); Polybius (11); Diodoros Sikeliotes (11).

Çevrilmesini bekleyebileceğimiz yazarlar tam olarak bunlar değildir. Matbu çevirilerin ilk otuz yılını (1476-1505) ele alalım. Bu dönemde basılan on yedi çeviri arasında Herodotos, Thukydides ya da Tacitus'un herhangi bir eseri yoktur. Bunun yerine dört Curtius, dört Valerius Maximus, ikişer Caesar, Josephus, Livius ve Plutarkos ile bir Justinus çevirisi vardır.

Eusebios'un kilise tarihi (sekiz kez çevrilmiştir) ve diğer ilk Hristiyan yazarlardan Froissart'a (iki kez çevrilmiştir) kadar yirmi yedi "ortaçağ" metninin seksen çevirisi yayımlanmıştır. Bunların arasında Bede'nin *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* [İngiliz Halkının Kilise Tarihi] (İng. *History of the English Church*, iki kez İngilizceye çevrilmiştir) adlı eseri ve Saxo Grammaticus'un Danimarka vakayinamesi (iki kez Dancaya çevrilmiştir) vardı; bunlar ulusal tarihe olan ilginin işaretleridir. Haçlı seferlerinin dört vakanüvisinin (Benedetto Accolti, Keşiş Robert, Geoffroi de Villehardouin ve Sur'lu William) eklenmesi ortaçağ tarihçilerinin Rönesans çağında her zaman hor görülmediğini hatırlatmaktadır.

İslam dünyasından Arapça, Türkçe ya da Farsça yazan yedi tarihçinin on üç eserinin çevirisi bu dönemde yayımlandı. Bunların arasında isimsiz bir Osmanlı vakayinamesi ve III. Murad'ın hocası olan ve Hoca Efendi olarak da bilinen Hoca Sadeddin Efendi'nin yazdığı yıllıklar da vardır. Bunların Latince, Almanca, İtalyanca, Çekçe ve İngilizce versiyonları yayımlanmıştır. Diğer yandan, Batı'da sonradan meşhur olan İbn Haldun yer almaz. Yine, Çince'den yalnızca tek bir çeviri vardı: Sima Guang'ın eserinin Fransızca versiyonunun Cizvit J. A. M. de Moyriac de Mailla (1777-85) tarafından yapılmış çevirisi. İslam tarihine olan ilgi, Batı'da Osmanlı İmparatorluğu'nun yayılmasından duyulan kaygının bir işaretiydi.

II

Aşağıda bu zamana kadar en az incelenmiş olan eserlere vurgu yapılacaktır: Leonardo Bruni'den William Roscoe'ya (Lorenzo de' Medici'nin tarihçisi) kadar "modern" Batılı tarihçilerin çalışmaları. Bu tarihçilerin eksiksiz bir listesini yapmanın bir yolunu bulmak zordur, ama Latinceye çeviri örneklerinde olduğu gibi (yukarıda, s. 71), çok fazla örneğe baktığımı iddia edebileceğimi düşünüyorum. Şu ana kadar 263 modern tarihçinin yazdığı 340 metnin 553 yayımlanmış çevirisi keşfedilmiştir.

Bu eserin giriş bölümünde de belirtildiği gibi, metinlerin hem "ithalat"ından hem de "ihracat"ından, başka bir deyişle çevirinin kaynak ve erek dillerinden bir şeyler öğrenilebilir.

İtalyanca (93 metin) en çok tarih eserinin çevrildiği dildi. Ardından Fransızca (90), Latince (70), İngilizce (36, esasen 18. yüzyıla kadar Felemenkçeye), İspanyolca (25), Almanca (10), Portekizce (5), Felemenkçe (3), Yunanca (2), Çekçe (2) ve Katalanca, İbrani-ce, Lehçe ve İsveççe (1'er çeviri) geliyordu.

İngilizce 140 çeviriyle en çok çevirinin yapıldığı dildi. Ardından Latince (121), Fransızca (102), Felemenkçe (88), Almanca (80), İtalyanca (59) ve İspanyolca (30) geliyordu. Geri kalan dillerde çeviri azdı: İsveççe (8), Lehçe ve Rusça (7'şer çeviri), Portekizce (4), Danca ve Yunanca (2'şer çeviri) ve Arapça, Macarca ve Romanş dili (1'er çeviri). İngilizcenin beklenmedik önemi ve İspanya'nın

düşük performansı belirtilmeye değer. Genel olarak çeviri örneğinde olduğu gibi (yukarıda, s. 16), İsveç 17. yüzyılda, Rusya 18. yüzyılda devreye girecekti.

Çoğu çeviri ortaçağ ve modern çağda Avrupa tarihini ya da Avrupa'daki belli ülkelerin tarihini konu alıyordu. Yaklaşık 64 metin antikçağ üzerindeydi. Elli civarı metin Avrupa dışındaki dünyayı (dünya tarihi biçiminde ya da Osmanlı İmparatorluğu, Çin ya da İspanyol Amerikası gibi bölgelere odaklanmış olarak) ele alıyordu. Yaklaşık 40 metin, ister kilise tarihi ister heretik inanç ya da misyonlar olsun, dine odaklanmıştı.

Her zaman olduğu gibi (yukarıda, s. 23), nelerin çevrilmediğine ve hangi nedenlerle çevrilmediğine bakmakta yarar var. Örneğin Machiavelli'nin yasak listesinde olması *Floransa Tarihi*'nin neden İspanyolcaya çevrilemediğini açıklar. Protestan tarihçilerin Katolik dünyasında nadiren çevrildiğini öğrenmek hiç de şaşırtıcı değildir; ilginç olan kuralın istisnalarıdır. Lutherci Johann Sleidan'ın Reform tarihi İtalyancada 1557'de, yani yasaklı kitaplar listesi tüm kilise için bağlayıcı olmadan hemen önce yayımlanmıştı. Alman hümanist Johann Carion'un vakayinamesi ise Philip Melanchthon tarafından yayıma hazırlanmış olmasına karşın, İspanyolcada 1553'te, yani yasak listesine alındığı 1559'dan önce yayımlanmıştı. Diğer yandan, Protestan dünyasında Paolo Sarpi, Famiano Strada ve Louis Maimbourg gibi Katolik papazların kitapları çevrilerek yayımlanmış, ama göreceğimiz gibi bazen Protestan kılığına bürünmüştü.

Bir eserin çevrilmemesinin, daha doğrusu bir çevirinin yayımlanmamasının en ilginç ya da en azından en iyi belgelenmiş örneği, William Robertson'ın *History of America*'sının [Amerika Tarihi] İspanyolca versiyonuyla alakalıdır. Tarih Akademisi'nin önerdiği, Campomanes Kontu'nun desteklediği ve Guevara y Vasconcelos'un çevirdiği bu metin kralın fermanıyla yasaklanmıştı.³

Dil sorunlarına gelince, İngiliz tarihçiler 17. yüzyıl sonlarından önce Avrupa kıtasında İngilizcenin pek iyi bilinmiyor olmasının sıkıntısını yaşamışlardı. Paul Rycaut'nun Osmanlı İmparatorluğu izahını Fransızcadan çevirmiş olan Costantino Belli, önsözde, "bu tarih belki de Avrupa'nın en zor dili olan İngilizceyle yazılmış-

tır” diyerek özür diliyordu. Francis Bacon’ın VII. Henry tarihinin Fransızca ve Latince olmak üzere iki çevirisinin basılmış olması (1627 ve 1740) o dönem için çok istisnaiydi. Fakat durum yavaş yavaş değişiyordu. Gilbert Burnet’in Reform tarihi 1686’da Felemenkçeye, 1687’de Fransızcaya ve 1689’da Latinceye çevrilirken, Lord Clarendon’ın “büyük isyan” tarihi 1704-1709’da Fransızca yayımlanmış ve Burnet’in çağdaş tarihe ilişkin eseri 1724-1735 arasında Almanca, Felemenkçe ve Fransızcaya çevrilmişti.

III

En başarılı tarihçileri daha dikkatli incelemek yararlı olabilir: On sekiz eseri en az beşer kez çevrilmiş olan (toplamda 120 çeviri) on altı yazar (bkz. Ek I).

Bir metin on bir kez çevrilmişti: Philippe de Commines’in Cesar Charles ve XI. Louis ile ilgili anıları. Yukarıda gördüğümüz üzere (s. 80), yalnızca Latince çeviriler en az on beş ayrı baskı yapmıştı. Bir diğer birinci ağızdan izah olan İtalyan Cizvit Martino Martini’nin Çin’de Ming hanedanının çöküş tarihi dokuz kez çevrilmişti. Felemenkçe ve İngilizce çeviriler sayesinde, Martini’nin eseri Joost van Vondel (*Zungchin*, 1667) ve Elkanah Settle’in (*The Conquest of China*, 1676) oyunlarına kaynak olarak kullanılmıştı.⁴ Francesco Guicciardini’nin *Storia d’Italia*’sı [İtalya Tarihi] da dokuz kez çevrilmişti.

İki metin sekizer kez çevrilmişti: Reform’un siyasal tarihi olarak tarif edilebilecek olan Sleidan’ın *Commentarii*’si ve Sarpi’nin *Trent Konsili Tarihi*. İki metin yedişer kez çevrilmişti: İtalyan hümanist Polidoro Vergilio’nun *De rerum inventoribus*’u [İcatlar Üzerine] ve siyaset teorisini Samuel Pufendorf’un üniversitelerde ders kitabı olarak da kullanılan uluslararası tarihe giriş eseri.

Beş metin altışar kez çevrilmişti: Paolo Giovio’nun *Historiae Sui Temporis* [Çağdaş Tarihler], Machiavelli’nin *Istorie Fiorentine* [Floransa Tarihi], Sleidan’ın *De quatuor summis imperiis*, Cizvit Strada’nın *Der Nederlandtsche oorloge* (İspanya’ya Karşı İsyanın Tarihi) ve sabık Cizvit Maimbourg’un *Histoire des Croisades* [Haçlı Seferleri Tarihi] eserleri. Villehardouin ve yukarıda bahse-

dilen diğer kişilerin vakayinamelerin çevirileri gibi, üretken Maimbourg'un bu eserinin başarısı Avrupalıların haçlı seferlerine olan ilgisinin sürdüğüne delalettir ki, bu hareket bir anlamda, Osmanlı ile Habsburg imparatorlukları arasında barışın sağlandığı 17. yüzyılın sonuna kadar devam etmişti.

Altı metin beşer kez çevrilmişti: Cizvit José de Acosta'nın *Historia naturel y moral de las Indias*'ı [Yerlilerin Doğal ve Ahlaki Tarihi], Luis de Avila'nın V. Charles'ın savaşlarına ilişkin tarihi, Fernão Lopes de Castanheda'nın *Historia do Descobrimento e Conquista da India pelos Portugueses*'i, Enrico Caterina Davila'nın *Historia delle guerre civili di Francia*'sı [Fransa İç Savaşlarının Tarihi], Paolo Sarpi'nin *History of Benefices* ve *History of the Conquest of Mexico*'sunun esasen bir oyun yazarı olarak bilinen ve bugün hemen hemen unutulmuş olan İspanyol Antonio de Solis tarafından çevirisi.

On sekiz metin arasında bazı klasikler de vardır ve en başta Commynes ve Guicciardini'nin eserleri gelir, ama modern okurlar için sürpriz eserler de vardır, özellikle de Solis, Martini ve Avila'nın eserleri. Listede Avila'nın yeri muhtemelen kasıtlı bir propaganda girişimidir (yukarıda, s. 15). Martini'ye gelince, tıpkı Strada, Acosta ve (bir süre) Maimbourg gibi Cizvit olmaktan ötürü avantaja sahipti, zira yukarıda gördüğümüz gibi (s. 12) tarikat çeviriyle epeyce ilgileniyordu. Gibbon ve Robertson gibi önde gelen Aydınlanma tarihçileri eğer bu incelemenin tarihleri birkaç yıl daha genişletilmiş olsaydı listede yerini alacaktı (Robertson'ın iki eseri 1800'den önce dört ayrı dilde, 19. yüzyılda ise diğer dillerde yayımlanmıştı).

Siyasal tarih on bir metinle listede ilk sırada yer almaktadır. Bunlardan üçünün Çin, Hollanda ve Fransa'da iç savaş konuları manidardır. Din tarihiyse listede Sleidan'ın reform tarihi, Sarpi'nin Trent Konsili ile ilgili izahı ve maaşlı papazlık makamının tarihi ile temsil edilmektedir, ama haçlı seferleri, Hint Adaları, Flemenk isyanı ve Fransa'daki iç savaşların tarihi de din konusunda birçok şey söylüyordu. On altı yazardan altısı din adamıydı.

On sekiz metin altı dilden çevrilmişti: Latince (6), İtalyanca (5), İspanyolca (3), Fransızca (2), Portekizce (1) ve Almanca (1) ve on

bir dile çevrilmişti: İngilizce (22), Fransızca (21), Felemenkçe (15), Almanca (14), İtalyanca (11), Latince (10), İspanyolca (7), İsveççe (5), Lehçe (3), Danca (2) ve Portekizce (1). Başka bir deyişle, bunlar az çok genel anlamıyla modern tarih çevirilerinin örüntüsünü takip etmektedir.

IV

Tüm bu çevirileri kim okumaktadır? Verili bir dile çevirinin anadil olduğu alanın dışında dolaşabileceğini akılda tutmak zorunlu olsa da, yukarıda sıraladığımız farklı diller için rakamlar bize önemli bir şey anlatıyor. Sözgelimi 18. yüzyılda bazı Brezilyalılar Robertson'ın Amerika tarihini Fransızcadan okuyordu.⁵

Mesenlik (patronaj) sistemi çeviri okur kitlesi hakkında başka ipuçları sunmakta, egemen sınıf açısından tarihin önemini göstermektedir. Antoine Macault, Diodoros'u Fransızcaya Kral I. François için çevirmişti (kendisini kitabını krala takdim ederken resmeden bir tablo günümüze kalmıştır). Guicciardini'nin Latince çevirmeni ise kitabı Kral IX. Charles'a ithaf etmişti. Saksonya'da Georg Forberger Guicciardini çevirisini elektöre ithaf etmiş, o da kendisine daha fazla tarih kitabı çevirmesi için aylık bağlamıştı.

İngiltere'de Norfolk dükü Barclay'den Sallustius'u çevirmesini istemişti. Kraliçe Elizabeth'in bakanı William Cecil ise Arthur Golding'den Brend'in başladığı Curtius çevirisini bitirmesini istemişti. Elizabeth'in sarayında önde gelen isimlerden olan Christopher Hatton, Machiavelli'nin Bedingfield tarafından çevrilen Floransa tarihinin ithaf edildiği kişiydi. Kral I. Charles'a yakın üç çevirmen vardı. Kralın kendisi William Aylesbury'yi Davila'yı çevirmesi için teşvik etmişti. Aylesbury'ye çeviride saray teşrifatçısı olan Charles Cotterell yardımcı olmuştu. Strada'yı çevirmiş olan Sir Robert Stapleton (Stapylton), bir diğer nedime ve aynı zamanda sonradan Protestanlığı kabul etmiş eski bir Benedikten keşişiydi. Sarpi'nin son Fransızca çevirmeni Pierre-François Le Courayer, eserini İngiltere kralı II. George'un karısı Caroline'a ithaf etmişti ki, zaten bu işe girişmesini isteyen ve karşılığında bir aylık bağlayan da kraliçeydi. Le Courayer örneğinde, çeviri abonelik sistemiyle basılmıştı,

bu nedenle kitabın piskoposlar, soylular, Oxford ve Cambridge yöneticileri gibi önemli isimler tarafından –okunmamış olsa da– satın alındığını biliyoruz.

Kütüphaneler ve katalogları da bize gerek aslından gerek orijinal dildeki gerek çeviri tarih eserlerinin okurları hakkında çok şey anlatır. Sözgelimi William Cecil’de Guicciardini’nin Latince çevirisi vardı, tıpkı Sessiz William’ın danışmanı Philip Marnix, Kral VI. ve I. James ve Peterhouse College dekanı Andrew Perne gibi. Cambridge’deki yedi college’da hâlâ Guicciardini’nin Latince çevirisi bulunmaktadır ki, bunlar muhtemelen bu dönemde alınmıştır. Yine William Camden ve Andrew Perne’de Commynes’in Latince çevirisi vardı, tıpkı Cambridge’in altı college’ının kütüphanesinde olduğu gibi. Lancelot Andrewes’te ise Sarpi’nin Latince çevirisi vardı.

İngilizce çevirilere dönersek, Andrewes’te Commynes ve Machiavelli’nin *Floransa Tarihi*; Thomas Baker’da Bentivoglio; Lady Anne Clifford’da Commynes; Sir Christopher Hatton’da Machiavelli ve Sir Edward Coke’ta hem Machiavelli hem de Guicciardini vardı. Sarpi’nin *Trent Konsili Tarihi*’nin İngilizcesi önde gelen bir milletvekili olan Sir Edward Dering’in, günlükçü Samuel Pepys’in ve Virginia’da bir plantasyon sahibi olan ve Guicciardini ve Davila’nın İngilizce çevirilerine de sahip olan William Byrd’in kütüphanelerinde yerini almıştır.

Bu noktada, erken modern çağda tarih eserleri çeviren 500 çevirmen üzerine birkaç vaka incelemesi aydınlatıcı olabilir, zira çevirmenleri özellikle yazılı belgelere dayanan okurlar olarak görebiliriz.

On dört çevirmen beş ya da daha fazla kitap (toplamda seksen dokuz kitap) çevirmişti. Bunlardan bazılarını “hümanist” olarak tarif etmek ve antikçağ tarihi çevirisinde uzman olduklarını söylemek mümkündür: Sözgelimi Alman Hieronymus Boner, İngiliz okul müdürü Philemon Holland ve Fransa kralı XII. Louis’nin danışmanı da olan piskopos Claude de Seyssel.

Diğerleri ise örneğin Venedikli *poligraf*’lar gibi profesyonel yazarlardı.⁶ Biraz önce bahsedilen on dört kişiden dördü tek bir ya-

yıncı için çalışmıştı: Gabriel Giolito. Kendisi daha yakın döneme ait “tarihi mücevherler”le (*gioie storiche*) birlikte klasik metinlerin oluşturduğu bir çeviri dizisini (ya da *collana*’sını) yayımlamayı düşünüyordu. Tommaso Porcacchi 1550’den itibaren Giolito’nun projesinin editörü oldu ve ona beş çeviri yaptı. Ludovico Domenichi de beş çeviri yaparken, şair Francesco Baldelli sekiz metin çevirmişti, bu nedenle Giolto tarih çevirilerinin iyi bir iş olduğunu düşünmüş olsa gerek.⁷ İspanyol sürgün Alfonso Ulloa da Giolito ile çalışmış, João Barros’un Asya’daki Portekizliler tarihi, Zárata’nın Peru’nun fethi, Lopes de Castanheda’nın Hint Adaları ve Kolomb’un seyahatleri gibi birçok kitap çevirmişti.⁸ Giolito tarih kitaplarının satışının iyi olacağını düşünen tek kişi değildi, zira birçok Venedikli yayıncıyla çalışmış olan bir diğer *poligraf* Pietro Lauro tarafından en az sekiz tarih eseri çevrilmişti.

*Poligraf*ların çevirdiği metinlerin çoğu antikçağ tarihçilerinin eserleriydi, ama modernler arasında Carion’un vakayinamesi, Paolo Giovio’nun çağdaş tarihi, Olaus Magnus’un kuzey Avrupa tarihi ve Polidoro Vergilio’nun mucitler tarihi vardı.⁹ Diğer ülkelerde, Hollandalı Lambert van den Bos ve emekli İngiliz yüzbaşı John Stevens gibi birkaç profesyonel yazar, modern tarih üzerine eserlerin çevirisinde uzmanlanmıştı. Aynısı Guido Bentivoglio’nun Felemenk isyanı üzerine ve Paolo Paruta’nın Venedik üzerine eserleri gibi yakın dönem İtalyanca metinlere odaklanan soylu amatör Monmouth kontu için de geçerliydi.

V

Bazı çeviriler baş sayfasında bilhassa aslına sadık olarak tanıtılıyordu. Paolo Sarpi’nin *Trent Konsili Tarihi* 1621 yılındaki Almanca baskısının baş sayfasında, “dikkatli ve aslına sadık kalarak çevrilmiştir” (*fleissig und treulich versetzt*) diye tanıtılmıştı. Yine Sarpi’nin 1681’de Carlo Caffa tarafından yayımlanan *History of Benefices*’inde “İtalyancadan Latinceye yazarın lafzına ve üslubuna sadık kalınarak çevrilmiştir” diye yazılıyordu.

Bu iddialara karşın, tarihçilerin diller arası çevirileri aynı zamanda bir kültür çevirisiydi, başka bir deyişle erek kültürün ya da

en azından o kültürdeki bazı grupların ihtiyaçları, ilgileri, önyargıları ve okuma alışkanlıklarına bir uyarlamaydı. Pedro Maxia'nın William Traheron tarafından yapılan İngilizce çevirisini ele alalım. Traheron imparatorların tarihini kendi yaşadığı döneme kadar devam ettirmiş ve John Pocock'un tespitiyle, "hangi nedenle bilinmez, İspanyol soyluları ve krallarının yiğitlik ve kadimliğinin enfes izahını" atmıştı.¹⁰

Antikçağ ya da modern çağla ilgili tarih eserleri erken modern çağda genellikle taklit edilecek ya da sakınılacak davranış örnekleri olarak okunuyordu. 1597'de Guicciardini'nin bir Latince çevirmeninin dikkat çektiği gibi (işin ironik yanı, yazarın özdeyişlerinin bir derlemesi olan *Hypomneses politicae*'sine yazdığı ithafta yapmıştır bunu) tarih "yalın ve duygusuz ilkelerle değil, ünlü ve canlı örneklerle" (*non nudis ac frigidis praeceptis, sed illustribus et vivis exemplis*) öğretir diyordu. Örnek olmanın önemini konuşmalara ve aforizmalara gösterilen dikkatle örneklendirebiliriz.

Bugün, okurlar antikçağ ya da erken modern çağ tarihlerinde buldukları konuşmaları, tarihteki gerçek kişilerin yapmadığını, aksine tarihçiler tarafından uydurulduğunu bildikleri konuşmaları pekâlâ atlamayı düşünebilirler. Erken modern çağda ise konuşmalar bir operanın aryları, başka bir deyişle en iyi kısmı olarak görülüyordu. Söylev antolojileri hazırlanıyor ve çevriliyordu. Örneğin Livius'un konuşmaları 1554'te Fransızca yayımlandı. Antikçağ ve modern çağ tarihçilerinin konuşmalarının genel antolojilerinin İtalyancası (Remigio Nannini'nin editörlüğünde iki cilt, 1557 ve 1561), Fransızcası (François de Belleforest'in editörlüğünde, 1572, Nannini'nin genişletilmiş bir versiyonu) ve Latincesi (Justus Gesenius'in editörlüğünde, 1674 ve Christoph Keller ya da Cellarius'un editörlüğünde, 1699) yayımlanmıştı.

Bu antolojilerin düzenlenişi nasıl kullanıldıklarına ilişkin belli bir fikir vermektedir. Nannini ve Belleforest birer cilt askeri söylev kitabı yayımlamışken, Nannini "sivil meselelerle ve suçla ilgili meselelerle" ilgili söylevler de hazırlamıştı. Önsözler hedef kitlenin danışmanlar, elçiler ve yüzbaşılar olduğunu düşündürmektedir.

Aforizmalara gelince, “yalın ve duygusuz ilkelere” eleştirel atıf genel tutumun kanıtları olarak çok ciddiye alınmamalıdır, zira Guicciardini’nin bazı edisyonları (sözelimi 1574 Venedik baskısı) metne bir *gnomologia* (aforizmalar dizini) eklemiş, böylece okurlara tüm kitabı okumadan aradığını bulma imkânı sağlamıştı (aforizmalar kenarlarda da işaretlenmişti). Guicciardini bu bağlamda paradoksal bir örnek verir, çünkü arkadaşı Machiavelli’nin aksine bizim “bağlam” dediğimiz, onun ise “koşullar” adını verdiği şeye yeterince dikkat göstermemiş olan genel kurallara şüpheyle yaklaşıyordu.

Her şeye rağmen, Guicciardini’nin tarih eserinde sunduğu belli olaylar konusundaki genel ifadeler editörler, çevirmenler, basımcılar ve okurlar tarafından özellikle vurgu yapılmış ve bazen bağlamından koparılmıştı. Bu aforizma antolojileri ayrı ayrı basılıyor ve dahası Latinceye çevriliyordu. Benzer şekilde, Procopius’un 1594 Cenevre baskısına bir *gnomologia* eklenmişken, Nannini ve Belleforest’in yayıma hazırladığı kitaplar “takdire şayan aforizmalar” diziniyle süslenmişti.

Şimdi, tarihlerin kültürel çevirisi aşağıda Avrupalıların Guicciardini ve Sarpi’yi nasıl algıladıklarına ve özellikle de eserlerinin Protestan dünyasına nasıl uyum sağladıklarına dair vaka incelemeleri ya da mikro-tarihler üzerinden biraz daha irdelenecektir.

VI

Guicciardini’nin *Storia d’Italia*’sının erken modern çağdaki çevirilerinin (uzun bir metnin altı dile dokuz çevirisinin) enikonu bir karşılaştırması henüz yapılmamıştır.¹¹ Bu dönemki çevirmenlerin özgün metni gerek genişletmek gerek kırpma konusunda sergiledikleri özgürlük (yukarıda, s. 31) dikkate alındığında, bu karşılaştırma muhtemelen manidar olacaktır. Genişletme işleminin küçük bir örneği için, Georg Forberger’in ünlü VI. Alexander tasvirinin Almanca versiyonunu ele alabiliriz. Burada yazarın “barbarca acımasızlıktan da beter” (*crudeltà più che barbara*) cümlesi “Türk gaddarlığından ve acımasızlığından da beter” (*mehr denn Türckische tyranny und grausamkeit*) haline gelir.

Kültürel çevirinin biraz daha büyük bir örneği için, Guicciardini'nin kitabının 1599'da *De oorlogen van Italien* (İtalya Savaşları) adıyla Dordrecht'te yayımlanan, görece az bilinen Felemenkçe versiyonuna bakabiliriz. Bu başlık muhtemelen, İspanya'nın katıldığı savaşlara vurgu o dönemde Hollanda'daki okurlara çekici geleceği için seçilmişti. Çevirmenin adı bilinmiyor, ama dini bağlılığına dair ipuçları vardır. Okura hitaben yazılmış uzun sunuş yazısı Guicciardini'yi iyi bir Katolik, ama papalığın günahlarının farkında biri olarak tarif eder ve İtalya savaşlarını “Tanrı'nın adil hükümleri”nin (*Godes rechtveerdige oordeelen*) örnekleri olarak yorumlar. Basılı kenar notları dini mesajı güçlendirir, metinde olmamasına karşın Tanrı'ya atıflar içerir. VI. Alexander'ın meşum karakter taslağı, papanın davranışının Aziz Pavlus'un bir piskoposta görmek istediğini söylediği kusursuzluktan çok uzak olduğunu belirten bir kenar notuyla yayımlanır. Guicciardini'nin Papalık Devletleri'ni ele aldığı dördüncü kitapta kenar notları kilisenin ilk dönemleri üzerine küçük denemelere dönüşür ki, bunlar o dönemin Felemenk Kalvenci okurlarının ilgisini çekecek şeylerdir.

Guicciardini'nin tarih eserinin sansürlenmiş pasajlarının akıbeti kültürel çevirinin bir diğer canlı örneğini sunar. *Storia d'Italia*'nın yazarın ölümünden sonra (1561-4) Floransa'da yayımlanan özgün edisyonu tam metin değildi. Toskana Dükü'nün yardımcısı olan Bartolomeo Concini metnin belli yerlerini kesmişti. Böylece kitap papalığın dünyevi yetkilerinin kaynağı üzerine önemli bir “ara-söz”den yoksun olarak ve kardinaller meclisi üzerine belli eleştirel ifadeler ve X. Leo'nun kendisini pek övmeyen bir portresi çıkartılarak yayımlanmıştı. Oysa VI. Alexander'ın daha da eleştirel portresi ilk baskıda çıkartılmamıştı, ama Florez de Benavides'in İspanyolca çevirisinden (1581) dini ya da “milli” nedenlerle (asıl adı Rodrigo Borja olan Alexander İspanyoldu) çıkarılmıştı.

Bazı Protestanların da dahil olduğu ilk çevirmenler, üzerinde çalıştıkları metnin kesilmiş olduğunun farkında değillerdi. Bu yüzden İsviçre'deki Piemonte'li bir Protestan mülteci olan Celio Secundo Curio'nun Latince versiyonunun (1566), Paris *Parlement*'i mensubu Jerome de Chomedey'in Fransızca versiyonunun (1568)

ve Sir Geoffrey Fenton'un Fransızcadan yaptığı İngilizce çevirisinin (1579) ilk baskılarının hepsinde de sansürlü kısımlar eksikti.

Fenton biraz zamanının gerisindeydi, zira 1579'a gelindiğinde ilk İtalyanca edisyonun metninin eksik olduğu herkesçe biliniyordu ve elyazmasının aslının en azından bir nüshası tedavüldeydi (1609'da Frankfurt'ta yayımlanan Latince versiyonun "ex autographo florentino" [Floransa'daki elyazmasından] alındığı iddia edilir). Dünyevi güç hakkındaki rahatsız edici kısım 1569'da Curio'nun çevirisini de yayımlamış olan İtalyan Protestan mülteci Pietro Perna tarafından Basel'de ayrı ayrı (hem İtalyanca aslı hem de Latince ve Fransızcası) ve yine 1595'te Londra'da (bu kez İngilizce versiyonun eklenmesiyle) yayımlandı. Fransızca ve İngilizce çevirilerin sonraki baskılarında (İngilizcede 1595'teki üçüncü edisyonla başlayarak), 1599'daki Felemenkçe çeviride (pasajın İtalyanca baskıdan atıldığını söyleyen bir notla) ve yine 1621'de Cenevre'de yayımlanan bir İtalyanca baskıda yeniden eklendi. 1602-1739 arasında metin bahsi geçen dört dilin bir ya da daha fazlasında en az on bir kez ayrı ayrı yeniden basıldı. Sansürlenmiş bir metnin böyle geniş bir tedavüle ulaşması, özellikle de çeviride nadirdir.

Guicciardini bu kısımları yazmış olmasına karşın, yayımlanmış olması eserinin bir Protestan okur kitlesinin olduğunu göstermektedir denilebilir. 1530'larda yazmış ve Katolikler ile Protestanlar arasındaki bölünmenin hâlâ telafi edilebileceğinin düşünüldüğü bir dönemde, 1540'ta ölmüştü. Ayrı baskıya yapılan özel vurguyla bir kuşak sonra yayımlanan papalık gücünün eleştirisi çok daha radikal kabul ediliyordu. Protestan okurların Guicciardini'yi bir müttefik olarak görmeye başladıklarını söyleyebiliriz.

VII

Aynısı Bossuet tarafından *Histoire des variations des Eglises protestantes* (1688) eserinde "Kalvenci kalbi olsa da Protestan cüppesi giymiş biri" olarak olumsuz biçimde tarif edilmiş olan Paolo Sarpi için de geçerlidir. Sarpi'nin *Historia del Concilio Tridentino*'sunun (1619) ilk İtalyanca baskısı bile, elyazması İngiliz elçiliği üzerinden Venedik'ten kaçırıldıktan sonra yurtdışında (Londra'da)

yayımlanmış olması anlamında “çevrilmişti” (alışılmadık derecede dramatik bir kitap tarihi).¹² İlk edisyonun asıl metnin dışında kalan metinlerinde *Historia* bir Protestan eseri ya da en azından metnin kendisinden daha şiddetli ve daha açıkça papalık karşıtı bir eser olarak takdim edilmişti.

Örneğin baş sayfasında “gerçek öğretilerin yayılmasını ve kilise reformunu engellemek için Roma sarayının dalavereleri”ne (*l’artifici della corte di Roma per impedire che né la verita de dogmi se palesasse, né la riforma del Papato e della Chiesa si trattasse*) dikkat çekiyordu. Keza bir diğer İtalyan mülteci olan Marco Antonio De Dominis’in (eski Split Başpiskoposu, o sırada Windsor Dekanı) I. James’e ithafı vardı. İthafta Roma sarayının “yalan dolanları”nın (*le frodi et inganni*), “şeytani icatlarının ve tuzakları”nın (*inventioni e stratagemmi diabolici*) farkında olan “özgür ruhlar”dan bahsediliyordu.

Bazı dizin maddeleri bu mesajı destekliyordu. Winston Churchill bir kitabın dizinini (onun örneğinde İkinci Dünya Savaşı’nın tarihi) bir polemik silahı olarak kullanan ilk kişi değildi (“Baldwin, Stanley, siyasi menfaatleri ülkenin önünde gördüğünü itiraf ediyor”). Guicciardini’nin yukarıda ele alınan Felemenkçe çevirisinde P’deki bir dizin maddesi, “Papa Jübile’den bir sürü para koparıyor” (*Paus vischt groot ghelt uit de Jubilee*) şeklindedir, G’deki bir diğer maddede ise Guicciardini’nin Papalık Devletleri’nin yükselişine dair bir eleştirel değerlendirmesine işaret edilir.

Sarpi örneğinde, fikir daha da ileri taşındı. Örneğin ilk Fransızca çevirinin dizininde “IV. Pius’un önemsiz Reform’u”, “Roma kumandanlarından oluşan kurulun köleliği” ve “Roma’nın hatırı sayılır gaspı ve hilesi” konulu maddeler vardı. Latince çeviride “Paulus III se Concilii cupientissimum simulate” (III. Paul Konsil için sahte bir heyecan gösteriyor), “Translationi Concilii color queritus” (Konsil’i taşımak için bahane arayışı) ve “Valdenses per multa secula soli pontificiae tyrannidi contrarii” (asırlar boyunca papalık mezaliminin tek muarızları olan Valdocular) gibi maddeler vardı. İngilizce çeviri ise nispeten daha ılımlıydı, ama yine de “III. Paul” maddesinde, “en büyük erdemi ikiyüzlülüktü” diye ya-

zıyordu. 18. yüzyıldaki Almanca çevirinin dizini de ılımlıydı, tek istisna Sarpi aleyhinde yazmış olan Kardinal Sforza Pallavicino'yla ilgilidir.

Sarpi'nin kendisi doğrudan ifadeler yerine ironi ve ima dilini tercih etmişti ve onun dini tavırlarına ilişkin tartışma hâlâ sürmektedir, ama yazarın bu kitabın Protestan okurlara seslenmek adına ilk baskıda geçirdiği değişikliklerden ötürü utanç duyduğunu belirtmek bu bağlamda son derece ilginç olacaktır. Sarpi'nin yardımcısı Micanzio, De Dominis'e "uygunsuz baş sayfası ve o korkunç, rezalet ithaf"tan (*quel titolo impropriissimo e quella dedica terribile e scandalosa*) ötürü veryansın etmişti.¹³

Sarpi'nin kendisi, Cenevre'de yaşayan ve çalışan İtalyan kökenli bir Kalvenci olan Jean Diodati'nin eserinin ikinci bir baskısını yayımlamayı düşündüğünü öğrenince, kendisinden 1620'de yayımlanan ithafı çıkarmasını istemişti ki, bu ithaf kitabın İngilizce çevirisinde de eksiktir.¹⁴ İngilizce çevirinin altbaşlığının ilk İtalyanca baskısından daha yumuşak olması belirtilmeye değer, zira yalnızca "Roma sarayının yanlışlarının düzeltilmesini engelleme ve yüceliğini koruma çabaları"ndan bahseder.¹⁵

1620'deki Almanca çeviride ise "rezil" ithaf da yer alıyordu ve hiç olmasa, başsayfadaki dil sivrilemişti: "Darinn alle Räncke un(d) Practicken entdecht warden/mit welchen der Bapst und der Römische Hoff den Keyser und die Stände des Reichs wegen dess begerten Concilii eine lange Zeit geäffet" (Kutsal Roma İmparatorluğu'nun eyaletlerinin "alaya alınmasına" yapılan atıf kitabın Alman okurlar açısından çekiciliğini gösterme girişimi olarak ilginçtir).

Diğer erken dönem okurlardan bazıları benzer şekilde tepki göstermişti. Sözgelimi Fransız araştırmacı Pierre Dupuy arkadaşı William Camden'a ithaf ve altbaşlık olmasaydı kitabın daha iyi olacağını yazmıştı (*Utinam abesset praefatio et etiam pars ultima tituli*). Bir başka Fransız araştırmacı Nicolas Claude Peiresc de yine Camden'a yazdığı mektupta, editörün yazar kadar ılımlı olmamasına hayıflanır, ama "yalnızca başlığa eklenen yorumlu altbaşlık-tan ve kitabın içindekiler bölümünde iç içe geçirdiği taraflı ve can

yakıcı sözlerden değil, giriş niteliğindeki mektuptan da kaçının” tavsiyesinde bulunur.¹⁶

De Dominis’in niyetleri (tıpkı Sarpi’nin olduğu gibi) Protestanlıktan ziyade ekümenik kiliseyle ilgili olabilirdi, ama tarih eserlerinin yayımlanmasıyla en çok ilgilenen İngilizler, Başpiskopos George Abbot, diplomat Sir Dudley Carleton ve avukat Sir Nathaniel Brent (Abbot’ın bir akrabası) tarafından Protestan olarak görülmüştü.

Asıl metnin dışında, sonradan eklenen metinlerin mesajı 17. yüzyılda Protestan dünyasında yayımlanan *Historia* çevirilerinde veriliyordu. Bunların arasında Brent’in İngilizce çevirisi (1620), isimsiz Almanca çevirisi (1620), isimsiz Latince çevirisi (yine 1620, gerçekte Durham dekanı Sir Adam Newton tarafından çevrilmişti), Diodati’nin Fransızca çevirisi (1621) ve Marcus de Rogeua diye birinin Felemenkçe çevirisi (1621) de vardır.

Kitabın ilk beş kitabıyla sınırlı olan Felemenkçe çeviride V. Charles zamanında Hollanda’daki Protestanların uğradığı meza-lim üzerine yorumlar içeren ve papayı, daha doğrusu yazarın tabiriyle iki papayı (ikincisi Cizvitlerin kumandanıdır) eleştiren, meclise hitaben yazılmış, önsöz niteliğinde uzun bir mektup da yer alır. Dizin yoktur, ama İngilizce başsayfanın güçlü dili korunmuş ve De Dominis’in İngilizce ithafı çevrilmiştir. Genel olarak, çeviri aslına sadıktır, ama Sarpi’ye Protestan havası veren kenar notlarıdır. Papanın dalaverelerini vurgular ve özellikle de papanın ikiyüzlülüğü üzerine yorumlarda sık sık ünlem işaretleri kullanarak özet sunmaktan ziyade ahlak dersi verir.

Bir Katolik çevirisinden de burada bahsetmek gerekiyor, çünkü papa karşıtı bir çeviridir (üstelik yazar metne kendisinin Katolik olduğunu açıklayan bir not da düşmüştür). Sarpi’nin Amelot de la Houssaye tarafından yapılmış çevirisi Fransa’da 1683’te, yani Fransız (“Gallikan”) Kilisesi’nin Dört Madde Bildirisi’ndeki meşhur bağımsızlık beyanından hemen sonra yayımlandı. Kitapta papalık karşıtı ve ruhban karşıtı dizin maddeleri dışında, kimi zaman sayfanın etrafından dolanacak kadar uzun olan kenar notları vardı. Örneğin “Moines” maddesinde “*Envieux les uns les autres*” ve

“*comment ils s'enrichissent*” yazdığını görürken, bir kenar notu ikiyüzlülük konusundaki istidadından ötürü bir papayı Tiberius’la karşılaştırır (Houssaye tam bir Tacitus hayranıydı): “Papa konsilin özgürlüğünü kısıtladıkça, söylemini popüleştirmeye gayret ediyordu.”

Protestan ülkelerinde *History*’yi yayımlama geleneği 18. yüzyıl da da sürdü. Sarpi’nin Fransızca çevirisi, Anglikan tarikatlarının meşruiyetini savunduğundan Fransa’yı terk eden ve İngiliz hükümeti tarafından maaşa bağlanmış bir papaz olan Pierre-François Le Courayer sayesinde 1736’da Londra’ya ulaştı. Bu edisyon görsel ilavelerden ötürü de kayda değerdir: Elinde fenerle ihtiyar bir adamın olduğu alegorik bir başsayfa ve Roma’nın Venedik’te Sarpi’yi öldürme teşebbüsünün bir çizimi. Sarpi’nin Venedik yasağı, papazlık tarihi ve Engizisyon üzerine diğer eserleri de çeşitli çevirilerle benzer şekilde sunulmuştu.

Guicciardini örneğinde olduğu gibi, Sarpi’nin bu birçok versiyonu da hiçbir zaman hak ettiği kadar ayrıntılı incelenmemiştir, oysa bunlarla (özellikle de üç Fransızca çeviriyle) ilgili ihtilaflar böyle bir incelemenin potansiyel değerini akla getirmektedir.¹⁷ Sözgelimi Houssaye önsözünde Diodati’yi İtalyanca ya da Fransızca bilmiyor olmakla suçlamış ve “ceux qui confronteront nos deux traductions croiront quasi que nous avons traduit deux different auteurs” [bu iki çeviriyi karşılaştıranlar neredeyse iki farklı yazarı çevirdiğimize inanacaklar] demişti. Le Courayer bu Diodati eleştirisini tekrarlar ve kendi Houssaye eleştirisini ekler. Bu ihtilaflar küçük ayrıntıların bir kitabın yaratacağı etkiye ne kadar büyük katkı sağlayabileceğini açıkça göstermektedir. Gördüğümüz gibi, her zaman yazarın sağlamadığı ayrıntılardı bunlar.

Ek I: En Çok Çevrilen Tarihçiler

1. José de Acosta, *Historia natural y moral*, İtalyanca (Galucci) 1591; Felemenkçe (Linschoten) 1598; Almanca 1598; Fransızca (Regnault) 1598; İngilizce (E. Grimestone) 1604.

2. Luis de Avila, *Commentario*, İtalyanca, Fransızca, Flamanca, Latince, İngilizce (Wilkinson), hepsi de 1555.

3. Philippe de Commynes, *Memoires*, İtalyanca (Raince) 1544, (Conti) 1612; Latince (Sleidan) 1545-48, (Barthius) 1629; İngilizce (Danett) 1596, (Uvedale) 1712; Felemenkçe (Kiel) 1612, (Haes) 1757; Almanca (Klosemann) 1643; İspanyolca (Rizo) 1625; İsveççe (Schroder) 1624.

4. Enrico Caterina Davila, *Guerre*, Fransızca (Baudoin) 1644; İngilizce (Cotterell ve Aylesbury) 1647; İspanyolca (Varen de Soto) 1651; Latince (Cornazanus) 1735; İngilizce (Farnesworth) 1758.

5. Paolo Giovio, *Historia sui temporis*, Fransızca (Sauvage) 1550, (Parq-Champenois) 1555; İtalyanca (Domenichi) 1555; İspanyolca (Villafranca) 1562; Almanca (Forberger ve Haluerius) 1570; Felemenkçe (Heyns) 1604.

6. Francesco Guicciardini, *Storia d'Italia*, Latince (Curio) 1566; Fransızca (J. Chomedey) 1568; Almanca (Forberger) 1574; İngilizce (G. Fenton) 1579; İspanyolca (Florez de Benavides) 1581; Felemenkçe 1599; İspanyolca (özet, Nato) 1683; İngilizce (Goddard) 1735; Fransızca (Favre) 1738.

7. Fernão Lopes de Castanheda, *Descobrimento*, Fransızca (Grouchy) 1553; İspanyolca 1554; İtalyanca (Ulloa) 1577; İngilizce (N. Lichefield) 1582; Felemenkçe (Hoogstraten) 1670.

8. Niccolò Machiavelli, *Historia Fiorentina*, Fransızca (Brinon) 1577; İngilizce (Bedingfield) 1595; Latince (Turler) 1610; İngilizce (M. K.) 1674; Fransızca 1694; Felemenkçe (Ghys) 1703.

9. Louis Maimbourg, *Croisades*, Felemenkçe (Broeckhuizen) 1683; İtalyanca (Emiliano) 1684; İngilizce (Nelson) 1685; Lehçe (Andrzej) 1707; Latince (Wietrowski) 1723; Almanca 1776.

10. Martino Martini, *De bello tartarico*, Almanca (Paullinus) 1654; Fransızca (Girault) 1654; Felemenkçe (GLS) 1655; İngilizce 1654; İtalyanca (Latini) 1654; İspanyolca (Aguilar y Zuñiga) 1665; Portekizce (Goméz Carneiro) 1657; Danca, İsveççe (Nidelberg) 1674.

11. Samuel Pufendorf, *Einleitung*, İsveççe (P. Brask) 1680; Almanca 1682; Felemenkçe (Vries) 1684; Fransızca (Rouxel) 1685; Latince 1687; İngilizce (Bohun) 1695; Rusça.

12. Paolo Sarpi, *Historia del Concilio di Trento*, İngilizce (Brent) 1620; Latince (Newton) 1620; Felemenkçe (Rogea) 1621; Fransızca (Diodati) 1621; Fransızca (Houssaie) 1683; Fransızca (Le Courayer) 1736; Almanca 1620? (Rambach) 1761.

13. Paolo Sarpi, *Beneficii*, İngilizce (Denton) 1681; Latince (Caffa) 1681; Fransızca (Houssaie) 1685; Almanca 1688; İngilizce (Jenkyne) 1727.

14. Johann Sleidan, *Quatuor imperia*, Almanca (Koch) 1557; İngilizce (Wythers) 1563, (Darcie) 1627; Fransızca (Le Prévost) 1557; Felemenkçe 1583; İsveççe 1610.

15. Johann Sleidan, *Commentaria*, Felemenkçe (Deleen) 1558; İngilizce (Daus) 1560, (Bohun) 1689; Fransızca (Le Prévost) 1557, (Le Courayer) 1767; Almanca (Pantaleon) 1557; İtalyanca 1557; İsveççe (E. Schroder) 1675.

16. Antonio de Solís, *Conquista*, Fransızca (S. de Broë) 1691; İtalyanca 1699; İngilizce (Townsend) 1724; Danca (Lang) 1747; Almanca 1750.

17. Famiano Strada, *De bello belgico*, İtalyanca (Papini ve Segneri) 1638–; Flamanca (van Aelst) 1645; Fransızca (Du Ryer) 1644; İngilizce (Stapylton) 1650–, (Lancaster) 1656; İspanyolca (Novar) 1681; Lehçe (Poszakowski).

18. Polydore Vergil, *Inventores*, Fransızca (Michel) 1521, (Bel-leforest) 1582; İtalyanca (Lauro) 1543, (Baldelli) 1587; Almanca (Tatius) 1544; İngilizce (Langley) 1546; Lehçe 1608?

Ek 2: Guicciardini'nin Papalık Devletlerinin Kökenleri Üzerine Eserinin Edisyonları

1569 *Loci duo . . . quae ex ipsius historiarum libris iii et iv non leguntur*, Basel (Latince, İtalyanca, Fransızca)

1595 *Two discourses of Master Frances Guicciardin, which are wanting in the thirde and fourth bookes of his Historie*, Londra (İngilizce, Latince, İtalyanca, Fransızca)

1602 *Francisci Guicciardini loci duo*, s. l. (belki Cenevre) (Latince, İtalyanca, Fransızca)

1609 “Discursus de ortu pontifici imperii”, *Monita politica* içinde, Frankfurt (Latince, İtalyanca, Fransızca)

1609 *Paralipomena quae ex ipsius Historiarum libris iii, iv et x in exemplaribus hactenus impressis non leguntur*, Frankfurt (Latince)

1618 Guicciardini, *History of Italy*, Londra, “with restitution of a digression toward the end of the 4th booke, effaced out of all the Italian and Latine copies in all the late editions”

1629 “A part of the Historie of Francis Guicciardine, stolen out of his third Booke concerning Pope Alexander the sixt”, “A second place conteining a large discourse by what meanes the Popes of Rome attained to that greatnesse which they now enjoy” ve “A part of the histoire of Francis Guicciardine stolen out of his tenth Booke” (İngilizce)

1650 civarı “De origine secularis potestatis in romana ecclesia”, H. Conring, *De imperio romano* içinde, Lyon (Latince)

1663 “Paralipomena”, yeniden baskı. A. Wicquefort (ed.), *Thuanus restitutus*, Amsterdam (Latince, İtalyanca, Fransızca)

1684 “F. G. Historia Papatus”, J. H. Heidegger, *Historia Papatus*, Amsterdam (Latince)

1705 “Guicciardini’s account by what means the popes usurped their temporal power”, *The Present State of Europe* içinde, Londra (İngilizce)

1712 *The History of the Papacy wrote by Francesco Guicciardini . . . which was fraudulently left out of the 4th book of his history*, Londra (İngilizce)

1739 *Deux passages très importants dans l’histoire de François Guicciardini*, Lahey (İtalyanca)

8. Bölüm

Spectator ya da Bir Derginin Başkalaşimleri: Bir Kültürel Çeviri İncelemesi

Maria Lúcia Pallares-Burke

İngiliz *Spectator* dergisinin (1711-14), Avrupa ve başka yerlerdeki takipçileriyle matbu iletişim tarihinde hem edebi hem de kültürel çevirinin en başarılı girişimlerinden birini temsil ettiği söylenebilir. Bu inceleme 18. yüzyılda neyin iyi taklit, neyin kötü taklit olarak bilindiğine dair sorunların ve ikilemlerin canlı bir örneğini sunmaktadır ki, biz bunu bugün kültürel çeviri; başka bir deyişle, bir metnin yeni bağlamlara uyarlanması olarak adlandırıyoruz. 1711-14 arasında kesintilerle yayımlanmış bir günlük gazete olan *The Spectator*, İngiliz edebiyatçılar Joseph Addison ve Richard Steele'in çıkardığı ilk süreli yayın değildi. 1709-1711 yılları arasında haftada üç kez yayımlanan *The Tatler*'da da işbirliği yapmışlardı. Kelime anlamı olarak “dedikoducu” demektir ve gazetenin güncelliği kadar karşılıklı konuşma tonuna da işaret etmektedir.

Gelgelelim hem ülke içinde hem de ülke dışında başarı formülünü *The Spectator*'da buldular. Bu eğilimin başlangıcı bile “*Spectator*” türü gazeteciliğin özgün modeli olduğu söylenen *The Spectator*'ın genellikle lanse edildiği gibi eski eğilimlerle tam bir kopu-

şu ifade etmediğini gösterir; aslında bir kültürel çeviri çalışması içeriyordu ve dergiyi 17. yüzyıl basın tarihindeki eğilimlerin tepe noktası olarak tarif etmek daha doğru olur. Dolayısıyla bu makale *spectator* modelinin izlediği dergi geleneklerine geri dönerek başlayacak ve ardından bu derginin siyasal, ilmi ve revaçta olan eğilimlerin peşinden giden önceki dergi geleneklerinin (*Gazette*, *Mercure galant* ve *Journal des savants*) yaratıcı bir uyarlaması olduğunu gösterecek.

The Spectator'ın taklitlerini ele alan ikinci kısımdaysa *Spectator* türü gazeteciliğin bir vaka incelemesi olarak Jacques-Vincent Delacroix'nın çalışmasına odaklanılacak. Delacroix İngiliz gazetecilik modelinin en bıkmaz usanmaz olmasa bile en inançlı ve ısrarcı takipçilerinden biri olduğundan, onun çalışması *Spectator* türünün tarihini aydınlattığı gibi, tetiklediği kültürel çeviri üzerine tartışmaya dair bazı içgörüler de sunmaktadır.

Dergilerin Yükselişi, 1450-1700

Avrupa dergi basınının gelişimine dair kısa bir değerlendirme, kültürel alışveriş sürecinde oynadığı önemli role ve içerdiği kültürel ve edebi çevirilere tanıklık eder. Kabaca 1450-1600 yılları arasında haberler matbaada periyodik biçimde değil, çeşitli türde bildiriler ve kitapçıklar şeklinde “ara ara” basılıyordu. Bunlar kimi zaman muharebeleri, kimi zaman doğal afetleri, kimi zaman da Protestan Reformu gibi dini değişimleri konu alıyordu.¹

Sonra, 17. yüzyılın ilk on yılında Almanya'da haber bülteni, önemli bir haberi işleyen tek sayfalık gazete ya da süreli yayınların icadı diyebileceğimiz şey yaşandı: Okurlara yeni bilgiler sunmak amacıyla [İngilizce “haber” anlamına gelen “news” sözcüğü de “new”den [yeni] gelir] düzenli aralıklarla (yılda bir, üç ayda bir, ayda bir, haftada bir, haftada iki kez, hatta günlük) yayımlanan bir dizi metin anlamında. Nüshalar genellikle numaralıydı, böylece okurlar herhangi bir sayıyı kaçırıp kaçırmadıklarını bilebiliyorlardı. 17. yüzyıl bültenleri matbaada yaklaşık 1.500 adet basılıyordu ve bir matbaa günde 600 adet baskı yapabiliyordu.²

Dönemin savaşları –Felemenk eyaletlerinin İspanya'ya karşı bağımsızlık savaşı (1568-1648), Orta Avrupa'daki Otuz Yıl Savaşları (1618-48), İngiliz İç Savaşı (1642-51) vesaire– kuşkusuz bu yeni edebiyat biçiminin satışlarını artırmıştı. Tipik haliyle, başlıca posta güzergâhları üzerindeki Venedik, Roma, Paris, Viyana, Londra gibi farklı şehirlerden gelen haberler biçimini almıştı. 1660'lara gelindiğinde Latince, İtalyanca, Fransızca, İngilizce, Almanca, Felemenkçe ve Danca basılan yaklaşık elli Avrupa gazetesi vardı. Bunların çoğu tek dilde basılıyordu, ama 1660'larda Hamburglu Georg Greflingen Almanca, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca gazete çıkartıyordu. *Gazette de Leyde* olarak bilinen 18. yüzyılın en ünlü süreli yayınlarından biri 1677-1811 yılları arasında Felemenk Cumhuriyeti'nde Fransızca olarak yayımlandı ve ilk başta “Traduction libre des gazettes flamandes et autres” (Flamanca ve diğer dillerde gazetelerin serbest çevirisi) adını almıştı, Fransız okurlara genelde Fransa'da yayımlanmayacak olan haberleri aktarıyordu.

Bir gazetenin diğerinden yararlanması sık görülen bir durumdu. Örneğin 1669 olaylarının haberlerde nasıl aktarıldığını ele alan bir inceleme, Kopenhag'da yayımlanan bir gazetenin birkaç gün önce Hamburg'da yayımlanan diğer gazetelerden düzenli olarak yararlandığını ortaya koyar.³ Fakat editör Almancadan Dancaya çeviri yapmanın yanı sıra, Danimarkalı okur kitlesine hitap edecek bilgileri seçiyordu. Bu anlamda haberlerin hem kelimesi kelimesine hem de kültürel çevirisinden bahsedebiliriz.

Süreli yayınların ve süreli yayın pazarının doğuşu işleve göre uzmanlaşmanın artışına yol açtı. Farklı bilgi türlerinde uzmanlaşan üç farklı türde süreli yayın gelişti: siyasal, toplumsal ve akademik.⁴

Fransa örneğini alalım. Siyasal bilgilendirme, 1631'de Théophraste Renaudot tarafından kurulmuş olan *Gazette*'de bulunabiliyordu. Hükümetin yardımıyla ve gerekleri uyarınca yayımlanan bu dergi haftada iki kez çıkıyor ve gerek ulusal gerek uluslararası alanda büyük siyasal olayların kısa ve gayrişahsi izahlarını sunuyordu. Paris'te yayıma hazırlanıyordu, ama taşrada da yayımlanıyordu. Haftalık gazete *Nowelles ordinaires* gibi rakipleri vardı, ama hükümet desteği *Gazette*'nin başarısının teminatıydı.⁵

İkincisi, toplumsal bilgilendirme 1672'de kurulan *Mercure galant*'ta bulunabiliyordu. Ayda bir yayımlanan bu dergi hem saray ve moda dünyasına (hem iç dekorasyon hem de kıyafet) dair haberler hem de hikâyeler ve yarışmalarla (örneğin bulmaca ya da belli bir konuda şiir yazma) geniş bir okur kitlesi ve özellikle de kadınlar içindi. Bu gazete de Fransız hükümeti tarafından finanse ediliyordu, ama *Gazette*'nin aksine resmi olduğu izlenimini vermiyordu ve böylece Kral XIV. Louis'ye yönelik düzenli övgüleri daha inandırıcı geliyordu.⁶

Üçüncüsü, akademik bilgi kaynağı *Journal des savants*'dı. 5 Ocak 1665'te yayımlanan ilk sayısında gazetenin yayın politikası hakkında bir not da vardı: "Le dessein de ce journal estant de faire savoir ce qui se passe de nouveau dans la République des Lettres" ("Bu gazetenin amacı yazın dünyasında yeni olan şeyleri duyurmaktır") ve dört tür içerik yer alıyordu: Yeni kitapların özetleri, araştırmacıların taziye yazıları, deney izahatı ve mahkeme kararları. Son özellik bugün tuhaf görünebilir, ama dönemin birçok Fransız âliminin hukukçu olduğunu ya da hukukçu olacak şekilde eğitildiklerini yansıtmaktadır. Gazetenin haberler eskimeden haftada bir yayımlanması planlanıyordu ("parce que les choses vieilliroient trop" [çünkü haberler fazla eskirdi]). Ama pratikte *Journal des savants* on beşte bir yayımlandı. Konular arasında edebiyat, kilise tarihi, madeni para ve madalyalar ile doğa felsefesi vardı.⁷

Üç model de kültürel alışveriş sürecine örnek teşkil edecek şekilde Fransa dışında taklit edildi. Örneğin *Gazette* modeli hem II. Charles dönemi İngiltere'sinde ve I. Petro dönemi Rusya'sında hem de İspanya'da benimsendi. Londra'da haftada iki kez yayımlanıyor ve bir bakan tarafından yayıma hazırlanıyordu. *London Gazette*'in Fransızca bir çevirisi 1666-1705 arasında yayımlanırken, 18. yüzyılın ortasında *Gazette of St Petersburg* Rusça'nın yanı sıra Fransızca ve Almanca olarak da yayımlandı.

Mercure galant ilk kadın gazetesi olarak adlandırılabilir, ama erkekler tarafından da okunuyordu. İlk cildi İngilizce çevirisiyle "The Mercury-Gallant" adıyla 1673'te yayımlandı. Bu girişim devam etmedi, ama Fransız dergisinin temel özelliklerinden bazıları

İngiliz rakipleri tarafından taklit edildi. Örneğin, İngiliz kitapçı John Dunton tarafından çıkartılan ve erkekleri olduğu kadar özel “kadın sayısı” ve kısa ömürlü kadın dergisi *The Ladies' Mercury* ile kadınları da hedef kitlesi olarak gören *Athenian Mercury*. Özel niteliklerinden bazıları günümüzün kadın dergilerinde de varlığını sürdürmüştür, en başta da aşk hikâyeleri, son modalar hakkında haberler, yarışmalar ve bazıları “dert sütunu”nda da yer alan okur mektupları.⁸ Moda konusunda uzmanlaşan dergiler biraz daha geç ortaya çıktı, bunların arasında *Courrier de la mode* (1768–) ve *Cabinet des modes* (1785–) sayılabilir.⁹

Journal des savants modeline gelince, bu yayının ardından Avrupa’da bir dizi ilmi dergi yayımlandı. Bunların en önemlileri arasında 1665’te yayımlanmaya başlamış ve doğa felsefesine Fransız dergisinden daha çok önem vermiş olan *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*’dı. Bir diğer önemli dergi ise *Acta eruditorum*’du (1682–). Leipzig’de farklı ülkelerden aydınlarla hitaben Latince yayımlanmaya başlamıştı ve beşeri bilimler hakkında Londralı rakibinden daha fazla malzeme içerirken, edebiyat konusunda Paris’teki rakibinden daha az malzeme içeriyordu.¹⁰

Bunların içinde en ünlüsü Fransız eleştirmen Pierre Bayle’in sürgünde Rotterdam’da yayıma hazırladığı ve hem akademisyenleri hem de genel okur kitlesini hedef alan *Nouvelles de la république des lettres*’di (1684–).¹¹ Rakibi 1686’dan itibaren Amsterdam’da İsviçreli Protestan sürgün Jean Leclerc tarafından çıkartılan *Bibliothèque universelle et historique* idi. Dergi varlığını rakip editörlerin yeterince yabancı dil bilmiyor olmalarına dayandırıyor, hem matematik ve tıp hem de beşeri bilimlerdeki “keşifler”in izahlarını yayımlamayı vaat ediyordu. 1687 ve 1688’de *Bibliothèque*’de yayımlanan kitap eleştirilerinden bazıları John Locke tarafından kaleme alınmıştı.

Tüm bu akademik dergilerde en önemli özelliklerden biri yeni bir edebi tür olan kitap eleştirisiydi: Yeni yayın “sel”inin altında okurların boğulma tehlikesinin olduğu bir dönemde seçim ve ayırt etme konusunda paha biçilmez bir yardımdı bu (bu canlı imge bir 17. yüzyıl kütüphanecisinin kaleminden çıkmadır). 17. yüzyıl başı

haber bültenlerinin gelişiminde kritik bir evreyi teşkil ederken, 17. yüzyıl sonu daha ciddi aylık ya da üç aylık dergilerin doğuş dönemi oldu.

Bu dergiler uluslararası işbirliği sürecinden hem yararlandılar hem de bu sürece katkı sundular. Editörler farklı ülkelerden akademisyenlerin katkılarından yararlanıyordu. Bir dilde yayımlanan kitapların çoğu zaman diğer dilde uzun bir özeti sunuluyor ve bu özetler geçici olarak çevirinin yerini tutuyordu. Dergilerden bazı- larını çevirme planları vardı ve birkaç yıl boyunca *Transactions of the Royal Society of London* dönemin İngilizce bilmeyen birçok akademisyenine Latince sunulmuştu.

Bayle'ın kariyeri 17. yüzyıl sonunda hem gazeteciliğin hem de çevirinin yükselişi açısından büyük Huguenot diasporasının öneme dair iyi bir örnektir. 1685'te Nantes Fermanı'nın iptalinden sonra 2 milyon Fransız Protestan Katolikliğe dönme ya da Fransa'dan sürgün edilme seçeneğiyle karşı karşıya kalmıştı. Sürgünü tercih eden 200 bin kişi arasında birçok Kalvenci papaz da vardı. Onlar Amsterdam, Londra ya da Berlin gibi Protestan şehirlerine gitmeyi tercih ettiler. Bu bölgelerdeki papaz arzı talebin çok ötesindeydi ve yeni gelenlerden birçoğunun alternatif bir iş bulmaları gerekiyordu. Birçoğu fikirlerini son derece iyi ifade edebilen insanlar olduğundan, ister yazar, editör ya da çevirmen olarak, ister yeni bir meslek olan "gazetecilik"te (İngilizce ve Fransızcada tam da bu dönemde kullanılmaya başlanan bir kelime) edebiyat kariyeri bariz bir seçenektir.¹²

Çeviri iştigal ettikleri başlıca faaliyetlerden bir diğerydi ve Fransız kültürü Felemenk Cumhuriyeti'nde, Britanya ve Prusya'da yayılırken, İngiliz kültürü de Fransa'da yayılmıştı: Racine'in İngilizce çevirmeni Abel Boyer; esasen Locke'un Fransızca çevirisiyle tanı- nan Pierre Coste; Bayle'ı İngilizceye çeviren Pierre Des Maizeaux ve Gilbert Burnet ile John Tillotson'ı Fransızcaya çeviren David Mazel gibi Huguenotların çabaları sayesinde.

***The Spectator*'ın Akıbeti ya da Kültürel Çeviriyle İlgili Bir Vaka İncelemesi**

Yukarıda bahsi geçen süreli yayınların birçok özelliği, kısa süre yayımlanmış ama son derece etkili olmuş olan *The Spectator*'da bulunabilir. *The Spectator* siyasal, ilmi ve rağbet gören eğilimlerle ilgili olmak üzere, önceki dergi geleneklerinin yaratıcı bir uyarlaması olarak sivrilir. 18. yüzyıl başında yayımlanmaya başlayan bu derginin zaten var olan üç modelden yararlanıp, o zamana kadar ayrı tutulan öğeleri birleştiren ama yeni öğeler de katan yeni bir gazetecilik türü yarattığı söylenebilir.

Öncelikle, başlıca yazarlar olan Joseph Addison ve Richard Steele güncel siyasetle ilgileniyorlar; “izleyici” (*spectator*) kelimesinin de ima ettiği gibi, gazetelerinin partiler üstü bir konumda olduğunu ve Whig’ler ile Tory’ler arasındaki büyük çatışma çağında “tarafsız” bir görüş sunduğunu iddia ederek, siyasi yorumlar yapıyorlardı. *Mercure galant* ve diğer toplumsal dergiler gibi, *The Spectator* da son modalar ve trendler hakkında bilgi sunuyordu, ama öncüllerinden daha yansız ve eleştirel bir açıdan. Britanya dışındaki birçok okura, çok uzaklardaki Brezilyalı okurlara bile hitap eden yelpaze kullanımı hakkındaki makale buna dair meşhur bir örnektir (sayı 102).¹³ *Athenian Mercury* gibi, okur mektuplarını teşvik etme ve tartışma geleneğini devam ettiriyordu. Son olarak, bazı ilmi dergiler gibi *The Spectator* da sık sık edebiyat, bilim ve felsefe konularını işliyordu, ama –ilk sayısında yer alan ne amaçla yayımlandığına dair açıklamada açıkça belirtildiği gibi– editörlerin amacı felsefeyi “gökyüzünden yeryüzüne” indirmek ve hem erkek hem de kadınlar arasında akademik olmayan bir kitleye seslenmekti. Burada da hem bilgi hem de eleştirel yorumlar sunuluyordu.

Bu yüzden, bu yaratıcı sentez önceki geleneklerin ve türlerin 18. yüzyıl başında belli tür İngiliz okurlar için uygun bir biçime kültürel çevirisi olarak görülebilir. Bu sentez anında başarı yakalamış, günlük 4 bin tiraja erişmişti. Kitap biçimine dönüşümü ise günlük sayıların halen çıktığı bir sırada gerçekleşecekti.

Gelgelelim bu derginin esas kayda değer özelliği günlük olarak yazılmasına ve belli bir dönemde belli bir yerde yaşayan insanların kaygılarıyla ilgileniyor olmasına karşın, çok daha geniş kesimler için çekici olması ve çevirilerle taklitlerin büyük ölçüde artmasına paralel olarak sınırları, hatta asırları aşmasıdır. Addison ve Steele'in gazeteciliği, deyim yerindeyse, diğer türlere de çevrilmiştir, zira *The Spectator*'ın edebiyat eleştirmenlerinin geriye dönerek İngiliz deneme geleneği diye adlandırdıkları türe önemli bir katkı sunduğu geniş kesimlerce kabul edilmektedir. Bu iki gazeteci bu yüzden "klasik" mertebesine yükselmiştir. Hatta sonraki kuşakların onları "klasiklere" tercüme ettikleri bile söylenebilir. Bu akıbet hoşuna gitsin ya da gitmesin, Addison'un edebi şöhreti uzun zamandır, *Cato* adlı tragedyası gibi daha iddialı eserlerinden ziyade *The Spectator*'daki makalelerinden kaynaklanmaktadır.

The Spectator'ın Avrupa kıtasındaki başarı hikâyesi kelimesi kelimesine çevirilerle başlar; hiçbir zaman tam olmayan, hep bölüm bölüm yapılmış çevirilerdir bunlar.¹⁴ Öncülüğü 1714'te Fransızlar yapmış, ardından ise Almanlar, Hollandalılar, İsveçliler, İtalyanlar, Portekizliler ve Ruslar gelmiştir.¹⁵ Dergi Hollanda'da en az 18 baskı, Fransa'da 14, Almanya'da 4 baskı yapmış, çağdaşlarının "kült" olarak tarif ettikleri şeyin nesnesi haline gelmişti.

Bu büyük cazibenin nedeni meseleyi ortaya koyan ilk çevirmen tarafından açıkça ifade edilir: Neden çeviri? *Le spectateur ou le Socrate moderne, où l'on voit un portrait naïf des mœurs de ce siècle*'in (1714) önsözünde bu soruyu soran çevirmen, kendisini Büyük Britanya ile "yabancı ülkeler" arasında aracı konumuna yerleştirmekten gurur duyar ve bu eserin çevrilmeye değer olduğunu; çünkü başlangıçta hedef kitlesini oluşturanlar dışındaki okurlar için de anlamlı olabileceğini savunur. Çevirinin başka yerlerde de Britanya'da olduğu gibi "iyi sonuçlar" doğuracağına olan inancıyla harekete geçtiğini ve "insanları mevcut sapkınlıklarından kurtarma, onlara şeref ve erdem ilkelerini aşılama umudu"ndan destek bulunduğunu itiraf eder.

Elinizdeki kitabın giriş kısmında da belirtildiği gibi, diller arası çeviri bir kültürler arası çeviri biçimidir ve bir metnin çeviri sıra-

sında uğradığı değişiklikler yalnızca dilsel etkenlerin sonucu değildir. Böylece örneğin Rusça çeviride St. Paul Katedrali'nin Kremlin Sarayı olduğunu, İngilizce denemelerin Brezilya'daki versiyonuna kölelerin ve tropikal meyve sularının eklendiğini görürüz.

Az çok özgür ya da yaratıcı taklit için, ileride “ahlak dergileri” olarak bilinen türe bir model olarak, *The Spectator* bir kez daha anında başarı elde etti. Ama sanılanın aksine, halk yerel taklitleri İngiliz aslının çevirilerine tercih etmedi. Öyle ki çevrilen özgün *The Spectator* yüzyıl boyunca sayısız taklitte rekabet etmeyi sürdürdü, üstelik yerel türevlerinden bazılarının onun düzeyine çıkma çabası göstermesine karşın.

Goethe'nin sevgili kardeşi Cornelia'ya yazdığı mektuplar *The Spectator*'ın çekiciliğinin kalıcı olduğuna oldukça çarpıcı bir kanıttır. “Aslının gerçek özü”nden ziyade dış görünüşü taklit ettikleri için kötü olan Alman taklitlerinden rahatsız olan Goethe, on beş yaşındaki Cornelia'yı, İngiliz *Zuschauer*'i dikkatle okuyarak “kavrayış ve iradesi”nin “ilerleyişi”ni başlatmaya teşvik etmişti. Mutlak bir tavsiyede bulunuyordu: “Bütün sayıları bir bir, sırayla al, dikkatle oku ve hoşuna gitmezse, tekrar oku. ... 20 roman okumaktansa bunlar daha iyi ve daha yararlıdır.”¹⁶

The Spectator'ın yüzyıl boyunca sahip olduğu şöhretin daha etkileyici kanıtlarından birine Daniel Mornet'nin bulgularında rastlayabiliriz. Mornet 1750-1780 yılları arasında Fransa'daki özel kütüphanelerin 500 kataloğuna ilişkin analizinde, *The Spectator*'ın ilk sırada yer aldığını, Voltaire, Locke ya da Rousseau'yu bile geride bıraktığını ortaya koyar.¹⁷

Derginin takipçilerinin listesi daha 1711'de Fransızca yayımlanan bir Felemenkçe dergiyle başlar: Justus Van Effen'in *Le misanthrope*'u.¹⁸ Hollanda'da Felemenkçe ya da Fransızca yayımlanan yaklaşık 70 takipçi vardı. İngiltere'de taklitlerin “sayısız” olduğu söylenir.¹⁹ Fransa'da devrimden önce *The Spectator*'ın en az 100 taklidi yayımlanmıştı ve 18. yüzyılda bir Fransız eleştirmenin Haziran 1757'de *Journal étranger*'de tanıklık ettiği gibi, bu çalışmanın kusursuzluğu taklide yol açmıştı: “Asılların iyi olmasının kaderi... sonsuz sayıda kopya üretmektir ve İngiliz *The Spectator*

sayısız yayının babasıdır.” Almanca konuşulan yerlerde taklitlerin sayısı o kadar çoktu ki, daha 1739’da *The Spectator*’ın ikinci çevirmeni Louise Gottsched önsözünde “o kadar çok taklit var ki, sıralamak zordur” der.

Derginin ünlü takipçileri arasında *Der Patriot* (Hamburg, 1724), *Der Freymaurer* (Leipzig, 1738), *Patriotiske Tillskuer* (Kopenhag, 1761), *El pensador* (Madrid, 1762) vardır. 19. yüzyıla geldiğimizde ise, başarılı Brezilya versiyonu *O carapuceiro* 1830’lar ve 1840’lar gibi geç bir tarihte *Spectator* türünün kalıcı ve geniş çaplı çekiciliğinin başka kanıtlarını sunar.²⁰

Önemli uyarlama biçimlerinden biri bir cinsiyetten diğerine çeviriydi; *The Female Spectator* (Eliza Heywood, Londra, 1744), *La spectatrice* (1728), *La spectatrice danoise* (1748), *Die vernünftigen Tadlerinnen* (Halle, 1725) ve *La pensadora gaditana* (Cadiz, 1763-4) gibi.²¹ Bu uyarlamalardan bazıları bizatihi çeviriydi. Sözgelimi aslında bir erkek, Laurent de La Beaumelle tarafından yazılmış olan *La spectatrice* 1756’da *Des Herrn de La Beaumelle Gedanken* başlığıyla Almancaya çevrilmişti.

Avrupa’da “sel” gibi yayılan ya da “mantar” gibi biten takipçilerinin sayısı (bu edebi olguya dair o dönemki yaygın nitelendirmelerdir bunlar) kültürel çevirinin ikilemlerinin ve sorunlarının en canlı örneklerinden birini sunar. Peter Burke’ün belirttiği gibi, bu sorunlardan biri, metnin çevirmeniyle kültürel çevirmenin aynı ikilemle karşı karşıya olmasıdır: Anlaşılabilirlik mi, aslına sadakat mi?²²

Aslında Borges’in 1930’larda kullanmaya başladığı “yaratıcı sadakatsizlik” kavramıyla çözmeye çalıştığı sorun buydu. Arjantinli yazara göre, bir çeviride övülmesi gereken şey özgün metne sadakatten ziyade, çevirmenin yalan söylerkenki cüretkârlığı, başka bir deyişle “yaratıcı sadakatsizliği”dir. Borges’e göre, Mardrus’un *Binbir Gece Masalları* çevirisi şunu gösterir: Bir çevirmen ne kadar yalan söyleme cüreti gösterirse, o kadar değerlidir, zira eklemeleri, buluşları ve konuyu çarpıtmaları kültürler arasında zenginleştirici bir diyalogun gerçekleşmesine olanak tanır.²³ Aslında 18. yüzyılda neyin *The Spectator*’ın gerçek ve sadık bir taklidi olup neyin olmadığına dair ihtilaflar olduğunu belirtmek son derece ilginçtir

ve bizim bugün “kültürel çeviri” adını verdiğimiz sürece dair o dönemde de bir farkındalık olduğunu göstermektedir.

İşte bu noktada Jacques-Vincent Delacroix'nın (1743-1831) çalışması konuyla son derece ilintilidir. *Spectator* türünün uluslararası tarihinde, gazeteci, hukukçu, tarihçi, öğretmen ve çevirmen olarak birçok parçaya bölünmüş bu adam İngiliz modelinin Fransa'daki takipçilerinin en inançlı ve inatçı ismi olarak sivrilir. Onun uzun kariyeri bu türün gelişimi ve onun tetiklediği kültürel çeviri tartışmasına yaklaşmak için muhteşem bir bakış açısı sunar.²⁴

Delacroix'nın 1767'de *Spectateur en Prusse* ile başlayıp 1830'da *Nouvelles étretnes du spectateur français* ile sona eren eserlerinden en az on beşi *Spectateur* adını içerir. Bunlardan en az üçü, hatta belki de daha fazlası dergidir: *Le spectateur en Prusse* (1768), *Le spectateur français, pour servir de suite a celui de Marivaux* (1771-3), *Le spectateur français, ou le nouveau Socrate moderne* (1791); diğerleri ise filozof-gazeteci *Spectateur* kişiliğini bir otorite figürü olarak kullanır, sözelimi *Opinion du spectateur français sur la proposition de supprimer la peine de mort* (Ölüm Cezasını Kaldırma Teklifi Hakkında Fransız *Spectator*'un Görüşü) ya da *Le captif littéraire, ou le danger de la censure, par l'auteur du spectateur français* (Fransız *Spectator*'ın Yazarından, Edebi Mahkûm ya da Sansür Tehlikesi).

Delacroix bu eserlerin çoğunda Addison ve Steele'in *The Spectator*'ına atıflarda bulunur. Delacroix bu modelden ya da gelenekten kendisini uzaklaştırmaya gönülsüzdür ya da istese bile uzaklaştıramamaktadır. Sözelimi 1823'te *Les adieux du spectateur du monde politique et littéraire*'i yazarak bu türe veda eder. Gelgelelim bir yıl sonra son vedalarıyla (*Les derniers adieux du spectateur français*) geri döner, ama yine üç yıl sonra *Le spectateur français*'nin Parislilere seslendiği bir mektupla çıkagelir. Son olarak, Delacroix 1829'da uyanışını ilan eder ve *Le réveil du spectateur français*'yi yayımlar. Ardından, ölümünden bir yıl önce halka bazı “hediyeler”le *Nouvelles étretnes du spectateur français*'yi (1830) yayımlar.

Delacroix *The Spectator*'ın diğer takipçileriyle bazı önemli ortak özelliklere sahiptir. Öncelikle, taklitçilerinin çoğunluğu gibi, İngiliz

The Spectator'ı sık sık bir eşi daha bulunamayacak kusursuz bir eser olarak nitelendirir. Bunlardan ilki olan, *Le misanthrope*'un yazarı Justus Van Effen'in sözleri bu hayranlığın tonunu müthiş bir belagatle belirlemişti: “*Spectator*’lardaki iyi özellikler o kadar müt-hiş ki, insan aklının bunun ötesine geçebileceğini tasavvur edemiyorum” (*La bagatelle*, 21 Kasım 1718).

Sanki *The Spectator*’a rakip değillermiş gibi, takipçilerin büyük çoğunluğu bir “etkilenme endişesi” yaşamamış görünmektedir. Tersine, İngiliz modelin izinden gidiyor olmaktan son derece gurur duydukları, hatta taklitlerinde hangilerinin daha sadık olduğu konusunda yarıştıkları görünmektedir.²⁵ Delacroix bu ortak eğilimi takip ederek, “taklidi mümkün olmayan özgün kitaplar vardır. İşte bu yüzyılın başında yayımlanan İngiliz *The Spectator* böyle bir şeydi” (*Le spectateur français*, 1791) der.

İkincisi, takipçiler basının diğer ürünlerine yönelttikleri eleştiriler konusunda da birleşmiş görünüyorlar. İddiaya göre, birçok dergi şöhret peşindeydi ve buna ulaşmak adına, okurlarına kıymetli bir şeyler öğretmek yerine ancak okurlarını pohpohlamak ve eğlendirmekle ilgileniyorlardı veya alternatif olarak haber ya da partizan fikirler dışında bir şey sunmuyorlardı. Tüm bu dergilerin aksine, *The Spectator*’ın çömezleri yerel muhitlerinde okurlarının eğitilmesine odaklanan ve insanları bölmektense birleştirmeye kendini adanmış olan yeni bir gazetecilik türü başlatarak özgün modelin izinden gittiklerini iddia ediyorlardı.

Taklitçiler kamu yararını düşünüyor olmalarının asıl *Spectator* ile aynı yolu izlemelerinin başlıca nedeni olduğu konusunda genellikle aynı düşünüyorlardı. İngiliz dergisinin ve takipçilerinin okunması çoğu zaman zihin sağlığı için iyi bir ilaç yutmak kadar yararlı bir faaliyet olarak sunulmuştu. Örneğin Van Effen ideal *The Spectator*’ı “adap erkân hekimi” (*médecin des mœurs*) olarak tanımlayacak kadar ileri gitmişti. Keza *The Spectator*’ın aslının farklı sayılarına düzenli dozda “etkili ilaçlar” ya da “mükemmel beyin temizleyicileri” olarak atıfta bulunan okurlar vardır.

Tüm *Spectator* ailesini birleştiren üçüncü bir husus ise özgün Bay Spectator modeli uyarınca insanlığın durumu üzerine abidevi bir

gözlemcinin kişiliğini benimseme ihtiyaçlarıydı; “görme konusunda olağanın ötesine geçen” (5 Mart 1711) sessiz ve dikkatli bir gözlemciydi bu. Bu geleneği takip eden Amsterdamlı *Le misanthrope*, Hamburglu *Der Patriot*, Parisli *La spectatrice*, Londralı *The Female Spectator* ve Cadizli *La pensadora gaditana* kendilerini kamu çıkarı adına ahlak rehberi rolünü benimseyen ayrıcalıklı gözlemciler olarak takdim ediyorlardı. Dünya onlar için bir izleyicinin tarafsızlığı ve uzaklığıyla gözlemledikleri bir tiyatroydu. Delacroix aynı geleneği takip ederek, “İnsanı ilgilendiren ve mutluluklarıyla alakalı olan hiçbir şey bana yabancı değildir” der (*Le spectateur français*, sayı 4, 1791). Sessiz gözleminin sahnesi Paris’tir ve Lüksemburg Bahçeleri, The Opéra vb. etrafında dolanır –tıpkı kendisinden önce Marivaux ve Madam Spectatrice’in yaptığı gibi– ve toplumsal görüntülerin ötesinde altta yatan gerçekliği görebildiğini iddia eder.²⁶

Tüm *The Spectator* ailesini birleştiren son bir husus ise katkı sunacak kişilere duyulan ihtiyaçtır. Geniş ve ayrıcalıklı bir vizyon iddialarına karşın, editörler insan deneyiminin tüm alanlarını tek başlarına yakalamaktan aciz olduklarını da söylüyorlardı. Bay Spectator’ın takipçilerinin ağızlarına pelesenk olan şey, kamusal görevlerini yine izleyici rolünü oynayacak olan diğer insanlarla paylaşma ihtiyacıydı. Bu işbirliği dergiye çok çeşitli bilgi ya da bakış açıları ile katkı sunan belli dostların ya da sunacak bilgisi, soracak soruları, yöneltecek eleştirileri ya da yardım talepleri vb. olan bir okurun çalışması olabilirdi.

Sözgelimi *The Female Spectator* (1744-46) “parlak fikirler”e sahip olan eğitimli bir evli kadın, güzel bir kız ve “vasıflı bir dul”-dan medet umuyordu. Ayrıca “Fransa, Roma, Almanya” gibi uzak diyarlardan bilgi gönderen “dost jurnalciler” de vardı. Daha cüretkâr olan Danimarkalı *Patriotiske Tilskuer* (1761-63) derginin hazırlanışında yardımcı olan “cemaat”e bir köylüyü de katar (bkz. Almanca çeviri, *Der patriotische Zuschauer*, 1769, sayı 3).

Mektupla katılan okurlara gelince, İngiliz *The Spectator*’ın takipçileri okur mektuplarının (gerçek ya da uydurma) halkı işin içine katma ve derginin Aydınlanma projesinde suç ortağı yapma

stratejisi olarak öneminin farkında görünüyordu. Aynı eğilimi takip eden Delacroix, tıpkı Sokrates gibi, insanları kendi fikirlerini üretmeye teşvik etmiş ve kendi tabiriyle “eksikliğini duyduğum bilgiyi sağlayan” (*Le spectateur français avant la Revolution*, söylev 25) okurların mektuplarını yayımlamış olmaktan mutluluk duyduğunu iddia etmiştir.

Spectator ailesinin bir diğer ferdi ve *Die Discourse der Mahlern*'in (1721-23) yazarı olan İsviçreli Bodmer çok manidar bir yorumda bulunmuştu. Bodmer'e göre, *The Spectator*'da halktan gelen mektupların rolü o kadar büyüktü ki, derginin yazarlığı “Bay Richard Steele ve ekibi”nden ziyade “tüm Londra şehrine” mal edilmeliydi (cilt III, sayı 24).

“*The Spectator Sorunu*” ve Kültürel Çeviri Tartışması

The Spectator'ın “sayısız” taklidinin olması yazın dünyasında “*The Spectator Sorunu*” olarak adlandırabileceğimiz ve bugün “kültürel çeviri” başlığı altında tartışılan birçok meseleyi gündeme getiren bir tartışmaya bile yol açmıştı.²⁷

Paris'te yayımlanan, yazın dünyasını ve kötülüklerini ele alan *Le journal étranger* (1754-62) dergisi, bu kaygıların 18. yüzyılda filizlendiği genel bir ortama delalettir. Hem farklı kültürlerin değerini hem de bunların birbirine bağımlılığını vurgulamayı amaçlayan derginin başlıca izleklerinden biri edebi taklitti; açıkça ifade ettikleri gibi, “başkaları”nda “kendimizi” aramak ve “kendimiz”de “başkaları”nı aramak ödünç almanın görece kaçınılmaz ve yaratıcı olduğunu göstermenin bir yoluymuştu. Mesela Şubat 1755 sayısında Goldoni'nin *Pamela* komedyasının Richardson'ın özgün romanını geride bıraktığı iddia edilir. Pope'un Horatius taklidi ve Dr. Johnson'un Juvenal taklidinin de “aslına yeğ” olduğu söylenmişti. Eylül 1755'te bir Çin tragedyasının Fransızca taklidinin İngilizce bir taklidi üzerine uzun bir tartışma gerçekleşmişti. *Tchao Chi Cou Ell* olarak transliterasyonu yapılan Çince bir oyunun Fransızca çevirisinden yararlanarak Voltaire'in yazdığı *Orphelin*

de la Chine'den yola çıkarak Arthur Murphy'nin yazdığı *Orphan of China*.²⁸

Peki, iyi ya da sadık taklit nasıl olur? Bu soru, bir *Spectator* olmanın, bir *Spectator* olarak yazmanın, bir *Spectator* olarak ikna etmenin gerçek anlamı etrafında dönen uluslararası bir polemige konu olmuştu. Sanki İngilizce metin kutsal ya da kanon niteliğine bürünmüş gibi, takipçilerinin değeri onun özgün öğretme biçimi olduğuna inanılan şeye, hatta özgün başlığına sadakatle doğru orantılı olarak ölçülüyordu.

İyi ya da kötü taklidin veya deyim yerindeyse, başarılı ya da başarısız kültürel çevirinin, *Spectator* modelinin meşru ya da gayri meşru kullanımlarının ne olduğu konusundaki ana tartışmalara sahne olmuş üç merkezden bahsedilebilir: Zürich, Kopenhag ve Paris.²⁹

Zürich'te, *The Spectator*'ın ilk Almanca taklidinin yazarları olan Bodmer ve Breitinger, Hamburg'da yayımlanan *Der Patriot*'un ve Halle'da yayımlanan *Die vernünftigen Tadlerinnen*'in aslına sadık olmamaları karşısında bir tür kampanya yürütmüşlerdi. Kampanyanın temelinde, bu dergilerin “bir *Spectator* metninin ruhuna” sadık olmamaları ve gerçeğe yakınlık, tarafsızlık ve yazarken kullandıkları karakterlerin kişileştirilmesi kurallarına bağlı olmamaları vardı. Sözgelimi Halle dergisinin üç kadın arkadaşın eseri olması hiçbir şekilde inanılır değildi. Gottsched'in kişileri, di-yordu Bodmer, “erkek argümanları”nı dillendirmeden önce meşruluğunu göstermeliydi.³⁰

Danimarka'da iki yazar, Holberg ve Schlegel yüzyılın ortasında meşru ahlak hocası rolü için birbiriyle yarışan *Spectator*'lar arasında gerçek bir iç savaş olduğuna işaret eder. Onların tanıklıkları tartışmadaki temel meselelerden bazılarını ortaya koymaktadır. Polemige vesile olan olay, Kopenhag'da *Spectator* adıyla kişisel ve kamusal ahlaksızlıklara savaş açmış olan sivri dilli ve cesur dergilerden bazılarının yayımlanmasıydı. Yazarları sertliklerinden, “hakikat timsali” olarak dile getirdikleri öğretilerinden ve insanların ahlak yoluna “kazandırılmaları”nın “bir haftalık iş” olabileceğine inanmalarından ötürü eleştiriliyorlardı. Oysa onları eleştirenlere

göre, bir gazeteci daha çok “nazik bir öğretmen”e benzemeliydi, “yumuşaklığı ve zarafeti”yle ahlaksızlıkların ve kusurların ortadan kaldırılması için çalışmalıydı. Yine de, eleştirenler gerçekten “*Spectator*’a uygun” görmedikleri Fransız yazarların yumuşak ve neşeli tarzını onaylamıyorlardı, zira bu tarz insandaki ahlaksızlıkların köklerine inemiyor ve birtakım önemsiz görgü kusurları düzeyinde kalıyordu.³¹

Paris’te Fransızların tartışması bu tür hususları doğruluyor görünmektedir ve *Bibliothèque française* (1724) ve *Journal encyclopédique*’den (1759) *Année littéraire*’e (1777, 1784) kadar yıllar boyu yeni *Spectator*’lar ile uymaları beklenen model arasında karşılaştırmaların yapıldığı değerlendirme ve yorumlarda tartışmanın koşullarına dair birçok kanıt vardır. *Spectateur* adını (ya da *Censeur*, *Observateur*, *Menteur* gibi “*Spectator*” geleneğine atıfta bulunan adlar) almak, yazın dünyasında, belli bir yazı tarzına bağlılık ima ediyordu ve bu bağlılığa uymamak yazın dünyasında kınanacak bir kusurdu.

Bu tartışmada Delacroix’nın önemi, kendisine bu çekişmenin merceğinden bakan eleştirmenler arasında eserinin tartışma konusu olmasından kaynaklanmaktadır. Fréron, Voltaire, Grimm ve *Journal encyclopédique* gazetecileri gibi farklı insanlarda yol açtığı tepkiden ötürü, eserinin yazın dünyasındaki alımlanışının her zaman sıcak olmasa bile en azından cesaretlendirici olduğunu belirtmek ilginçtir. Voltaire 1771 yılındaki *Spectateur*’undan etkilenmiş ve onu aynı yıl yazdığı mektupta Addison ve Steele’in meşru vârisi olarak selamlamıştı; Baron Grimm bu övgüyü tamamen uygunsuz ve *Spectator* geleneğine zarar verici bulmuştu, özellikle de bu övgünün Delacroix’nın eserine hak etmediği abonelikler kazandırdığı dikkate alındığında.

Grimm kendi tumturaklı tarzıyla, bu Delacroix’yı Addison ve Steele’in gerçek vârisi olarak adlandırmanın “kutsal değerlere saygısızlık içeren bir iltifat” olduğunu ve yalnızca “ilahi merhamet”in bu “saygısızlığı” bağışlayabileceğini söyler. Delacroix’yı “asabi peygamberler grubu”yla ilişkilendirmiş ve Fransa’da bu kasıntı gazeteci türüyle bir *Spectateur*’a sahip olmanın mümkün olmadığını

ğını açıklamıştı. Grimm'e göre, Delacroix'yı *Spectator* çizgisinden uzaklaştıran tevazudan yoksun olmasıydı.³²

Grimm'in görüşüne inanılmaz derecede benzer bir görüşü birkaç yıl sonra *Année littéraire*'de yine Voltaire'in övgüsünün eleştirisi konusu edildiği *Le spectateur*'un (1770-72) yeni bir baskısını değerlendirirken Fréron dile getirmişti. Delacroix'nun tarzı çok "kasıntı", "tumturaklı"dır, çok fazla imge kullanır, "bu yüzyılın davranışlarının tablosunu" sunmayı amaçlayan bir *Spectator*'da "tuhaf şekilde yersiz" kaçan her şey vardı. Keza *Le spectateur*'un Aydınlanma düşünürlerini insanlığın içinde bulunduğu karanlıktan kurtulmasını sağlayacak "semavi kişiler" olarak ayarsız şekilde övmüş olması da aynı tarzda eleştirilmişti. Ayrıca *Le spectateur*'un eğitim anlayışı da aynı derecede *Spectator* ruhuna aykırıydı. Bir *Spectator*'ın ilk amacı kuşkusuz bilgilendirmektir, ama bunu asla insanlığa "ışık" götüren bir "yeni Prometheus" olarak yapmamalıdır. Tersine (tıpkı Danimarkalı yorumcuların öncesinde belirttiği gibi), Sokrates'in, "şu kadim *Spectator*'un" yaptığı gibi nazikçe ve çok dikkat çekmeden yapılmalıdır (*L'année littéraire*, 1777).

Halkı aynı anda hem eğlendirme hem de bilgilendirme vasfı olan bir dergi için heyecan duyan *Journal encyclopédique* (1777), yine de Delacroix'nın yeteneğine karşın gerçek bir *Spectator* olarak iş görmediğini ve bunun *L'année littéraire*'in de dikkat çektiği bir nedenden kaynaklandığını söyler: Esasen gerçek insanlardan ziyade kitapları ve kendisini incelediği "oda"sından çıkmaya gönüllü olmaması. Gözlem yeteneğini hayata geçirmeden "alaylarımızın, kusurlarımızın, ahlaksızlıklarımızın, insan tabiatının" aslına sadık bir "ressamı" olmak imkânsızdır.

Fréron'un da Delacroix'nın yeni *Le spectateur français* baskısına ilişkin değerlendirmesinde belirttiği gibi, Steele ve Addison kendilerini yalnız erkekler olarak değil, tersine insanları meydanlarda, toplantılarda, tiyatrolarda, odalarında, atölyelerinde, "burjuva sefahatlerin gürültülü hürriyeti"nde gözlemleyen "röntgenciler" olarak takdim etmişlerdi. Bu gözlemlerinden, deruhte ettikleri "ahlaki yargıçlık" görevi için malzeme toplayacaklardı ve onların peşinden gidenlerin de girişimleri gereken görev buydu.

Kısacası, Fransız yazın dünyasının “*Spectator* ailesi”nin yeni üyeleri ile modelleri arasında yaptığı karşılaştırmalarda bazı oldukça ilginç hususlar öne çıkmaktadır. Bir *Spectator* üzgün, yalnız ya da mütefekkir değil, çeşitli yerlerde “ahlaki yargıcılığı” için, yani ahlaki ve davranışları düzeltip ahlaksızlıklara saldırmak için malzeme toplayan neşeli ve aktif bir casus olmalıdır. Ruhu bir “komik tiyatro”yı andırmalıdır: Bir yandan toplumsal eleştiri yapılırken, diğer yandan sahneye “haz” ve “neşe” egemen olmalıdır.

Bu tür bir eser bir eleştirmen tarafından “komedyaya ek” olarak bile tarif edilmiştir: Tiyatronun yalnızca icra gününde yaptığı şeyi her gün yapan, yani “dünya sahnesinde birbirinin yerini alan” aptalca edimlere “anında deva olacak” bir tür. Ama hepsinden öte, bu “deva” zarafetle, incelikle verilmelidir ki, “hasta” tarafından neredeyse fark edilmeden yutulsun (*L’année littéraire* (1771), VII, 124–7).

The Spectator üzerine bu tartışmada, belirtilmesi gereken ikinci önemli bir şey de Delacroix’nın düşünümSELLİĞİDİR, yani *Spectator*’larının bir izleyicisi olarak rolü, Fransa’da 1760’ların sonundan 1830’a kadar XV. Louis, XVI. Louis, Fransız Devrimi, Birinci Cumhuriyet, Napoléon, XVIII. Louis, X. Charles ve Louis Philippe dönemleri boyunca uzun yıllar icra ettiği izleyici (*spectator*) rolü üzerine mükerrer tefekkürüdür. Bir izleyici olarak rolü üzerine mükerrer tefekkürlerini ve eleştirmenlerine verdiği yanıtı dinlerken, bu çekici 18. yüzyıl türünün mal edilme ve çevrilme, yani uzun kariyeri boyunca karşılaştığı farklı koşullara uyarlanma tarzlarından bazılarını görebiliriz.

Delacroix’nın kendisi günlük *Spectator*’ın aslının yayımlandığı koşullar ile kendi girişimi arasında karşılaştırmalar yapar. Delacroix’nın 1770’de okurlarına hatırlattığı gibi, İngilizce versiyonu zaten büyük bir devrim yaşamış bir topluma sesleniyordu ve editörler tüm ulusu yeni rejimle bağlantılı yeni düşünce ve davranış tarzlarına döndürerek bunu sağlamlaştırmaya çalışıyorlardı. Addison ve Steele eleştirmenlerin öfkesine karşı değil, sadece halkın beğenisine karşı savaşmak zorunda olduklarından, öğretilerini halka çekici gelecek şekilde eğlenceyle gizleme yeteneğine sahip

olmaları yeterliydi. Ama halkı “büyük doğrular”la aydınlatmaya cesaret edebiliyor ve her şeyden bahsediyorlardı: “Siyaset, yasalar, hükümet, bakanlıklar”. Delacroix ise bu tür “büyük konular”dan uzak durmak zorundaydı ve “çok daha dar çerçevede şeylerle” yetinerek, sadece insanları oldukları gibi, “ne olmaları gerektiğini söylemeye cüret etmeden” gözlemlemiştir.

Dolayısıyla gözlemlerinin içi boş ve zayıf olarak eleştirilmesinin haksızlık olduğunu ve “izleyici” adına karşı önyargının olduğu bir dönemde bu rolü oynamak için gösterdiği cesaretin takdir edilmediğini düşünüyordu. Yıllar sonra, devrimin ardından, kabul edilen ifade özgürlüğünün ona entipüften şeylerden bahsetmeme ve İngiliz modelinin zaten yaptığı şeyi tekrarlayabilme, yani kendisinin öncesinde tamamen gizlemek zorunda kaldığı şeyler hakkında artık alenen ve imalara gerek olmadan konuşma hakkı verdiğini düşünüyordu. 1791’de yeni siyasal rejimin ona dergi sayfalarında en yararlı “pratik ahlak” yolunu göstererek Addison ve Steele’i taklit etme imkânı verdiğini düşünene kadar yanlış bir çizgiye savrulmuştu. Delacroix 1791’de İngiliz *Spectator*’da şöyle diyordu: “Eskiden unvanlarının, mevkilerinin ve ayrıcalıklarının arkasına saklanmış olan büyüklerin kötülükleri ve kusurları gün ışığına çıktı. Servetleri ya da statüleri sayesinde eleştiriden muaf olduğuna inananların maskesi düşürüldü.”

Gelgelelim gerçek anlamda bir değişiklik olmamıştı ve 1793-94’te kendisi –nazıkçe ve dikkatle– iktidardaki devrimcileri eleştirme cüreti gösterip, ne yapmaları gerektiğini söyleyince, neredeyse kellesini kaybediyordu. Konvansiyon’a kralı yargılama değil, halka danışma tavsiyesi verdiği için kralcı ve “halk düşmanı” olduğu gerekçesiyle tutuklanıp hapse yollanmıştı.

Zaman içinde Delacroix bir izleyici olarak davranmaya ve kendisini tamamen özdeşleştirdiği rol üzerine düşünmeye devam ettiğinden, bunun gerçek anlamı hakkında ne düşündüğünü görebiliyoruz: İzleyici olmak her şeyden önce kralcı ya da cumhuriyetçi değil, devletin mutluluğunun ahlaka duyulan saygıya bağlı olduğuna inanan ve insanlığa duyduğu sevgiden ötürü, gördüğü ve öngördüğü sıkıntıları ve acıları asgariye çekmek amacıyla elinden

geldiğinde insanlığın işlerine müdahale etmeye çalışan bir ahlakçı olmaktır.

Dolayısıyla Delacroix'nın özgün İngilizce metinden aldığı şey, kendi insancıl görüşlerine uyan ve ona amacı, ısrarcı olduğu üzere, “le bien général” yaratmak olan bir ahlakçı rolünde başarı için temel bir strateji sunan bir yazı türü için, deyim yerindeyse, bir ilhamdı.

Temelde tarafsız ve apolitik gözlemci olarak kendini saklama, bir mezhebe, partiye ya da sınıfa mensup değilmiş gibi davranma ve dolayısıyla bir şeylere gözünü kapamak için kişisel bir çıkara sahip olmamanın stratejisiydi bu. İlk *Spectator* (16 Ekim 1711) “Sokratesçi akıl yürütme” adını verdiği şeyi, yani insanın düşmanına “çok sabit” bir fikre sahip olduğunu ve “başka birini görüşüne kazanmaya çalıştığını” fark etme olanağı vermeme stratejisini savunmuştu. Başkalarını “hakaret”, “tehdit” ve “kınamalar”la görüşüne kazanabileceğini düşünen Fransız sansürcülerin ve hükümetinin siyasal yazıları ve eylemlerinin tamamen karşıtı bir stratejiydi bu. Ancak insanlık tarihi üzerine kafa yormamış kimseler insanların kafasında ve duygularında “terör” yoluyla “bir devrim” yapabileceklerini düşünebilir, diyordu Delacroix gerçek bir izleyiciye yakışır biçimde.

Bu stratejiye bağlı kalan Delacroix'nın çalışması, kendi tabiriyle, İngiliz *Spectator*'ın “biçimi”ne bağlı kalacaktır, buna “gerçek bağdan yoksun birkaç söylev, gerçek ya da uydurma birçok mektup, gerçek olamayacak sırlar, kendi tahayyülünün ürünü olabilecek projeler vb.” dahildi. Eğer amaç davranışları ve ahlakı düzeltip iletirmek ise, diyordu Delacroix, “aklın ve hakikatin hangi kılıfa gizlendiği önemsizdir, yeter ki dilini tanıyabilelim.”

Eğer tonu bakımından bu kadar çeşitlilik gösteriyorsa –ağırbaşlı ve ciddiden hoppa ve sıradana kadar– ve “konuşmaları”na “farklı karakterler” sokabiliyorsa, halkı daha başarılı bir şekilde yakalamak içindir, diye açıklar 1824'te. Kısacası, bu “izleyicilerin izleyicisi”nin gözünden bakıldığında, *Spectator* modelinin kültürel çevirisinin etkili olması için, model bir “tuval” olarak görülmelidir; Delacroix'nın ifade ettiği şekliyle, *The Spectator* Addison ve

Steele'in ulusal ve tarihsel farkları olduğu kadar kuşaklar arasındaki farkları da hesaba katarak miras bıraktıkları “güzel bir tuval”di, o tuvali doldurmak ileriki kuşakların işiydi.

Delacroix adeta Borges'in “yaratıcı sadakatsizlik” fikrinin başarılı bir çeviri için kural olduğunu doğrularcasına, “iki farklı ulusu çizmek için aynı rengi kullanmak sanat kurallarına aykırı olacaktır” der ve *Spectator* geleneğine bağlı kalmaya devam etmek, ahlakı ve davranışları düzeltmek için, kendisinin farklı olması gerektiğini anladığını gösterir, başka bir deyişle aynı kalmak, yani gerçekten neşeli ve aktif bir *Spectator* olmak için değişmeye devam etmesi gerekiyordu.

Delacroix Addison ve Steele kadar yetenekli değildi (zaten anlaşılan hiç kimse o kadar yetenekli değildi), ama *Spectator* türünün en sistemli izleyicisi olarak ve belki de kendileri de Fransız kültürünün yeni ve her daim değişen bağamlarına birtakım fikirleri ve pratikleri çevirmek için (esasen 18. yüzyıl başı İngiltere'si için tasarlanmış) bazı başarılı girişimlerde bulunmuş olan Addison ve Steele'in en ısrarcı takipçilerinden biri olarak bireysel bir katkı sunmuştu.

III. KISIM

ÇEVİRİ VE BİLİM

9. Bölüm

16. ve 17. Yüzyılda Avrupa'da Bilimsel Alışverişlerde Çevirilerin Rolü

Isabelle Pantin

Külliyyat Tanımı: Bir İndirgeme Süreci

Bu bölümün amacı 16. yüzyıldan 17. yüzyılın sonuna kadar bilimsel metinlerin yayılmasında çevirilerin rolünü incelemektir.¹ Kişisel ilgi alanlarım, eğitimim ve alanda ön araştırma yapmamış olmam, hepsi de burada izlenen yöntemi belirlemiştir. Sayısallaştırılabilecek, hatta haritası çıkartılabilecek genel bir süreç olarak çeviri incelemelerinin zorunlu araçları, 20. yüzyıldan farklı olarak, bu dönemde yoktur.² Her halükârda, bilimsel kitaplar ele alınan dönemde yapılmış birçok çevirinin yalnızca küçük bir parçasını oluşturur ve bilimsel kitap sayısının belirlenmesine yönelik bir yaklaşımın özellikle aydınlatıcı olacağına emin değilim. Bu inceleme, çevirilerde, bilim insanların çalışmalarının dönüşümünden ziyade kültürel bağlamın dönüşümlerinin ne ölçüde ortaya serildiğini ele alıyor. Esasen çevirilerin saikleri ve amaçlarıyla ilgilendiğimden çoğunlukla vaka incelemelerine başvurdum.

Bu genel yönelim en bariz külliyyatı ve en büyük olanını, başka bir deyişle geçmişteki (esasen antikçağdan, ama aynı zamanda ortaçağdan) eserlerin çevirilerini bir kenara bırakma ve modern eserlere odaklanma kararını da haklı gösterir. Bu tercih neredeyse yarı Röneseans ile ilgili olan bir araştırma programında tartışmalı

görülebilir, zira o dönemde bilim insanları geçmişin mirasına çok önem veriyorlardı ve tüm bunlar entelektüel bir hareket olarak Hümanizm'de her açıdan görülebilir: Antikçağ metinleriyle ilgili alıntılar, edisyonlar ve şerhler çoğu zaman yeni fikirleri aktarmanın bir aracıydı.

Yine de, “modern” çeviri külliyatı özel sorunlar ortaya koyduğundan haklı olarak ayrı tutulabilir. Kendi içinde düşünüldüğünde, yakın dönem bilimsel bilgi alışverişinin nasıl gerçekleştiğine yararlı bir ışık tutar. Ayrıca çok karmaşık bir analiz gerektirir, oysa antikçağ eserlerinin çevirileri daha yalındır. Bilim söz konusu olduğunda, her şey bir yana, amaç bir bilgi dalına hâkim olmaktır. Modern eserlerin çevirileri de elbette bu amacı güder, ama aynı zamanda başka ihtiyaçları da karşılar. Bu inceleme esasen, ideal olarak geri kalanını temsil etmesi beklenen farklı örneklerin analizinden yararlanarak bu ihtiyaçları incelemektedir. Fakat tüm bilim çevirileri alanını ele alma iddiası yoktur.

Daha önce de belirtildiği üzere, bu alanın kapsamlı bir dökümü çıkartılmış değildir. Bu yüzden tüm boyutları, zenginliği ve çeşitliliğiyle bilim çevirileri dünyasının bir resmini çizmeye çalışmak yerine, en önemli özelliklerine odaklanmaya çalıştım. Yalnızca matbu çevirileri ele aldım, oysa erken modern çağda elyazması çeviriler göz ardı edilemeyecek kadar fazlaydı. Örneğin Paracelsus'un el yazmaları temel eserleri daha basılmadan önce Almanya ve İsviçre üzerinden yavaş yavaş dünyaya yayılmıştı. Öğrencileri eserlerini çevirip yayıma hazırladıktan sonra bile (bkz. s. 201-2, 205), Paracelsus metinleri ve bu metinlerin bazı bölümleri, Cahles Webster'ın ikna edici bir şekilde gösterdiği gibi, elyazması halinde dolaşmayı sürdürmüştü, özellikle de İngiltere'de.³ Bir metnin basılması, o metnin editör ve yayıncılarının hatırı sayılır düzeyde müşteriye çekebileceğine kanaat getirdiklerinden başka bir anlam taşımaz (baskı adedi genellikle 600'dü). Çeviri örneklerinde (özellikle de Latince çevirilerde), bu müstakbel müşterilerin bir kısmı yabancıydı; bu yüzden belli bir alanda yoğunlaşmış olan uluslararası kitap ticaretine özel bir önem verdim.

Henri-Jean Martin'e göre,⁴ Otuz Yıl Savaşları'ndan önce bu ticaretle uğraşan başlıca kentler Frankfurt (en büyük kitap fuarının mabedi ve en enternasyonal olanı), Leipzig, Köln, Basel, Cenevre, Venedik, Paris, Lyon, Strasbourg, Amsterdam, Anvers ve Leiden'di. 17. yüzyılın başlangıcından itibaren Londra giderek daha aktif hale geldi, İspanyol kütüphanecilerin ise varlığıyla yokluğu belli değildi. İspanya'ya karşı savaş sırasında ve sonrasında, Hollanda'daki (özellikle de Amsterdam'daki) kentlerin önemi arttı. Sözelimi 1634'te yayımlanan bir kataloğa göre, Elsevier'de 3 binden fazla Latince kitap (Paris'ten 433, Lyon'dan 231, Frankfurt'tan 932, Leipzig'den 201, Köln'den 286, Basel'den 169, Cenevre'den 456, Venedik'ten 164, Londra'dan 34 vb.); 500'den fazla Fransızca (Paris'ten 322, Cenevre'den 103, Lyon'dan 27 vb.); İtalyanca'dan 307, İspanyolcadan 32 ve İngilizceden yalnızca 7 kitap vardı.⁵

Bu nedenlerden ötürü, Hispanik dünya, Yeni Dünya ve Doğu Avrupa genel olarak bu çalışmanın dışında bırakılmıştır. Bu bariz boşluğu telafi etmek adına, farklı nedenlerden ötürü dil ve bilgi aktarımı sorunlarını daha karmaşık şekillerde yaşamış ülkelere daha fazla dikkat gösterilmiştir: İngiltere'ye yalıtılmışlığından ötürü, Hollanda'ya çokdillilikle başa çıkmak zorunda kaldığı için.

Salt betimleyici bir inceleme yetersiz olurdu, zira yukarıda belirtilen nedenlerden ötürü betimleme aslına sadık ya da güvenilir olmazdı. Bu yüzden aşağıda esasen (münhasıran olmasa da) “devasa” (ya da her halükârda önemli) çeviri süreçlerinden geçtiği söylenebilecek eserlere odaklanılacaktır. Bu bölümün kahramanları, kitapçıları birden fazla dilde yayımlanmış olabilecek mütevazı okul müdürleri ve cerrahlardan ziyade Paracelsus, Ambroise Paré, Simon Stevin, Galileo ve William Boyle'dur. Bu tercih kuşkusuz tartışılabilir, hatta belki de elitisttir. Yine de keyfi değildir.

Bir Yerel Dilden Diğerlerine

Ele alınan dönemde, yakın zamana ait eserlerin yayımlanışından kısa süre sonra çevrilmesi yaygın değildi, ama istisnai de değildi. Bu çeviriler Avrupa kültürünün 18. yüzyılın sonuna kadar

temelde çift dilli niteliğini ortaya serecek şekilde çoğunlukla Latince'den yerel bir dile ve yerel bir dilden Latinceye yapılıyordu. Halbuki bir yerel dilden diğerine çeviriler çok nadirdi, özellikle de bilim alanında (romanlar ya da propaganda alanında, durumun çok farklı olduğu açıktır).

Latince'den geçmek zorunda kalmayan çeviriler esasen marjinal konularda bulunabilir, özellikle de faydacı kitaplar: Pratik el kitapları, astroloji kitapçıkları ya da kuyruklu yıldızlarla ilgili kehanetler, popüler ilaç kitapları ve gizem kitapları. Örneğin Leonardo Fioravanti'nin İtalyanca kitapları (*Secreti medicinali*, 1561; *Compendio di tutta la cirugia*, 1561; *Capricci medicinali*, 1564; *Specchio di scientia uniuersale*, 1564; *Regimento della peste*, 1565) Fransızca ve İngilizceye çevrilmişti.

Hollanda'da matbaalar ya da kitap satıcıları çoğu zaman aynı metni farklı dillerde basmayı başarmışlardı: Örneğin Rotterdamlı Jan van Waesberge, Simon Stevin'in istihkâm üzerine kitaplarının Felemenkçe ve Fransızca versiyonlarını basmıştı. Matbaacılar haritacılıkta, aletler ve denizcilik üzerine kitaplarda (çoğunluğu gravürlerden oluşuyordu) uzmanlaştıklarında bunu yapmak özellikle kolaydı. Willem ve Jan Bleau harita koleksiyonları ve seyrüsefer kılavuzları için bu pratiği benimsemişlerdi (bazen başlığı değiştirmekten daha fazlasını gerektirmiyordu). Sözelimi Willem'in *Licht der zeewaert*'ı (1608) *The Light of Navigation* (1612), *Le flambeau de la navigation* ise *Le Phalot de la mer* (1619) olmuştu.⁶

Ne var ki popüler el kitapları ve resimli teknik kitaplar haricinde eserler de vardı. Alessandro Piccolomini'nin yenilikçi kozmoloji ders kitabı *De la sphaera del mondo* (Venedik, 1540) Jacques Goupyl tarafından Fransızcaya çevrilmişti. Bu iki versiyonda yerel dil tercihi yalnızca hedef kitleden ötürü değil, aynı zamanda İtalyan ve Fransız dillerinin statüsünü "göstermek" ya da yükseltmek için yapılmıştı (bu konu aşağıda ele alınacaktır). Farklı hususları göz önünde bulundurmak kaydıyla, Galileo'nun kitaplarının Mersenne ve Carcavy tarafından –tamamlanmış ya da yalnızca tasarılanmış– Fransızca çevirileri (1634'te *Les mécaniques*, 1639'da *Söylevler*'in bir uyarlaması olan *Les nouvelles pensées* ve tasarı dü-

zeyinde kalan *Dialogue*) benzer türde istisnalarlardır: Bunlar modern dillerin yeni bir felsefeyi aktarmak için uygun olduğunu gösteren prestijli numunelerdi.

Gelgelelim Royal Society'nin kurulmasından sonra İngilizce yayımlanan bilimsel eserlerin sayısının artması (İngilizcenin Britanya dışında hâlâ çok az bilindiği dönemde) yine gözle görülür derecede az olsa da bazı Fransızca çevirilere vesile oldu: Bu tür çeviriler ticari ya da bilimsel açıdan yeterli gerekçeden yoksundu. Boyle'un eserlerinin tamamı Latinceye çevrilirken (aşağıda, s. 200-1, 203, 207-8), Fransızcada ancak birkaç dağınık kitapçığı tedavüldeydi.⁷

Paracelsus'tan özel olarak söz etmek gerekir.⁸ Paracelsus'un en yaygın tıbbi incelemeleri Almanca yazılmıştı ve vakit geçmeden Felemenkçeye ya da Fransızcaya çevrilmişti (İngilizce basılı çeviriler daha yaygındı, ama ancak 17. yüzyılın ikinci yarısından önce yayımlanmıştı; İtalyanca eserleri ise çok azdı ve geç yayımlanmıştır). Hepsi de Philip Hermann'ın Felemenkçe derlemelerini yaptığı Anvers'de yayımlandı: *Dat secreet der philosophizen, Die peerle der chirurgien* (*Die grosse Wundartzney*'den, ilk kez 1536'da yayımlandı) ve *Een excellent tracktaet* (frengi ve tedavisi üzerine kitapçıklar, *Vom Holtz Guaiaco ...* ve *Von der französischen Kranckheit*'den, ilk kez 1529 ve 1530'da yayımlandı). Bir cerrah olan Pieter Volck Holst *Die grosse Wundartzney*'i (*Die groote chirurgie*, 1555), Martin Everart ise *Labyrinthus*'u (1563) çevirmişti. Everart sonradan diğer cerrahi kitaplarını da çevirmişti: *De Cleyne Chirurgie ende Tgasthuys Boeck vanden seer Vermaerden* (1568). Ardından Adam von Bodenstein'in geliştirilmiş *Die grosse Wundartzney* (1564) edisyonundan hareketle *La grande, vraye, et parfaicte chirurgie* (1567) yayımlandı. Ayrıca Pierre Hassard iki farklı Almanca derlemekten salgın üzerine birkaç kitapçığı bir araya getirerek *De la peste, et de ses causes et accidents*'ı (1570) yayımlamıştı.

Bu çevirilerin amacı açıktır: En sık görülen ya da tehlikeli hastalık ve sakatlıklar üzerine yeni ve yararlı bilgileri yaymak amacıyla pratisyenler tarafından pratisyenler için, eksiksiz ve açık olmaları-

na giderek daha çok özen gösterilerek çevriliyordu. *Chirurgie*'nin 1589'da yayımlanan bir sonraki Fransızca çevirisini Josquin Dalhem'in (1573) Latince versiyonundan yararlanarak Claude Dariot yapmıştı. Bu metnin yayıncı Pietro Perna imzasıyla Pierre de Grantrye'ye ithafında, Dalhem'in Paracelsus'un bulduğu kelimeler yerine normal tıp terimleri kullandığından bahsedilir ve çevirmenin muğlak kısımları açımıldığını kabul ettiği bir mektuptan alıntı yapılır.

Bu örnekte bir kez daha Latincenin devreye girdiği süreci görüyoruz, tıpkı Simon Stevin'in Latinceye Willebrord Snellius ve Fransızcaya Jan Tuning tarafından çevrilen Felemenkçe yazılmış *Wisconstighe ghedachtenissen*'inde olduğu gibi. Willem Blaeu'nun "biri Ptolemaios'un görüşü, diğeri Kopernik'in doğal pozisyonu baz alınarak" yapılmış yer ve gök kürelerinin kullanıcıları için bilgilendirici elkitabı da benzer bir süreçten geçmişti. Felemenkçe yazdığı eseri çok geçmeden Martinus Hortensius tarafından Latinceye, ardından da Fransızca ve İngilizceye çevrildi. Bu ardı ardına çevirilerin gerekçesi kitabın teknik niteliğiydi. Ama daha da kayda değer olanı Kopernikçi eğilimleriydi. Görünüşte en basit vakalar bile söz konusu etkenlerin karmaşık olabileceğini göstermektedir.

Latince Yerel Dillere Karşı: Çeviri Aracılığıyla Yeniden Şekillendirme

Modern eserlerin çevrilmesi farklı amaçlara hizmet edebiliyordu. Özgün dili (Latince ya da yerel bir dil) koşulların gereklerine göre seçiliyordu. Bir kural olarak, çevirme kararı bu koşulların değil, esere atfedilen rolün ve nasıl algılanacağına dair düşüncenin değiştiği anlamına geliyordu. Burada iki temel etken devreye giriyor: Yeni okur kitlesi ve eserin statüsündeki bir değişiklikle bağlantılı olan itibar.

Bu etkenlerin işaretlerinden biri dili değiştirmenin çoğu zaman metni değiştirmek için bir fırsat sunuyor olmasıydı. 1582'de Ambroise Paré'nin öğrencilerinden biri olan Jacques Guillemeau'nun gözetiminde yayımlanmış olan Paré'nin *Opera*'sı bunun

örneklerinden biridir. Bu Latince kitap *Œuvres*'un hatasız ve birebir bir çevirisi değil, yabancılar için önemsiz ya da anlaşılmasız olabilecek ayrıntıların atıldığı ve “okura yardımlar”ın (başlıklar, kenar notları vb.) eklendiği neredeyse yeni bir versiyondur.⁹

Bazen başka yönde olan başka örnekler de vardır: Laurent Joubert *Paradoxa*'sını ilk kez Latince yazmıştı ve sonrasında, genişletilmiş haliyle aslından daha canlı ve pitoresk olan *Erreurs populaires*'iyse Fransızca yazmıştı. Uç örneklerde uyarılama tamamen farklı bir kitabın yazılmasına yol açıyordu Örneğin Francis Bacon'ın *Advancement of Learning*'i (1605) 1623'te *De augmentis scientiarum* haline geldiğinde epeyce genişletilmiş ve değişmişti. Bu iki eser farklı okurlara hitap ediyordu: İlki kral ve avanesine, ikincisi meslekten filozoflara.

İstisnalar olmakla birlikte kural olarak Latince çeviriler metinleri uzatırken, yerel diller kısaltma eğilimindeydi. 1542'de Leonard Fuchs Basel'de Isengrin'le birlikte zaten çokdillilik öğeleri içeren *De historia stirpium commentarii*'sini yayımlamıştı: Bitkiler alfabetik sırayla Yunanca adlarıyla inceleniyordu, ama adlarının Yunanca, klasik Latince, ortaçağ Latincesi ve Almanca olarak verildiği dört bölümlü bir dizinde de toplanmıştı. Eser eczacılar ve bahçıvanlar yararlanabilsin diye kısaltılmış, uyarlanmış ve Almancaya çevrilmişti. Bir kez daha Isengrin tarafından yayımlanan *New Kreuterbuch*'ta alfabetik sıra (Yunanca adların transliterasyonunun yapıldığı) çokdilli dizinde ilk maddeyi de veren Almanca adlarla sunulmuştu. Bu kısaltılmış versiyon yine Isengrin tarafından yayımlanmak üzere Felemenkçeye çevrilmişti (*Nieuwe herbarius*, 1549).

Fakat bu basit şemayı kitabın Fransa'daki akıbeti biraz karmaşıktırmaktadır. Eloi Maignan tarafından doğrudan Latincesinden bir Fransızca çevirisi yapılmış (*Commentaires tres excellens de l'hystoire des plantes*), Paris ve Lyon'da yayımlanmıştı. Bu çeviride Latince ve Fransızca başlıkla ve bitki adları Latince, Yunanca, Fransızca, İtalyanca ve Almanca verilerek yeni bir özet hazırlanmıştı. Bu birkaç farklı örnek yerel dile çevirilerin her zaman aynı düzeyde olmadığını göstermektedir. Aynısı Latince çeviriler için de geçerlidir.

Dillerin Kültürel Statüsü

Rönesans'ın sonlarına doğru, Latince tüm Avrupa'da hâlâ başlıca akademik dil konumundaydı, ama yavaş yavaş gerilemeye başlayacağını gösteren bazı belirleyici değişiklikler yaşanmıştı. Bu değişiklikler arasında yerel dillerin birbiri ardına kendilerini kültür dili olarak kabul ettirmeleri ve belli siyasal özellikleri unutmadan, hem bilim insanlarının alışkanlıklarını ve gereksinimlerini hem de bilimsel yaşamı dönüştürmeleri vardı. Dante *vulgare illustre* (ortak dil) mefhumunu ilk kez bu dönemde kullanmıştı ve 16. yüzyıldan itibaren, ulusal gurur ile bir ülkenin dilinin savunulması arasındaki sıkı bağlar her yerde kabul görüyordu.¹⁰

Bir dilin değerini takdir etmek için temel kabul edilen iki alandan biri şiirken, diğeri felsefeydi; felsefe geleneksel kabulde bugün “bilim” adını verdiğimiz şeyi kapsıyordu, zira 16. yüzyılın başından itibaren Aristoteles'in doğa felsefesi ile matematik arasında yaptığı ayrım karşı çıkmıştı. Dilleri savunan teorisyenlerin çoğu zaman tartışmanın dışında bıraktıkları ilahiyat burada da dikkate alınmayacaktır.

Sperone Speroni *Dialogo delle lingue* [Diller Üstüne Diyalog] (Venedik, 1542) ve Joachim Du Bellay *La défense et illustration de la langue française* [Fransız Dilinin Savunulması ve Değerlendirilmesi] (Paris, 1549) eserlerinde yerel dillerin en ileri felsefi kavramları ifade edebilecek düzeyde olduğunu kabul ediyorlardı. Şair ve matematikçi Jacques Peletier du Mans her iki alanda da Fransızca kullanımını haklı görüyordu. Simon Stevin ise Hugo Grotius'un hümanist çevresinin fikirlerinden epeyce etkilenmişti ve Felemenkçenin dünyada belki de en kadim dil, bilimsel fikirleri ifade etmek için özellikle uygun olduğunu tekrar tekrar savunmuştu.¹¹ Royal Society'nin dil konusunda takındığı tutum bilinmektedir. Oxford'da geometri profesörü olan John Wallis ilk İngilizce “felsefi gramer”i yazmıştı.¹²

Dolayısıyla bir eseri yerel dilde yazmak yalnızca (hatta her zaman) onu popülerleşme isteğini ifade etmiyordu. Oronce Finé'nin *Sphora mundi*'sinin en tam versiyonu 1551 tarihli Fransızca çeviri-

siydi. Finé (derslerin Latince verildiği) Collège Royal'de matematik kürsüsüne sahip olan ilk kişiydi ve nitelikli bilimsel eserler yayımlayarak Fransızca dilinin prestijinin artırılması o dönemde kraliyet eğitmenlerinin görevlerinden biriydi. Ayrıca hem düşünmek hem de araştırmacılar arasında iletişim için, bir anadilin temel yararları kabul ediliyordu. Farklı ülkelerde giderek daha fazla insan yerel dille çalışıyor, yazıyor ve eserler yayımlıyordu.¹³

Diğer yandan, tüm Avrupa düzeyinde iletişim kurmak söz konusu olduğunda, Latincenin ciddi bir rakibi yoktu. Büyük uluslararası kitap ticareti merkezlerinin çoğu Latincenin rolünü kaybetmediği Avrupa'nın Almanca konuşulan kısımlarındaydı (Leipzig ve Frankfurt kitap fuarları). Galileo İtalyancayı bir Avrupa bilim dili yapmayı başaramamıştı (bunu gerçekten denemiş olduğu bile tartışmalıdır, zira ikna etmek istediği okurlar esasen İtalyandı) ve o şaşıla günlerinde Fransızcanın yayılması (klasik dönemin sonuna doğru) bu dilde birçok özgün bilimsel yayın üretti, ama kayda değer çeviriler görülmedi. Royal Society'nin vesayetindeki bilimsel İngilizce hakkında da benzer sözler sarf edebiliriz. Dolayısıyla, aklımdan hızla geçen bir düşünceyi dile getirecek olursam, çevirilerin hacmi elitlerin dili ile kendisini bilimsel faaliyetin tüm kesimlerine dayatabilecek bir dili ayırmaya olanak tanıyan bir kıstas sağlayabilir.

Gelgelelim, Hümanizm çağının sonunda Latince hâlâ uluslararası iletişim için kolay bir aracı olmanın çok ötesindeydi ve bu dilde bir eser yayımlamak her zaman ulusal sınırların ötesine taşımayı istemek anlamına gelmiyordu. Jacques Peletier du Mans *Algèbre*'sini (1554) *De occulta parte numerorum* (1560) haline getirdiğinde karmaşık gerekçeleri vardı. Fransızca'yı bilimleri yaymak için kullanarak bu dilin prestijini artırma arzusu artık birkaç yıl önceki kadar önemli değildi.¹⁴ Tersine, Latince kullanımı cebre geleneksel matematik disiplinlerinininkine denk bir itibar kazandırıyor. Peletier'nin yakın dönemde, Eukleides üzerine Latince yorumlarının yayımlanması (1557) sayesinde uluslararası şöhrete sahip bir matematikçi haline gelmesi nedenlerden yalnızca biridir.

Matematikte Latince olmadan tümüyle kabul görmek, saygınlık ve dokunulmazlık kazanmak zordu; ama aynısı yerel dillerin kullanımına çok daha fazla yer ayıran tıp gibi disiplinler için daha da geçerliydi. Yetersiz Hümanizm eğitiminin ötürü Parisli doktorların sık sık eleştirilerine hedef olan Ambroise Paré, eserlerini *Opera* başlığıyla yayımlandığında bir tür intikam almıştı (yukarıda, s. 196-97).

Latince, Kaynak Edisyonlar ve Toplu Eserler

Her halükârda, bir kitap iki ayrı edisyonla yayımlandığında, Latince çoğu zaman daha “canlı” olanıydı, yorumlara ya da yeni malzemelere konu olan Latincesi oluyordu. Descartes’ın *Geométrie*’si buna bir örnektir: Fransızca aslının edisyonları 1637’den 18. yüzyılın başına kadar hiç değişmemişti, ama bu dönemde Latince versiyona Franz von Schooten, Johann de Witt ve diğerleri tarafından eklemelerde bulunulmuş ve böylece metnin verimliliği artırılmıştı. Aynısı Wallis’in *Algebra*’sı için de yapılabiliirdi. Latince bası-
kı ilk tam ekleri içeriyor ve dolayısıyla kitabın “klasik” standart versiyonunu oluşturuyordu. Daha genel olarak, “kaynak edisyon” kavramı (sonrasında geliştirilen ve böylece eksiksiz eser olan edisyon), tıpkı “külliyat” kavramı (“toplu eserler” anlamında) gibi çoğu zaman Latince kullanımıyla yakın ilişkiliydi. Elbette istisnalar vardı: Stevin’in eserinin eksiksiz toplu edisyonu, Albert Girard (1634) tarafından hazırlanan ve kısmen çevrilen *Les œuvres mathématiques* idi.

Latince beklenen rolünü Boyle’un kitaplarının yayılışında oynadı. İngilizce versiyonu geniş kesimlere ulaşmıştı, ama ilk toplu edisyonu 1677’de Samuel de Tournes tarafından Latince yayımlandı. (Mevcut olduğunda, Boyle’un kendisinin gözetiminde yapılan ve ilk kez İngiltere’de basılan çevirilerden yararlanılmıştı; bu çeviriler bulunamadığında ise “kita Avrupa”sından getirtilmişti). Ticari saikler ön planda olsa bile, bu husus manidardır. Cenevreli kitap satıcısı uluslararası çalışan bir isimdi, Frankfurt kitap fuarı-

nın değişmez müdavimlerindendi ve zaten bilimsel toplu eserler, özellikle de Paracelsus'un eserlerini yayımlamıştır (1658).¹⁵

Her halükârda, derleme izinli değildi: Boyle her türlü sistemleştirme biçimine karşıydı ve yayın haberini ilk aldığı anda, *Philosophical Transactions*'ta çok olumsuz bir eleştiri yazısı kaleme almış (14 Aralık 1676) ve bu edisyonun “yazarın rızası ve bilgisi olmadan yayımlandığını” açıkça ifade etmişti. Ayrıca incelemelerinin okuru yanlış yönlendirecek şekilde düzenlenmesini (kronoloji dikkate alınmamıştı) eleştirmiş ve “bu kitapların hepsinin İngilizceden çeviri olduğundan ne genel başlıkta ne de herhangi bir reklamda belirtilmemiş” olmasından yakınmıştı. Ayrıca temel bir felsefi inceleme olan *Form and Qualities* atlanmıştı (ancak 1687'de derlemeye eklenmişti).¹⁶

Samuel de Tournes kendi payına yazın dünyasına değerli bir katkı sunduğuna muhtemelen emindi. Mevcut tüm malzemeyi toplamak için epey uğraşmıştı, yeni çeviriler yaptırmış ve sayısız incelemeyi tematik sıraya göre düzenlemişti. Edisyonun bilimsel değeri hakkında okura hitaben yazdığı önsöz ticari propagandadan daha fazlasıydı.

Paracelsus'un eserlerinin yayımlanması, Latinceye çevrilmeleri ve derlenmeleri süreci biraz farklı bir izlenim verir. Yerel dil ile Latince versiyonlar arasındaki sınır bu örnekte diğerleri kadar bariz değildir. Almanca metinlerin editörleri Latince çevirmenler ile az çok aynı eğitime sahipti ve bazı durumlarda alanlarını değiştiriyorlardı. Gerard Dorn hep “Latin” kaldı, ama Georg Forberger hem Almanca metinleri yayıma hazırladı hem de Latinceye çeviriler yaptı.¹⁷ Açıkça “Alman tarafında” olan Adam von Bodenstein ve Michael Toxites bazen sadece ilk Latince versiyonlarda var olan incelemeler hazırlamış ve haşiyeler eklemişlerdi.¹⁸ Ayrıca anlaşılan ürettikleri eserler çoğu zaman aynı insanlar tarafından satın alınıp okunmuştu. Latince baskılar esasen Almanca dışındaki pazarı hedeflese de ve Fransa, Belçika, İngiltere ve belki de İtalya üzerinden Paracelsusçuluğu yaymakta temel rol oynamış olsa bile, bugün bu ülkelerin kütüphanelerindeki nüshaların sayısından da anlaşılabileceği üzere, İsviçre, Almanya ve İskandinavya'da da büyük ölçüde tedavüldeydi.

Diğer yandan, Almanca baskılar sadece Alman müşterileri hedeflemiyordu. John Dee'nin 1583'te hazırladığı katalog o dönem elinde Paracelsus'tan 41 Almanca kitabı (artı 19 Latince ve 2 Flamanca) olduğunu gösterir.¹⁹ Paracelsus'un eseri “kuzey Avrupa uluslarının yeni kültürel girişkenlik ruhu”na tamamen uygundu (Webster'in sözleri) ve Alman dilinde ilk bilimsel şaheser olarak kabul görmüştü (tıpkı Luther'inkinin ilk ilahiyat eseri olması gibi).²⁰ Dolayısıyla bir Latince çeviri fazladan prestij kazandırmıyordu; bazı eserlerin yalnızca erken dönem Latince çevirileriyle biliniyor olması genellikle telafisi mümkün olmayan bir kayıp olarak görülüyordu. Huser'in Almanca derlemesi (Basel'de 1589-91'de Waldkirch tarafından yayımlanmıştır) eksiksiz bir eser olarak kabul ediliyordu. Paracelsus'un Latineden hiç hazzetmediği sözünü gerçek bir üstat asla tümüyle unutamazdı.

Paracelsusçular baştan itibaren bir tür felsefi şevkten ilham almışlardı (elbette eğitim, yetenek ve şansa bağlı olarak daha az ya da çok başarılı oluyorlardı). Sahici özgün metin arayışlarında elyazması arıyorlardı ve dağılmış, çoğu zaman parça parça metinlerle başa çıkmak zorunda kaldıklarından, yeterince ciddi kitaplar yayımlamak için farklı incelemeleri bir araya getirmeye çalışıyorlardı. Fakat “derleme ruhu” Latince cephesinde daha barizdi. Üç çevirmenle (Gerard Dorn, Josquin Dalheim ve Georg Forberger) birlikte çalışan Pietro Perna eksiksiz bir Latince derleme projesi tasavvur etmişti.²¹ Georg Forberger'in 1575'te hazırladığı iki ciltlik *Operum latine redditorum* yalnızca kısmi bir başarıydı.²² Huser'in devasa on cildiyle kıyaslanamaz (*Chirurgischer Bücher*'le 11 cilt).²³ Fakat heybetli Almanca baskı yayımlanır yayımlanmaz, Frankfurt'taki önemli bir kitapçı olan Zacharias Palthen, işi on bir cildi çeviren (1603-5) bir çevirmenler ekibine vermişti.

Jean Antoine ve Samuel de Tournes 1658'de *Opera omnia medico-chemico-chirurgica, tribus voluminibus comprehensa* adıyla yeni bir folyo baskı yayımlamıştı. Çevirisinin asıl eserlerden daha tam ve doğru olduğuyla övünen Fridericus Bitiskius tarafından hazırlanmıştı, ama Palthen ekibine de çok şey borçluydu. Fakat asıl olan birçok edisyonun ardından ve Paracelsus'un doktrininin ana

öğelerinin Petrus Severinus'tan Jan Van Helmont'a kadar prestijli öğrencilerin ve takipçilerin eserlerine dahil edildiği bir dönemde yeni ve tam bir Latince derlemenin hâlâ planlanabiliyor olmasıydı.

Ticari Çıkarlara Karşı İdeolojik Saikler

Bu farklı örnekler çeviri sürecinde iki temel etkenin söz konusu olduğunu (ve çoğu zaman da iç içe geçtiğini) gösteriyor: Kabaca ifade etmek gerekirse, ideolojik saikler ve ticari çıkarlar. Ticari çıkarlar görece değişmezken, ideolojik saikler çok farklılık göstermiştir: Prestij, bilgi yayma arzusu, bir kimliği onaylama (dilsel farklılık işaretleri gerektiriyordu), bir grup bireyin fikirlerini savunma ya da hatta intihale karşı önlem almak isteyen Boyle örneğinde olduğu gibi entelektüel mülkiyeti savunma ve koruma arzusu. Boyle 6 Ağustos 1665 tarihli mektubunda, *Forms and Qualities*'in “yayımlanmasına karşı çıkması”nın nedenini şöyle itiraf ediyordu:

Latinede yayıma hazır olmadan kayda değer bir süre önce yurtdışında İngilizce yayımlanması durumunda, yeni ve biraz Tuhaf gözükebilecek olan Muhtelif Deneyler ama az ama çok değişikliklerle başkaları tarafından benimsenip yayılabilir.²⁴

Çeviriler bizzat yazarlar tarafından ya da onlara yakın birileri tarafından kendi inisiyatifleriyle ya da çevrelerindeki birilerinin inisiyatifleriyle yapıldığında çoğu zaman “ideolojik etkenler” egemendi. Çeviriler bazen uluslararası polemiklere neden oluyordu. Sözgelimi aşırı katı tutumundan ötürü 1613'te azledilmiş olan Kalvenci papaz Philip Lansbergen kendisini ikinci tutkusu olan astromiye vermişti.²⁵ Özel görevinin bir zamanlar İbranilerin sahip olduğu semavi hareketlerle ilgili kusursuz bilgiyi geri kazanmak olduğunu düşünüyordu ve sistemler arasında meşakkatli gözlemler, hesaplamalar ve karşılaştırmaların ardından günmerkezlilikte karar kılmıştı. Kopernik için Rheticus neyse, Lansbergen için de Isaac Beeckman ve Willebrord Snellius'un eski öğrencilerinden Martinus Hortensius oydu. Bu genç amatörün teşvikiyle, 1629'da

sıra dışı bir inceleme yayımlamıştı: Kopernik'in kozmolojisinin ilk savunusu olan bu eser Felemenkçe yazılmıştı ve eğitimsiz geniş bir okur kitlesini hedef alıyordu: *Bedenckingen op den dagelyckschen, ende iaerlijckschen loop van den aerdt-kloot* (Yeryüzünün günlük ve yıllık hareketleri üzerine tefekkürler. Ayrıca Tanrı'nın muhteşem amellerinin keşfedildiği görünür gökyüzünün gerçek sureti üzerine).

Yayımlandıktan bir yıl sonra, Hortentius tüm Avrupa'da okunan ve Alexander Ross, Jean Baptiste Morin ve Libert Froidmont tarafından yaylım ateşine tutulan bir Latince çevirisini yayımladı. Bu eleştirilere sırasıyla Hortensius ve Lansbergen'in oğlu Jacob (Philip 1632'de ölmüştü) yanıt verdi. Bu tartışma Galileo'nun sıkıntılarında bir rol oynamıştır: Louvain'li bir ilahiyatçı olan Froidmont ikinci yanıtında (Vesta, 1634) Brüksel'deki papalık elçisi tarafından Jansenius'a yazılmış ve filozofun kınanıp dinden çıkarıldığını açıklayan mektubu yayımlamıştı.

Bu kınama (ve bunun utanç verici şekilde duyurulması) tam da Galileo ve taraftarlarının eserlerinin geleceğe kalarak önyargısız okurlar tarafından okunmasını sağlayarak temizlemek istedikleri lekeydi.²⁶ Bu noktada kitaplarının yabancı ülkelerde yayımlanmasının muazzam önemi hiç olmadığı kadar dikkate alınmış ve çeşitli yayın projeleri geliştirilmişti. 1633'te Galileo'nun Parisli arkadaşı Elie Diodati *Dialogo*'nun bir nüshasını Latinceye çevirmesi için Strasbourg'daki Matthias Bernegger'e yolladı ve birkaç yıl sonra da kendisini *Letter to the Grand-Duchess Christina*'nın Latince çevirisine girişti. Daha önce gördüğümüz gibi, bazı Fransızca çeviriler de yapıyordu. Galileo ilk başta gönülsüz olsa da, tüm eserlerinin kendi gözetiminde Latinceye çevrilmesine karar vermişti.

Galileo'nun tüm eserlerinin Latince çevirisi için Fransa'da (Carcavy idaresinde), Alman İmparatorluğu'nda (Giovanni Pieroni idaresinde) ve Hollanda'da (Elsevier kardeşlerin idaresinde) birkaç proje eşzamanlı olarak tasarlanmıştı. Bu dönemde Elsevier'lerin Leiden, Lahey ve Kopenhag'da şubeleri, Venedik, Frankfurt, Londra, Paris ve Floransa'da ise büroları ya da bağlantıları vardı. Bu planlar yalnızca üç Elsevier edisyonu doğurdu: 1635'te *Systema cosmicum* (*Dialogo*'nun Latince çevirisi), *Letter to Christina*'nın

1636'da iki dilli bir edisyonu ve 1638'in başında bir *Discorsi* edisyonu (asıl versiyonu).²⁷

Paracelsus'un Gerard Dorn ve diğerleri tarafından "Latinceleştirilmesi"nin bu denli büyük bir aciliyeti yoktu ve daha çok çıkarlarla alakalıydı. 16. yüzyılın ortasından itibaren, Paracelsus'un şöhreti geniş bir alana yayılmıştı, böylece kitaplarının satış potansiyeli vardı. Ama Basel'de bir dizi yeni Latince çeviri yayımlamış olan Pietro Perna felsefi ve dini saiklerle de hareket etmişti. Simya ve kimyasal tıbbi destekliyordu ve çoğu zaman Paracelsusçulukla ilişkilendirilen bir özellik olarak geleneksel olmayan bazı eğilimlere sahip bir Protestandı.²⁸ Ayrıca çevirmenleri, Josquin Dalhem haricinde, yeni doktrinin üstatlarıydı.

Paracelsus edisyonları ve çevirilerinin iki temel nedeni vardı: Yeni şifaları ve tedavileri öğrenmeye hevesli olan pratisyenlerin mesleki ihtiyaçlarını karşılamak ve Aristoteles'in bilim, insan ve doğa kavramlarına temelden karşı çıkan yeni bir felsefeyi öne çıkarmak. Perna'nın 1568-1575 arasında yayımladığı sınırlı Latince derlemede her ikisinin de rol oynadığı görülüyor. Ayrıca çevirileri yeni tür bir Paracelsusçuluğun kademeli olarak ortaya çıkışına zemin hazırlamış ya da eşlik etmişti: Eğitimli okur kitlesine daha uygun, ama özgüllüğü daha az.²⁹

Bir profesyonel grubun ya da kurumun ihtiyaçları ve gereksinimlerini dikkate alan çevirilerde başka bir tür "ideoloji" söz konusuydu. Örneğin doktorlar çeviriye epey emek vermişler ve bir yandan Latinceyi (mesleki yeterliliğin işareti), diğer yandan yerel dilleri (yararlı bilginin yayılmasını sağlama araçları) savunmuşlardı. Tıp aynı metnin iki dilde birden (Latince ve yerel bir dil) yayımlanmasının istisnai olmadığı alanlardan biriydi, özellikle de salgın üzerine incelemeler söz konusu olduğunda.

Kurumlara baktığımızda, Oxford ve Cambridge üniversiteleri Latinceyi destekliyordu. Örneğin John Wallis'in *A Treatise of Algebra Both Historical and Practical*'inin çevirisi: *De algebra tractatus historicus et practicus* (1693). Royal Society ise nüfuzunu İngilizce için kullanmıştı. Bu bağlamda, çoğunlukla Royal Society ile anılan bazı İngilizce kitapçılar,³⁰ İngilizcede zengin bir bilimsel eser

külliyatı oluşturmak için çalışmışlardı; bunların tam listesi çoğu zaman her kitapta reklam olarak sunuluyordu.

Aslında bu dilsel rekabet ahenk ve karşılıklı anlayış çerçevesinde yaşıyordu: Bir yazar hem Oxford ya da Cambridge'de profesör hem de Royal Society mensubu olabiliyordu (Wallis ve diğer birçoğunun durumu buydu). Bu durum, ortak çıkarları engellemiyordu: Cambridge ve Oxford'daki üniversite basımcıları çoğu zaman aynı metnin Latince ve yerel dildeki versiyonlarını iç ve dış ticaret için sunabilen Londra'daki kitap satıcılarıyla birlikteydi ya da en azından bağlantılıydı.³¹

Newton'ın *Optik*'i ve St. James rektörü Samuel Clarke (1675-1729) tarafından yapılan çevirisi hem Samuel Smith hem de Benjamin Walford tarafından (ve sonrasında da William ve John Innys) tarafından yayımlanmıştı. Walford, Royal Society'nin yayıncısı olan Samuel Smith'le ortaklık kurmuştu; bu işe Smith'in ölümünü takiben girmiş, onun yerini de (1711'den itibaren) William Innys almıştı.³²

Çeviri içinde bilim insanları arasındaki iletişimi kolaylaştırma isteği yegâne –hatta ana– etken değildi. Kitap satıcıları kataloglarında daha ziyade aynı kitabın hem Latince hem de yerel dildeki versiyonlarını tercih ediyorlardı. İngiliz kitap satıcıları bilimsel kitapları çoğunlukla Latince ithal ediyorlardı: Böylece Royal Society'nin bilimsel çeviri ihracatı bir tazminatı. Çok mütevazı bir başlangıç, üstelik ümit vaat etmiyor: İngilizce kitapların yabancı pazarlara girmesinin önündeki büyük engel üretimin fahiş fiyatlarıydı.³³

Galileo çevirilerinde bile açıkça görüldüğü üzere, en “ideolojik” çeviri girişimleri ticari gereksinimleri tatmin etmek zorundaydı. Galileo eserlerini yurtdışında bastırmak istediğinde, İtalyancanın birçok okuru kaybetmesine yol açacağını duymuştu. 1635'te Viyana'daki öğrencisi Pieroni, kendisinin tüm Avrupa'da kitaplarını okumaya hevesli olan, ama dil engeline takılan birçok destekçisi olduğunu söylüyordu: “Eğer *Diyaloglar* Latince olsaydı, şimdiden Fransa'da, Belçika'da, Almanya'da ve daha fazla yerde yayımlanmıştı, çünkü meraklıların sayısı çok fazla.” Ayrıca kitapçıların

müşteri bulamama korkusuyla yabancı dilde kitap yayımlamaya şiddetle karşı çıktığını yazanlar vardı.

Fakat tam çeviri projesi gördüğümüz gibi bariz nedenlerle başarısız oldu: Katolik ülkelerde yasaklanmış kitapları yayımlamak (Roma'nın verdiği her emri yerine getirmemekle övünen Fransa'da bile) pek mümkün değildi ve kitapçılar kitapların kolay satılmayacağını düşünüyorlardı. Elsevier yalnızca büyük olmasa bile, belli bir potansiyel okur kitlesi olan eserleri yayımlamıştı: Galileo'nun fizik mirasını oluşturan “yeni devinim bilimleri” üzerine halen yayımlanmamış kitabı ve filozofun iki kritik sorunu doğrudan ele aldığı son derece ihtilafli metinler: Kozmolojide reform (*Diyalog*'da) ve Kutsal Kitap'ı günmerkezlilikle uyumlu hale getirmek için zorunlu olan tefsir alanında reform (*Letter to Christina*'da).

Galileo'nun öğrencilerinin sözleri ilginçtir: Ticari etkenleri dikkate almışlar, ama bunu kâr elde etmek için yapmamışlardı. Boyle gibi yazarların aksine, intihalden ya da korsandan korkmuyorlardı: Pieroni “Fransa'da, İspanyol Hollanda'sında, Almanya'da ve daha birçok yerde” yeniden basımların hayalini kuruyordu, oysa hayali gerçekleşseydi bile ekonomik ya da bilimsel açıdan onun kontrolü dışında olmayacaktı. İyi felsefenin *ad maiorem veri gloriam* (hakikatin inayetiyle) yayılabileceğine olan bu idealist güven belli bir muhit için tipik bir özelliktir.³⁴ Gelgelelim bu tutum temsili değildi.

Ticari etkenlerin öneminin bir diğer işareti de çeviriler söz konusu olduğunda imtiyazların önemli bir kısmının kitapçılara tanınmasıydı. “Çeviri ticareti”yle iştigal eden kitapçıların genel imtiyazlar elde eden türden olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Örneğin Ambroise Paré 1549'dan itibaren kişisel imtiyaz elde etmek için epey bir didinmişti, ama *Opera*'sı için iki imtiyazı (II. Rudolf'tan altı yıllığına ve III. Henri'den on yıllığına) kitap satıcısına verilmişti ve İmparatorluk imtiyazı da yine bir çeviriyle, Bodin'in *Republic*'inin Latince versiyonuyla alakalıydı.³⁵ II. Maximilian 1567'de, Dorn'un ilk çevirisi olan *Pyrophilia*'nın yayımlanışından bir yıl önce Pietro Perna'ya genel bir imtiyaz tanımıştı. Bu imtiyaz, “tüm tıp, felsefe, tarih, matematik ve şiir kitapları ile İbranice, Yu-

nanca ya da Latince incelemelerine yardımcı olan kitaplar” için geçerliydi.³⁶

Boyle'un kitaplarının çevirileri gerçek ticari dinamiklere bir örnek mahiyetindedir: Boyle'un incelemeleri hemen her zaman İngilizce yazılır ve basılırdı, ama “İngiliz Filozof” çoğu zaman Oxford'da ya da Londra'da yayımlanan (ama esasen yabancı pazarlar için olan) Latince çeviriler sipariş ediyordu. Bu ilk Latince versiyonlar ve ayrıca bazı yenileri Boyle'un karşı çıkışına rağmen sonrasında Amsterdam ve Rotterdam'da basılmıştı. Son olarak, gördüğümüz gibi, Samuel de Tournes Cenevre'de var olan tüm çevirileri toplamış, yalnızca İngilizcesi basılmış olan eserleri çevirtmiş ve Latince tam bir derleme yayımlamıştı. Fakat kitapçı reklamında ideolojik saiklerini vurguluyordu.

Her halükârda, Boyle'un Latinceye çevrilen eserlerinin akıbeti istisna teşkil ediyor. 16. ve 17. yüzyıllarda modern bilim kitaplarının çevrilmesi kayda değer bir ekonomik önemi olmayan marjinal bir olguydu; üstelik Latince ile yerel dil arasında gerçekten dinamik bir çekişmenin olduğu İngiltere'de –daha doğrusu, Londra'da– bile. *Cambridge History of the Book in Britain*'daki “Bilim ve kitap” başlıklı bölümün çeviri sorununu ele almamış olması ve diğer yandan, “yerel dildeki gelenekleri” ele alan kısmın “sürekli yayınlar” haricinde bilimsel eserleri ele almamış olması manidardır.³⁷

Sonuç: Evrensel bir *Bibliotheca Philosophorum* İnşasına Doğru?

Dolayısıyla devasa bir bilimsel çeviri akışı yoktu; sonuçta, yalnızca piyasaya arzda bulunmak için nadiren çeviri yapılıyordu. Çevirilerin büyük çoğunluğu yerel dilden Latinceyeydi ve özel saikleri vardı. Hepsinden öte, bunlar birer değer işaretiydi. Önsözlerde çeviriler çoğu zaman eserin uluslararası öneminin kanıtı olarak sunuluyordu ve dört gözle bekleyen bir okur motifi de söz konusuydu. Jacques Guillemeau, Paré'nin *Opera*'sını (1582) Marc Miron'a

* Felsefe Eserleri Kaynakçası. (ç.n.)

ithafında seyahatlerinde tanıştığı tüm cerrahların (İtalyan, Alman ya da İspanyol) çeviriye aç olduğunu ve dolayısıyla kitabın uluslararası alanda büyük başarı elde edeceğini söylüyordu. Aynı motifi Paracelsus'un Latince baskılarında da görüyoruz.

Franz van Schooten, Descartes'ın *Geometria*'sını takdim ederken benzer bir fikri daha ağırbaşlı bir şekilde ifade eder: Fransızca'da on iki yıl önce yayımlanan eser *literati et ingeniosi*'nin [eğitilmiş ve hünerli kişilerin] takdirini toplamıştı; bu yüzden açıklamalı notlarla sunulan bir çeviri okur kitlesini genişletmek için zorunlu görünmektedir ve kitapçı Jean Maire bunu başarmıştı. Yine, Boyle'un *Spring of the Air*'inin [Havanın Sıkıştırılabilirliği] yetkili Latince versiyonunun editörü prestijli kişilerden gelen ısrarcı taleplere atıfta bulunur.

Yazarlar açısından Latince çeviriler saygın yazın dünyasında yer edinmek için bir araçtı. Dahası bazı önemli özel nedenlerle ilk kez yerel dilde yazılmış olan kitaplar (örneğin Galileo'nun *Dialogo*'su ya da Lansbergen'in Dünya'nın hareketleri üzerine incelemesi gibi) söz konusu olduğunda daha da manidardır. Diğer yandan, bu çeviriler çoğu zaman yazarın eser üzerindeki kontrolünü azaltıyordu. Öğrencilerin ya da uzak takipçilerin aldıkları inisiyatiften (ve çevirmenlerin serbestliğinden) kitapçılarının stratejilerine kadar birçok etken vardı burada. Robert Boyle'un bu sürecin nahoş yönlerine dair keskin bir algısı vardı. Keza Galileo da nihayetinde bunlara katlanmaya karar vermişti, zira bu şekilde eserinin yaşayacağını düşünüyordu. Fakat belki de en önemli şey kitapları okuyan kitlenin değişmesiydi: Daha büyük, daha yabancı, çoğu zaman ilk yayımlanış koşullarından habersiz ve yorumlarında daha serbest. Bu yüzden eser bir tür ortak mülktü (*bonum publicum*), tüm filozoflar ve aydınlar camiasına aitti.

10. Bölüm

Hellenizm ile Avrupa Arasındaki Bilimsel Alışverişler: Yunancaya Çeviriler, 1400-1700

Efthymios Nicolaïdis

Bizans'ın Son Dönemleri

15. yüzyıl Balkanlar'da ve Anadolu'da Bizans'ın gerileyişinden Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişine kadar iktidar değişikliği yüzyıllıydı. Bizans toprak ve erk kaybettikçe, imparatorları Osmanlı'nın askeri fetihlerine karşı Batı Avrupa'dan daha da fazla yardım almayı ummuştı. Katolik Avrupa'yı Ortodoks "heretiklere" yardıma teşvik etmek amacıyla, iki ana Avrupa Hristiyan kilisesinin birleşmesi için bir plan ortaya atıldı ve bunların arasında tartışmalar tertip edildi. Bu temasların yan etkilerinden biri iki taraf arasında yoğun kültürel alışverişti ve bilim söz konusu olduğu kadarıyla, elyazması eserler ve bazı durumlarda bunların çevirilerinin alışverişinin de yer almasıydı.

Son Bizans hanedanı olan Palaiologos döneminde devlet görevlileri ve âlimler aynı muhite mensuptu. Devlet hiyerarşisinde yükselmek için, yüksek tahsil neredeyse zorunluydu. Memurlar genellikle üst düzey dersler alır, *trivium* (gramer, mantık ve retorik) ve *quadrivium* (müzik, aritmetik, geometri ve astronomi) öğrenirlerdi. Bu memurların eğitimi ve bu son Bizans hanedanı döneminde

“bilim” adını verdiğimiz şeyin tuttuğu önemli yer onları siyasetten ziyade doğa felsefesi tartışmalarına itmişti.

Öyle ki aynı devlet makamına gelmeye çalışan rakipler arasındaki siyasi ve dini tartışmalar bazen bilimsel tartışmalara dönüşüyordu. Ayrıca bazı önemli siyasi mevkilere atamalar bilim tartışmalarının ardından gerçekleşiyordu. Örneğin Metokhites ve Khoumnos maliye bakanlığı (*logothetis tou genikou*) görevi tartışmasını siyaset ya da din değil, astronomi üzerinden yapmışlardı.¹ Metokhites bu görevi Khoumnos’tan daha iyi bir astronom ve doğa felsefecisi olduğunu kanıtladıktan sonra almıştı.

Bu çevre, astronomiye ve özellikle de güneş tutulmalarını hesaplamaya duyulan gerçek ilgiyle birleştiğinde, Bizans’ta Batı Avrupa’yla temasa geçen birçok devlet ve kilise görevlisinin neden bilimle ilgilendiğini açıklar. Astronomiye duyulan özel ilginin yıldız faaliyla yakın ilişkili olduğunu belirtmek gerekiyor, zira askeri alanda yenilen bir medeniyette astroloji giderek daha da moda hale geliyordu.

Bizans döneminde biri Doğu’dan, ikisi Batı’dan üç tür bilimsel metin Yunancaya çevrilmişti: Tebriz ve Maraga astronomi okulunun metinleri, Provence’ta Karayim Yahudilerinin astronomi okulundan metinler ve İber astronomi okulunun metinleri. Farsça metinlerin Yunancaya çevirileri, Batı ve Orta Avrupa’dan astronomların (örneğin Kopernik) Bizans elyazmalarından bu metinleri incelemeleriyle birlikte bir yüzyıl sonra Avrupa’nın ilgisini çekecekti.

Farsçadan Yunancaya yapılan ilk grup çeviri aslında 14. yüzyılda yapılmıştı, ama esas popülerliğini tekrar tekrar çoğaltıldıkları 15. yüzyılda kazanmıştı. 15. yüzyıl boyunca bu metinler Osmanlı fetihlerinden kaçan Bizanslı Rum âlimler tarafından İtalya’ya getirilmişti. Avrupalı âlimler arasında Yunan dilinin canlanması bağlamında, İtalya’ya yeni bilgi taşıyan bu metinler önem kazandı. Bunların arasında 14. yüzyılın başında Tebriz’e giden Gregorios Khioniades’in astronomi külliyyatı da vardır.

Bu külliyyatın en önemli –ve en çok çoğaltılan– metni 1347’de Georgios Khrysokokkes tarafından yayıma hazırlanmıştı ve *İran Astronomi Sistemi Üzerine* adını almıştı. Bu metin Maraga ra-

sathanesinin kurucusu ve en önemli astronomu olan Nasıreddin Tûsî'nin (1201-71) *Zic-i İlhani*'sine dayalıdır. Khrysokokkes'in kitabından Fransız âlim Ismale Boulliau tarafından bahsedilmiştir (*Astronomia philolaica*, 1645); kitabın elliden fazla elyazması günümüze kalmıştır.

Farsça astronomi eserlerinin Yunanca çevirilerinin tarihi, (manastır adı Gregorios olan) Georgios Khioniades'in Konstantinopolis'te tıp eğitimi aldıktan sonra (1297-1330 arasında hüküm süren) imparator II. Aleksios Komnenos'tan Tebriz'e gitmek için yardım istemek üzere Trabzon'a gittiği 14. yüzyılın başına dayanır. Bu dönemde Tebriz ünlü bir ilim merkeziydi. Astronomi eğitimi Şemseddin Buhari gibi önemli isimler veriyordu. Khioniades bu ilk ziyaretin ardından kentin Ortodoks halkının piskoposu olarak (1282-1328) Bizans imparatoru II. Andronikos'un (1282-1328) emriyle Tebriz'e geri döndü. Khioniades Tebriz'den Bizans'a şu Arapça ya da Farsça metinleri içeren astronomi külliyatını getirmişti:

a) *Zic el-Alâ'i*, el-Fahhâd (takriben 1176), Şemseddin Buhari'nin öğrettiği şekliyle.²

b) *Zic el-Sencari*, el-Hazînî (takriben 1135).³

c) 1093'ten başlayan henüz belirlenememiş cetveller.

d) Khrysokokkes'in *İran Astronomi Sistemi Üzerine* adlı eserine ilham veren Nasıreddin Tûsî'nin *Zic-i İlhani* cetveleri.

e) Vatikan elyazmasında (Vat. gr. 211, fol. 115-21) yer alan Nasıreddin Tûsî'nin *Tezker-i Hayat*'ından mülhem ünlü *Gök Cisimlerinin Şekilleri* gibi çeşitli kısa metinler ve şekiller.⁴

f) Muhtemelen Şemseddin Buhari'nin yazdığı usturlap üzerine bir inceleme.

Yukarıda bahsedildiği üzere, bu metinler İtalya'da 1400'den sonra tedavüle girdi. Bunlar arasında tarihçilerin en çok ele aldıkları metin Khioniades'in yazdığı *Gök Cisimlerinin Şekilleri*'dir.

Nasîreddin Tûsî'nin *Tezker-i Hayat*'ından yararlanan bu eser Kopernik'in astronomisinin gelişiminde önemli bir rol oynamış olabilir, zira dairesel hareketleri doğrusal hareketlere dönüştüren bir geometrik düzenek olan "Tûsî çifti"ni takdim eder. Bu teorem doğrusal hareketleri dairesel hareketlere dönüştüren Proklos teoreminin tamamlayıcısı olarak görülebilir.

Kopernik *De revolutionibus* adlı eserinde Tûsî'nin teoremini Merkür'ün devinimi teorisinde kullanır.⁵ Yunanca da bilen Polonyalı astronom bu bilgiyi muhtemelen İtalya'da kaldığı sırada "Vaticanus graecus 211" elyazmasında bulmuştu.⁶ Daha genel olarak, Maraga okulu astronomisi Avrupa'da 15. yüzyıldan sonra yukarıda bahsi geçen Yunanca çeviriler yoluyla tanındı, zira Yunanca Rönesans sırasında âlimler için erişilir hale gelmiş ve birçok Bizans elyazması Bizans'ın düşüşü sırasında İtalya'ya ihraç edilmişti.⁷

Son Bizans döneminde Yunancaya yapılan ikinci grup bilim eserleri çevirileri Fransa'nın güneyindeki Karayimlerin –hahamcı geleneği reddeden fundamentalist Yahudilerin– eserleriydi. 13. ve 14. yüzyılda, Provence ve Languedoc'ta Karayimler, bu "Protestan Yahudiler", diasporanın bilim insanları olarak biliniyorlardı. Karayim astronomlar ve matematikçiler Araplardan etkilenmişler ve Avrupa'da bilimin yayılmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuşlardı. Provence'taki Karayim cemaati tüm Akdeniz'in dört bir yanındaki Karayim cemaatleriyle sürekli temas halindeydi ki, bunların arasında Selanik ve Konstantinopolis'dekiler de vardı. Karayimler İbranice, Latince, Arapça ve Yunanca gibi çeşitli dillerden ve bu dillere çeviriler yapıyorlardı. 15. yüzyılın sonunda en önemli Karayim âlimlerinden biri olan ve çeşitli astronomi ve matematik eserleri yazmış olan Kaleb Afentopoulo (Elijah) İstanbul'da yaşıyordu.

Matematikçi Tarascon'lu Immanuel ben Jacob Bonfils birçok kitap yazmıştı ve bunlardan biri *Kanfe neşarim*'di (Kartal Kanatları). *Sefer Šeš kenafayim* (Altı Kanat Kitabı) adıyla biliniyordu, zira astronomi cetvellerini Yeşu'ya atıfla altı gruba ayırmıştı. Bu cetveller Avrupa'da büyük başarı elde etmişti ve bu nedenden ötü-

rü Bonfils'e "kanatların efendisi" (*Ba'al knafayim*) adı verilmişti. Kitabında cetveller üzerine yorumlar içeren, 1365 civarında (bazı elyazmaları cetvelleri 1490'a kadar ilerletir) İbranice yazılmış bir sunuş yazısı da vardı. Kitap Latinceye 1406'da Johannes Lucae e Camerino tarafından çevrilmiş ve Pice della Mirandola tarafından kullanılmıştı. Sonradan Yunancaya da çevrilmiş ve yine *Şestokril* (Altı Kanat) başlığıyla Rusçaya da çevrilmişti. Yunanca çeviri ise 1435'te Mikhael Khrysokokkes tarafından yapılmıştı. Bu çeviri metin Yunan dünyasında epeyce yayılmıştı ve yüzyılı aşkın süre sonra, 1574'te Lepanto ve Arta Piskoposu Damaskenos Stoudites çevrili cetvelleri güncellemişti.⁸

Bu metnin Yunancaya çevirisi, muhtemelen Karayim cemaatleri ağının ve Balkanlar ile Fransa'nın güneyi arasında bu cemaatler aracılığıyla kurulan temasların bir sonucuydu. Bonfils'in Karayimler tarafından yazılmış ve cetvelleri Konstantinopolis ve Kırım'ın enlemine nasıl uyduracağını açıklayan *Kanfe neşarim*'i hakkında birçok yorum biliyoruz (ilkın Tarascon enlemi için hesaplanmıştı, 33.30 derece).

Mikhael Khrysokokkes bu metni nasıl bulup çevirmişti? Phokasia'da İoannes Kaboutzes ile işbirliği yaptığı söylenmiştir.⁹ Her halükârda, Mikhael Khrysokokkes hakkında bilgi sınırlıdır. 15. yüzyılın ikinci çeyreğinde "Büyük Kilise"nin, başka bir deyişle Konstantinopolis Patrikhanesi'nin *notarios*'u olduğunu biliyoruz. Ferrara Konsili'nde hazır bulunan ve Kiliseler Birliği'ni imzalamış olan Patrikhane *Megas sakellarios*'u ve diyakoz Manuel Khrysokokkes ile aynı kişi olduğu söylenmiştir.¹⁰ Bu durumda, 1435'ten sonra diyakoz olmuş ve ardından adını Manuel olarak değiştirmişti.

Bizans döneminde ve sonrasında *Kanatlar* önemli ölçüde yayıldı. En az on beş elyazması günümüze kaldı, Damaskenos Stoudites'inki gibi şerhler ve ekler de cabası. *Kanatlar*'ın esas amacının Güneş ve Ay tutulmalarını hesaplamak olduğu gösterilmiştir; bu hesaplama işi 14. ve 15. yüzyılda Bizanslı Rum âlimler arasında tam bir moda olmuştu ve Bonfils'in cetvellerinin başarısını bununla açıklayabiliriz.¹¹

Jacob ben David Yom-tob (ayrıca Bong'oron, Bonjorn ya da Yom Tov Poel vs. adlarıyla da bilinir; isminin bunlardan başka versiyonları da söz konusudur), Aragon Kralı "Haçerli" IV. Pedro'nun (1336-87) astronomuydu. Babası Perpignan'da bir enstrüman imalatçısıydı. Astronom olan oğlu 14. yüzyılın sonunda Hristiyan olmuştu. Jacob ben David'in 1361'den itibaren Perpignan enleminde kullanmak için hazır olan astronomi cetvelleri, tıpkı Bonfils'inki gibi, Güneş ve Ay tutulmalarını hesaplama amacı taşır. İbranice yazılmış, Latince ve Katalancaya çevrilmişti; sonrasında da Salamancalı Avraham Zakut gibi astronomlar tarafından kullanılmış ya da yorumlanmıştı.

Yom-tob'un cetvellerinin Yunanca çevirisi Kiliseler Birliği döneminde kurulan temasların ürünüydü. Ephesos'un Ortodoks metropoliti Marcos Eugenikos (takriben 1394-1445), tartışmalara katılmak üzere İtalya'ya yollanmıştı. 1439'da Birlik kararnamesini imzalamayı reddeden Ortodoks temsilciydi. İtalya'da Yom-tob'un Yahudi metninin Latince versiyonunu bulup çevirmiş ve Yunanca'ya uyarlamıştı.

Bu üçüncü grup çeviriler Haçlıların torunlarının yönettiği bölgelerden gelmektedir ve kökleri 14. yüzyıla dayanır. Bu çeviriler Araplar ile Avrupalıların buluştukları İber astronomi geleneğinden geliyordu. Kayda değer bir etkide bulunamadığı gibi, sonrasında çok fazla elyazmasında yer almamıştır.

Bunlardan kısaca bahsetmek gerekirse: Latinceden uyarlanmış, Arapça menşeli *Toledo Cetvelleri*; Arap kaynaklarına dayanan usturlap üzerine bazı Latince incelemeler (Messahalla ve Maslama'nın incelemeleri) ve son olarak, müstakbel Kastilya ve Leon kralı X. Alfonso'nun emriyle hazırlanan ve iki yüzyılı aşkın süre boyunca Avrupa'da büyük başarı elde etmiş olan ünlü *Alfonso Cetvelleri* (30 Mayıs 1252 için hesaplanmıştı). Tüm bu metinler Yunancaya 1340 civarında Kıbrıslı soylu Georgios Lapithes ve çevresi tarafından uyarlanmıştı. *Alfonso Cetvelleri* Konstantinopolis'te 15. yüzyılın başında tedavüldeydi ve Birlik karşıtlarının yandaşı bir üst düzey devlet görevlisi olan Demetrios Khrysoloras (1340-1416 civarı) tarafından bu şehre uyarlanmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum Cemaatleri

Batı Avrupa'ya Bizans'ın düşüşünden birkaç yıl önce, düşüşü sırasında ve sonrasında getirilen Bizans'a ait bilimsel elyazmalarının Avrupa bilimine etkisine zaten tarihçiler tarafından dikkat çekilmiştir. 15., 16. ve 17. yüzyılda yayımlanan antikçağdan kalma Yunanca bilim eserlerinin Avrupa'daki birçok edisyonu Kardinal Bessarion ve Batı'ya kaçmış olan diğer Bizanslı âlimlerin bilimsel elyazmaları külliyatına dayanıyordu. Burada ise tamamlayıcı karşıt eğilime odaklanılacaktır: Esasen Latin dillerinde yazılmış olan çağdaş bilim eserlerinin Yunancaya çevirileri.

16. ve 17. yüzyılda Venedik'te önemli bir Yunan cemaati ortaya çıktı ve 16. yüzyılın sonunda Yunan öğrencileri Padua Üniversitesi'ne hazırlamak üzere bir Yunan okulu açtılar. 1623'te benzer bir okul da Padua'da açıldı. Roma'da ise 16. yüzyılda Yunan Katolikleri için bir okul kurulmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun –aşağıda (s. 226) ele alınacak medreseler hariç– bir yüksek öğretim sisteminin olmaması Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumları 16. ve 17. yüzyılda yurtdışında okumaya sevk etmişti. Bu ziyaretçi öğrencilerin gözde okulu Padua'ydı. İçlerinden bazıları ileride Osmanlı İmparatorluğu'nun Rum cemaatlerinin okullarında bilim dersleri vereceklerdi. Derslerinde kullanmak için yazdıkları el kitapları esasen Padua'da okudukları kitaplardan hareketle yazılmış derlemelerdi.

16. ve 17. yüzyılda Rumca çeviri ve derlemelerin kaynakları henüz belirlenememiştir. Durum hem Bizans döneminden hem de bilimle ilgili çevirilerin de aralarında bulunduğu birçok Rumca kitabın basıldığı 18. yüzyıldan farklıdır: Bu dönem için de, kaynakların çoğu iyi bilinmektedir.¹²

16. ve 17. yüzyılda tüm kitabın çevrildiği örnekler nadirdir ve bu çeviriler esasen 17. yüzyılın sonunda görülmeye başlar. Janenna'dan bir papaz-öğretmen olan Anastasios Papavasiliopoulos, 17. yüzyılın sonunda iki elyazması inceleme kaleme almıştı: İkisi de Latince'den çevrilmiş olan “Matematiğe Giriş”¹³ ve “Fizik Felsefesi”.¹⁴ Bu iki çevirinin kaynakları henüz bulunamamıştır.

Kitaplar Tesalya'nın Tırnavo kasabasında öğrencilerine aritmetik, geometri ve fizik ("modern ve antikçağ kaynakları"ndan) öğretmek amacıyla yazılmış okul elkitaplarıdır. "Matematiğe Giriş" 1695'te çevrilmişti; geometrik şekil, temel aritmetik ve yüzey hesaplamaları tanımları sunan, o dönemin ortaokul seviyesinde bir ders kitabıydı. "Fizik Felsefesi" 1701'de çevrilmişti ve Padua Üniversitesi'ne giriş için hazırlık okullarında öğretilenlerle aynı düzeyde bir doğa felsefesi bilgisi sunuyordu.

Çeviri olarak görülebilecek ilk matbu kitap pratik matematik, başka bir deyişle tüccarlar ve ayrıca ilköğretim düzeyindeki öğrenciler için aritmetik üzerinedir. Bu kitap 1568'de Venedik'te basıldı ve sonrasında ta 1818'e kadar tam 19 baskı yaptı! Yazar Emanuel Glyzounis (1530-96) Sakız Adası'ndan gelmiş, okumak için İtalya'ya gitmiş ve matbaacı olduğu Venedik'e yerleşmişti. *Uygulamalı Aritmetik* adlı eseri *Abacci* diye adlandırılan ve o dönemde çok yaygın olan bir ya da birkaç İtalyanca kitaptan yaptığı çeviridir. Bunlar temel aritmetik (toplama, çıkarma, çarpma, bölme) ile ilgili ve ayrıca tek bilinmeyenli denklemleri çözme yöntemleriyle ilgili kitaplardır. Glyzounis Paskalya'nın tarihini hesaplamak için bir yöntem de eklemişti, zira kitabın hedef kitlesi Ortodoks Rumlardı. Balkanlar'da 19. yüzyıla kadar pratik aritmetikle ilgili en popüler kitap buydu; 1793'te Rumenceye bile çevrilmişti.¹⁵

18. yüzyılda bilinmeyen biri tarafından çevrilmiş olan en az iki İtalyanca *Abacci* daha biliyoruz. Bu çeviriler hiçbir zaman basılmamış ve Glyzounis'in kitabının elde ettiği başarının gölgesinde kalmıştır.¹⁶

16. yüzyılın ortasında İtalyancadan günlük yaşam için pratik bir aritmetik kitabı çevirmiş olan Glyzounis ile 17. yüzyılın sonunda ortaokul kitaplarını Latince'den çeviren Papavasiliopoulos arasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rum cemaatlerinin eğitim sistemi yeniden düzenlendi. Öyle ki üç aşamalı bir eğitim sisteminin olduğu Bizans'ın düşüşünün ardından Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bazı Rum cemaatleri yavaş yavaş iki aşamalı bir yerel sistem geliştirmişlerdi: *Hiera grammata* (esasen dini metinlerin

kullanıldığı okuma) ve bazı cemaatlerde çoğu zaman Padua’da eğitim görmüş Rumlarca ortaokul eğitiminin verildiği bir “kolej”. 17. yüzyılın başına kadar bu okullarda bilim eğitimi verildiği nadirdir.

Fakat 1620’de Kyrillos Loukaris İstanbul Patriği oldu. İtalya’da eğitim görmüş ilk patrikti. Loukaris kendisi de İtalya’da öğrenci olan dostu Theofilos Koridaleus’tan Mekteb-i Kebir’in [bugünkü Fener Rum Erkek Lisesi] başına geçmesini rica etti. Padua’da ilahiyat, felsefe ve tıp okumuş olan Koridaleus, Mekteb-i Kebir’e fen derslerini getirdi ve 1640’ta Atina’ya yerleştikten sonra da bu dersleri sürdürdü. Verdiği Aristotelesçi fizik dersleri (Padua Üniversitesi’ndeki derslere uygundu) 18. yüzyılın ortasında yeni doğa felsefesine geçişe kadar tüm Balkanlar’da muazzam bir nüfuza sahipti. Koridaleus tanıdık Aristotelesçi âlim Cesare Cremonini ile birlikte fizik okumuştur (Cremonini’nin kitaplarından bazılarını Padua’da okuduğu dönemde çoğaltmıştı). Koridaleus’un yazdığı iki ana elyazması olan “Coğrafya” (1626) ve “Aristoteles Fiziği” (1634) İtalyanca kitaplardan bire bir çeviri değildir, ama Koridaleus’un Padua’da gördüğü, aldığı ya da çoğalttığı kitaplardan epeyce etkilendirilmiştir. “Aristoteles Fiziği” Balkanlar’da en çok kullanılan fizik kitaplarından biri olmuştur: Halen 143’ten fazla elyazması hâlâ mevcuttur ve bir matbu versiyonu 1779’da Venedik’te yayımlanmıştır.

Koridaleus’un yanı sıra, bir grup âlim 17. yüzyılda bir Yunan “Padua Okulu” kurmuşlardı ve Yunan cemaatlerine felsefe ve Aristotelesçi bilim öğretiyorlardı: Georgios Korressios (1570–1660), Nikolaos (Nikephoros) Klarontzanos (ö. 1645), Meletios Sirigos (1586–1664), Nikolaos Koursoulas (1602–52), Nikolaos Kerameus (ö. 1663), Gerasimos Vlachos (1605/7–85), Matthaios (Meletios) Typaldos (1648–1713) ve Georgios Sougdouris (1645/7–1725).¹⁷ Gerasimos Vlachos 1661’de Venedik’teki Yunan okulunda öğretmenlik için *Harmonia definitiva entium*¹⁸ adında, çeşitli Yunanca ve İtalyanca kaynaklardan yararlandığı bir kitap yazmıştı. Bunu iki dilde (Latince ve eski Yunanca) yazılmış, antikçağ ve bazen de Bizanslı yazarlar tarafından yapılmış maddi ve maddi olmayan varlık tanımlarıyla bir tür sözlük olarak görebiliriz.

1680'de İoannes Skylitzes “Kozmografya Bilimlerine Giriş”i yazmıştı.¹⁹ Bu elyazmasında Kopernik sistemi Yunancada ilk kez uzun uzadıya sunuluyordu. Ama ne Skylitzes’in kullandığı kaynakları ne de Atina Piskoposu Meletios Mitros’un 1700’de (ya da birkaç yıl öncesinde) yazılmış olan *Epitome of Astronomy*’sinin kaynaklarını biliyoruz.²⁰ Skylitzes kitabının ilk kısmında iki yarımkürenin de takımyıldızlarını ele alır ve geometrik kozmolojinin unsurları (kozmozolojik kürenin bölünmeleri), yerkürenin ve ekinoksların günlük hareketi ve denizde enlem belirleme yöntemlerini sunar. İkinci kısımda ise gezegenleri ve evren sistemine ilişkin üç teoriyi tanıtır: Yermerkezciler (“Pythagorasçılar”), Kopernikçiler ve Tychocular. Güneş’in boyutları ve hareketleri hakkında, Güneş’in (“güneşli gökyüzü”) büyüklüğü ve Güneş’in hareketlerine dayalı takvim hakkında bilgi sunar. Büyük ihtimalle bu kitap birden fazla kaynağa dayanıyordu; Avrupa’da o günlerde bu türde birçok “kozmozografya” kitabı vardı.

Meletios Mitros’un kitabı çok daha önemlidir (320 elyazması sayfası). Okurun geometrik kozmolojiye kapsamlı bir giriş, gezegenlerin hareketleri, Güneş’in, Ay’ın ve beş “küçük gezegenin” büyüklüğü, uzaklığı ve hareketlerini hesaplama yöntemi ve “antikçağdakilerin bilmedikleri” de dahil olmak üzere takımyıldızlarına ilişkin kapsamlı bir sunumu bulabileceği basitleştirilmiş bir astronomi elkitabı olarak görülebilir. Meletios Mitros dokuz sayfada kozmoloji sisteminin üç ana teorisini sunar (Ptolemaiosçu, Kopernikçi ve Tychocu). Skylitzes’in kaynaklarına ilişkin söylenen Mitros için de geçerlidir.

Nadir çevirilerden biri ortaokul eğitimini İstanbul’da aldıktan sonra 1697’de okumaya Padua’ya, 1700’de de Paris’e giden Khrysanthos Notaras (ö. 1731) tarafından yapılmış bazı Osmanlı astronomi çevirileridir. 1680’de, seyahatlerinden önce, Arapçadan üç astronomi metni çevirmişti. Aslında bunlar Osmanlı astronomisi metinleri, Türkler arasında popüler bir usturlap olan kadran-usturlabın çözdüğü problemlerin tarifleriydi.²¹ Arapçada *rub-i daire* diye adlandırılan “Dairenin Dörtte Birinin İzahı ve Tasviri” başlıklı ilk metin kadran-usturlabın tarifini sunar (Jacob ben Madir

ibn Tibbon olarak da bilinen ve Avrupa'ya bu kavramı tanıtmış olan Yahudi astronomun ardından "Profatius kadrani" olarak da bilinir).

Tjeip diye adlandırılan "Aletin İzahı" başlıklı ikinci metin ise tüm enlemler için çizilmiş bir benzer usturlap tarifi yapar (rub-ı daire ise belli bir enlem içindir). Bu ikinci aletin çokyönlülüğü daha fazladır, ama daha belirsizdir. "Usturlap Sorunları" başlıklı üçüncü metin ise günbatımının saatini, günbatımının yönünü, geceleyin saati, enlemi, boylamı, ana yönleri, Ay'ın doğuş ve batış saatlerini, yıldız falını, kible yönünü vb. tarif eder. Bu sorunları çözmek için metinde belirtilmeyen bazı tablolara ihtiyaç vardır. Khrysanthos derecelerin çarpımı için bir yöntem, gökyüzünün haritasını çizmek için bir yöntem ve usturlapla alakalı bir Arapça-Yunanca terimler sözlüğü ekler. Arapçadan ya da Osmanlı Türkçesinden Rumcaya bu tür bir bilimsel çevirinin tek örneğidir.

Rumlar Osmanlı tebaası olmalarına karşın, ayrı bir eğitim sistemleri vardı. Patrik Ortodoks Hristiyanların eğitiminden sorumluydu ve okullar bizzat Rum cemaatleri tarafından yönetiliyordu. Bu yüzden Osmanlı bilimiyle temas, Rum cemaat ağlarının ve Avrupa'ya bilimin eski Yunanlar tarafından taşındığı inancının bir sonucu olarak İtalyan bilimiyle olan temaslarından çok daha önemsizdi.

Khrysanthos Notaras Rus Çarlığı'na çevirmen yetiştirmek için kurulmuş bir lise dengi okulda aktif rol oynamıştı. "Slav-Hellen-Latin Akademisi" adı verilen bu okul 1686'da Moskova'da kurulmuş ve Prens Galitzin ile Yunan Meletios Domestikos tarafından finanse edilmişti (aşağıda, s. 252-53). Bu akademi Rusya'daki ilk yüksek eğitim kurumuydu. İlk profesörler olan İoannikos ve Sophronios Leikhoudes kardeşler Padua'dan Kudüs Patriği ve Khrysanthos'un amcası olan Dositheos Notaras tarafından gönderilmişti. Khrysanthos çarla ilişki kurup Akademi'deki Leikhoudes kardeşleri denetlemesi için (Dositheos onları çok Latin yanlısı buluyordu) 1692'de amcası tarafından Moskova'ya gönderilmişti.

Bu dönemde, Khrysanthos astronomi ve mekanik üzerine Çin'deki Cizvit misyonerliğinin başı olan Ferdinand Verbiest ta-

rafından Çar Aleksey Mihayloviç'e yollanmış olan çok nadir bir elyazmasını çoğaltmış, ama çevirmemişti.²² Verbiest'in bilim ve teknolojiadaki başarıları ülkenin modernleşmesinde Cizvit misyonerliğinin yararlarını göstermek amacıyla çara takdim etmesi Khrysanthos'un yeni Avrupa bilimiyle ilk önemli teması olmuştur. Bu temasın ardından, Khrysanthos Paris'i ziyaret edecek, birkaç gün Jean Dominique Cassini'yle birlikte Rasathane'de kalacak ve Fransız kaynaklarına dayalı bir kitap yazacaktı: *Eisagoge eis ta geographika, kai sphairika*. Bu kitap, yazar 1716'da amcasının yerine Kudüs Patriki olduktan sonra Paris'te yayımlanmıştır.²³

Bu döneme ait çevirileri bitirirken, iki tıp kitabından da bahsetmemiz gerekiyor. Gerasimos Vlachos'un (Venedik'teki Yunan kolejinin en önemli öğretmenlerinden biri) yazdığı ilki, tuhaf bir şekilde, Hippokrates'in Latince'den modern Yunancaya çevirisidir. Bizans İmparatorluğu'nun düşüşü ve Bizanslı âlimlerin çok sayıda bilimsel elyazmasıyla Batı Avrupa'ya kaçışlarının ardından, antikçağ Yunan biliminin modern Yunan âlimlerce yeniden keşfedilmesi çoğu zaman Padua'da kalmalarının sonucuydu. Dolayısıyla bir Yunanca metnin bu âlimlerden bazılarınca Latince'den okunması alışılmadık bir durum değildi.²⁴ 17. yüzyılın sonunda Doktor Nikolaos Agraphiotes tarafından yazılmış olan ikinci inceleme ise bilinmeyen bir İtalyanca kaynaktan çevrilmiş bir ilaç kitabıdır.²⁵ Tamamlamak gerekirse, bu ikinci dönem (1500-1700) söz konusu olduğunda, İtalyanca bilim eserlerinden bazı çeviriler Osmanlı ve Venedik imparatorluklarındaki Rum ve Yunan cemaatlerinde esasen elyazması biçiminde görülmüştür. Bu çeviriler Padua Üniversitesi'nde okumuş Rumların eseri idi. Kitaplar esasen ders kitaplarıydı; dönemin Yunan cemaatlerinde bilim tarihini eğitim tarihinden ayırmak zordur. Bu çeviriler sayıca sınırlıydı, tıpkı bu dönemde bilim kitaplarının ve âlimlerin sayısının sınırlı olması gibi. Hem çeviriler hem de bilimsel incelemeler 18. yüzyılın ortasından sonra, yani 1739'da Giovanni Poleni'nin Padua Üniversitesi'ndeki reformun ardından Yunan kolejlerinde "yeni bilim"e geçilmesiyle birlikte Balkanlar'da önemli bir olgu haline gelecekti.²⁶

Bizans'ın zayıf ama bir grup soylu âlimle teşkilatı sağlam bir devlet olduğu 15. yüzyılın ilk yarısında, Yunancaya çeviriler bu muhite bilinmeyen bilgileri taşımaya amaçlıyordu. Âlimler gökyüzündeki hareketleri İran astronomisinin mi, yoksa Batı Avrupa astronomisinin mi daha iyi açıklayacağını tartışıyorlardı. Yunanca Doğu ve Batı Avrupa biliminin bulunduğu dildi, Bizans hâlâ bir kültürel kesişme noktasıydı ve bilim bugünkü İran topraklarından Avrupa'ya Bizans çevirileriyle yayılmıştı.

Osmanlı dönemi Rum cemaatlerinde bilimin gelişimine katılan bir âlimler çevresi artık yoktu. Bu cemaatlerde bilim öğreten âlimler vardı ve bu öğretisi Hellenizmin uzun süredir arzulanan canlanışının sembolü haline gelmişti. Şanlı Yunan geçmişine dönüp bakan bu âlimler antik Yunan biliminin peşine düşmüş ve yeni bilimi İtalya'da keşfetmişlerdi. Bu dönemin çevirileri İtalya'da öğretildiği şekliyle antik Yunan bilimi bilgisini yaymayı ve aynı zamanda yeni bilimsel gelişmelerin duyulmasını sağlamayı amaçlıyordu. Yunan âlimler artık bilimsel üretime katılmıyorlar, yalnızca Avrupa biliminin “bilimsel çevre”ye yayılmasına katılıyorlardı. Her şeyden öte, bilim öğretimi Yunan cemaatlerini 18. yüzyılda Avrupa kültürüyle bütünleştirecekti.

11. Bölüm

Osmanlı'nın Avrupa Bilimiyle Münasebetleri:

16. ve 17. Yüzyılda Türkçe Çeviriler

Feza Günergun

11. yüzyıldan itibaren Türkmenlerin Anadolu'ya yerleşmesiyle birlikte bölgede peyderpey bir âlimler topluluğunun ortaya çıktığı görülmektedir. 12. ve 14. yüzyılda Selçukluların kurduğu medreseler Anadolu kentlerini İslami din ve bilim kültürüyle tanıştırmıştı. Kurucuları Selçuk veziri Nizamülmülk'ün (1063-92 yılları arasında vezir) adını almış Nizamiye medreselerini örnek alan bu eğitim kurumları İslam âleminin doğu kısmında yaygındı.

Selçuk devletinin zayıflayıp çökmesinin ardından ortaya çıkan Türk beyliklerinin hükümdarları İslami bilim kültürünün yeşerdiği medreseler kurma geleneğini sürdürdüler. 14. yüzyıl başında kurulmuş olan Osmanlı Devleti bu beyliklerden biriydi ve Osmanlı eğitim kurumlarında nihayet Batı Avrupa'dan getirilen bilim ve teknik bilginin öğretildiği 19. yüzyıla kadar İslami bilim kültürüne hüsnükabul göstermiş ve bunun savunuculuğunu yapmıştı. Çeviriler yalnızca 9. ve 14. yüzyıl arasında gelişmiş olan İslami bilimsel bilginin tanıtılmasında değil, Batı Avrupa'dan bilim aktarımında da önemli bir rol oynamıştır.

Osmanlı'da bilim hayatı böylece iki ayrı kültürün etkisi altında gelişecekti. 18. yüzyılın sonuna dek İslami bilim kültürü egemen olurken, Batı Avrupa bilim ve teknik bilgisi 16. yüzyıldan itibaren çeviriler ve diğer araçlarla Osmanlı'ya sızmaya başlamıştı. Batı'dan gelen yeni bilgi Osmanlı yöneticilerinin orduda ve devlet kurumlarında Avrupa'yı örnek alarak modernleşme hamlesine girişip Avrupa bilim ve teknik bilgisinin öğretildiği modern eğitim kurumları yaratmalarıyla peyderpey yerleşti.

İslami bilim kültürünün serpilip geliştiği başlıca Osmanlı kurumları medreselerdi. Varlıklı bireylerce dini vakıflar olarak kurulmuş olan Osmanlı medreseleri İslam fıkhi dışında Arapça, mantık, Kuran tefsirleri, hadisler, ilahiyat, tasavvuf ve matematik bilimleri (aritmetik, astronomi ve dönem dönem fizik de dahildi) öğretiyorlardı. Tüm medreselerin müfredatında matematik bilimleri bulunmasa da, bu kurumlardaki âlimler Osmanlı İmparatorluğu içinde İslami bilimsel metinlerin yorumlanmasına ve yaygınlaştırılmasına katkıda bulunuyorlardı.

Bağdat, Kahire, Şam, Herat, Semerkand ve Tebriz'den Osmanlı medreselerinde ders vermeye gelen âlimler yalnızca bilgi değil, İslami bilim metinleri de getiriyorlardı. Bu âlimler Osmanlı topraklarına himaye bulmak ve hayatlarını kazanmak üzere geliyorlar ya da Osmanlı hükümdarlarınca davet ediliyorlardı. Matematikçi ve astronom Ali Kuşçu (ö. 1474) Fatih Sultan Mehmet'in (1451-81) davetiyle Semerkand'dan gelmişti.

Uluğ Bey'in 1449'daki ölümünü takiben doğan iktisadi ve içtimai karışıklık sırasında, Horasan ve Maverâünnehir'den âlimlerin de aralarında bulunduğu birçok İranlı âlim de Timurlular'ın egemenliğindeki İran topraklarından Anadolu'ya göç ederek, Osmanlı topraklarına sığınmıştı. Osmanlı sultanlarına danışman ya da hekim olarak görev almış veya kadılık ve medreselerde hocalık yapmışlardı. Bilgilerini artırmak isteyen genç medrese mezunları çoğu zaman Anadolu'yu terk edip yukarıda bahsi geçen merkezlerde yaşayan ünlü âlimlerin maiyetine katılmışlardı.

Arapçadaki Bilimsel Eserler ve Türkçe Çevirileri

Anadolu medreselerindeki öğretim dili Arapçaydı. Bu nedenle el Çağmini (ö. 1221), Nasîreddin Tûsî (ö. 1274), Semerkandî (1284), Ali Kuşçu (ö. 1274) ve Kadızâde-i Rûmî (ö. 1412) gibi birçok İslami matematikçi ve astronomun eserleri çoğunlukla doğrudan Arapçadan okunmuştu. Şerhleri ve onların ardından derlenen yeni eserleri de Arapça yazılmıştı. Türkçe ve Farsça da bilim eserlerinde kullanılmıştı, ama daha az. Arapça medrese öğretiminde 19. yüzyıla kadar mutlak iktidara sahip olsa da, Arapça ve Farsça bilim eserleri, 14. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun konuşma dili ve Osmanlı Devleti'nin idari dili olan Türkçeye aktarılmıştı.

Farmakolojide İbn Baytar'ın (ö. 1248) *Kitâbü'l-câmî müfredatî'l-edviye* Türkçeye çevrilen ilk eserler arasındadır. Çeviri (*Tercümetü'l-müfredât*) çok geçmeden popüler oldu. Sonraki yüzyıllarda yapılan çeşitli çevirilerin yaklaşık otuz beş nüshası ve Arapça aslının otuz nüshasıyla birlikte Türkiye'deki birkaç kütüphanede bulunmaktadır.¹

15. yüzyılda yaşamış Türk hekim Celalüddin Hızır (namı diğer Hacı Paşa, ö. 1413) tıp eserlerinin çoğunu Arapça yazmış, ama *Müntahabü's-şifa* (Tıbbi Bilgi Seçkisi) tıp bilgisini daha geniş bir kesime ulaştırmak amacıyla Türkçe yazılmıştı.² 15. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da çalışmış Şirvanlı bir hekim olan Muhammed b. Mahmûd-i Şirvânî sağlık bakımı ve farmakolojik ürünler (yağlar, merhemler, haplar, tozlar, rayihalar) üzerine iki Arapça kitap yazmıştı: *Yakûbiyye* ve *Ravzatü'l-itr*. Ayrıca Arapçadan Türkçeye çeviri de yapmıştı. İlkın kendi tıp kitabı *İlyâsiyye*'yi kitabın Arapça aslını ithaf ettiği Selçuk Beyi İlyas'ın emri üzerine Arapçadan Türkçeye çevirmişti.

Kendisinin anlattıklarına göre, Mahmûd-i Şirvânî taşların özelliklerini Anadolu'da tıp okurken öğrenmiş ve Müslümanları üçkağıtçılardan korumak amacıyla bir kitap yazmaya karar vermişti. Böylece 1427'de Müslüman fizikçi ve mineralog Ahmed ibn Yusuf el-Tifaşî (ö. 1253), Osmanlı kumandanı Umur Bey'in (ö. 1461) emriyle *Cevâhîrnâme*'sini çevirtmişti. Şirvânî'nin diğer iki kitabı-

nın Türkçe yazıldığı anlaşılmaktadır: Sağlık bakımı üzerine olan *Sultâniyye* (1413-21 yılları arasında hüküm süren Sultan I. Mehmed'e [Çelebi] sunulmuştur) ve göz hastalıkları üzerine kapsamlı bir eser olan *Mürşid*.³ Bu birkaç örnek hem âlimler arasında aynı anda Arapça ve Türkçe kullanımına hem de 15. yüzyıldaki Anadolu hükümdarlarının bilimsel eserler konusundaki mesenliğine örnek teşkil etmektedir.

Cerrahi pratiğinde, Amasya'daki bir darüşşifadan Sabuncuoğlu Şerafeddin'in (d. 1385) yaptığı bir çeviri kayda değerdir, çünkü çeşitli dillerden ardı ardına yapılmış çeviriler yoluyla cerrahi tekniklerinin 7. yüzyıldan 15. yüzyıla aktarımına örnek teşkil etmektedir. *Cerrâhiyet'ül-Hâniyye* başlığı verilmiş olan kitap büyük ihtimalle Kasım el-Zehravi'nin (936-1013) Arapça yazılmış ünlü cerrahi kitabı *el-Tasrif*'in Türkçe çevirisidir. Bu kitabın belli parçaları 7. yüzyılda yaşamış Bizanslı hekim Aegina'lı Paulos'un *Epitome* adlı eserinden ödünç alınmıştı.

Astronomide 14. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasında Türkçeye yalnızca birkaç çeviri yapılmıştı. Bu da gösteriyor ki, Arapçadan astronomi kitapları çevirmek zorunlu görülüyordu, zira bunlara Osmanlı âlimleri tarafından doğrudan başvurulabiliyordu. Zaman tutma üzerine birkaç kitap üstatları kadar Arapça bilgisi olmayan medrese öğrencilerinin kullanımı için Arapçadan Türkçeye çevrilmişti.

Maraga Rasathanesi'nin önde gelen astronomu Nasıreddin Tûsî'nin astroloji ve takvim hazırlama üzerine Farsça incelemesi 14. yüzyılın sonu ile 15. yüzyılın başında Türkçeye iki kez çevrilmişti. *Sî fasl der marifet-i takvim* (Takvim Hazırlamanın Otuz Faslı) olarak bilinen bu eser Osmanlı astronomları tarafından sık sık kullanılmış olmalı, zira Türkiye'deki kütüphanelerde 14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar yirmi beşten fazla nüshası bulunmaktadır. 16. yüzyılın ortasında, Osmanlı kaptanıderyası Seydî Ali Reis (ö. 1563), Ali Kuşçu'nun (ö. 1474) astronomi kitabı *er-Risaletü'l-fethiyye fi'l-hey'e*'yi⁴ Arapçadan Türkçeye çevirmişti. Diğer astronomi kitaplarından ek bilgiler içeren kısaltılmış versiyonu *Hulâsâtü'l-hey'e* başlığıyla yayımlanmıştı. Ertesi yüzyıllarda Türkçe çevi-

rilerin sayısı düzenli olarak artmış olmasına karşın, astronomi ve matematik üzerine kitapların çoğu 18. yüzyıla kadar halen Arapça yazılıyordu.

Baytarlık alanında ise atların hastalıkları üzerine tetkikler (baytarname), daha önce olmasa da, 16. yüzyıldan itibaren Arapçadan Türkçeye çevrilmeye başlamıştı. Standart bir 16. yüzyıl baytarnamesi atların özelliklerini sıralıyor (karakteri, tüy rengi, atın yaşının nasıl anlaşılacağı) ve organlarını, hastalıklarını, sağaltılma, ıslah ve üreme yöntemlerini tarif ediyordu. Dolayısıyla Osmanlı'daki ilk baytarnamelerde atçılık (hipoloji) ile at hastalıklarının tedavisi genellikle bir arada sunulurken, 17. ve 18. yüzyıldakiler yalnızca binicilerin hastalıkları ve şifalarıyla ilgileniyordu. Atlar haricindeki hayvanlar (develer, büyükbaş hayvanlar ve koyunlar) hakkında bilgi nadiren veriliyordu.

Abbasi ve Memluk saraylarındaki baytarların derlediği kitaplar 16. yüzyıldaki Osmanlıların gözünde büyük değere sahipti. Abbasi sarayında veteriner olan Muhammed bin Ya'kûb b. Ahi Huzzâm el-Huttalî'nin (d. 865) *Kitâb el-hayl ve'l-baytara* eseri 16. yüzyılın başında Türkçeye çevrilmişti. İsimsiz ve başlıksız Türkçe çevirinin bir nüshası 1536 yılına aittir. Neredeyse otuz yıl sonra, 1562'de Memluk sultanı el-Nasır Muhammed bin Kalavun'un (1293-1340) sarayında baytar olan Ebubekr bin el-Bedr bin el-Mundir Bedred-din el-Baytar'ın *Kâmil el-sinâ'atayn el baytara'sı* Hüseyin bin Abdullâh tarafından Türkçeye aktarıldı. Yüz yıl sonra, 1679'da Muhammed b. Çerkeş tarafından bir diğer Türkçe çevirisinin yapılmış olması etkisinin sürdüğünü gösterir.

Şeyh Mehmed bin Mustafa (ö. 1635) tarafından Türkçe derlenen *Kitab-ı makbûl Derhali Huyul* 17. yüzyılın popüler bir baytarnamesi olsa gerek, zira günümüze neredeyse yirmi nüshası kalmıştır. Kadızade olarak bilinen yazar çocukluğundan beri binicilik bilimiyle ilgilendiğini ve bazı baytarnameleri incelediğini yazıyordu. II. Osman'ın (1617-21) eşi menendi bulunmaz bir binici olduğunu duyunca, padişaha takdim etmek üzere *Kitab-ı makbûl*'ü kaleme almıştı. Kadızade muhtemelen Arapça, Türkçe ya da Farsça baytarnamelerden yararlanmıştı, zira 1849'da İstanbul'da askeri

okulda veterinerlik derslerinin verilmeye başlandığı 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar atlar üzerine Avrupa'da yazılmış bir eserin çevrildiğine dair bir bilgi yoktur. Osmanlı ordusunda muhasebeci olan ve Osmanlı İmparatorluğu üzerine beş ciltlik bir eser kaleme almış olan (*Tarih-i ata*, 1876) Tayyarzade Mehmed Ataullah'ın (ö. 1879) Arapçadan bir baytarname çevirmiş olması, atçılık üzerine klasik İslam yazınına bağlılığın sürdüğünü göstermektedir.

16. Yüzyıl: Bahriyelilerin ve Hekimlerin Avrupa'daki Kartografya ve Tıp Bilgisini Aktarmaları

Batı Avrupa kaynaklarına dayalı Osmanlı eserleri 16. yüzyıldan itibaren yayımlanmaya başlamıştı, ama Batı Avrupa'dan bilginin getirilmesi İslami bilim kültürünün terk edilmesi anlamına gelmiyordu. Bu kültür özellikle de medreselerde 19. yüzyıla kadar egemenliğini sürdürdü. 16. yüzyılın yayılmacı politikaları Batı Akdeniz deniz kartografyasının Osmanlı gemicileri tarafından yaygın şekilde kullanılmasına yol açarken, Yahudi hekimlerin gelişi de Osmanlıların Avrupa Rönesans'ının tıp pratikleriyle tanışmasını sağlamıştı. Gelgelelim bilginin yayılması yalnızca çeviriler yoluyla değil, aynı zamanda Osmanlı ve Batılı denizciler ve hekimler arasındaki doğrudan temasla da gerçekleşmişti.

Osmanlı Donanması Komutanı Piri Reis (1470-1554) Akdeniz'de düzenlediği seferler, İtalyan ve Katalan bahriyelileriyle temasları sayesinde bir dünya haritası hazırlamıştı, ama bundan geriye yalnızca kuzey Afrika kıyılarını, İber yarımadasını, Orta ve Güney Amerika'nın doğu kıyılarını gösteren bir parça kalmıştır. Bu parçaya bugün Piri Reis'in Atlas Okyanusu Haritası (1513) denmektedir. Haritanın güneybatı köşesindeki bir not kendisinin neredeyse yirmi tane büyük haritadan yararlandığını gösterir ki, bunların arasında bir İskenderiyeli, sekiz Arap, dört Portekizli, bir Çinhindi'nden ve bir Çinli haritacıyla bir tane de Kolomb'un çizdiği harita vardır.

Piri Reis'in yine büyük bir dünya haritasının parçası olduğuna inanılan ikinci haritası Kuzey Atlas Haritası (1528) Grönland'ın

güney ucunu ve Newfoundland'ın doğu kıyılarını, Florida kıyılarını, Antiller, Küba ve Haiti de dahil olmak üzere bazı Karayip Adaları'nı ve Güney Amerika'nın güney kıyılarını içermektedir.

Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye*'si, Atlas Okyanusu'nu kısmen tasvir eden iki parçalı portolanla birlikte 16. yüzyılın başında Akdeniz bölgesinde kartografya ve gemicilik bilgisinin tedavülüne iyi örneklerdir.⁵ Gelgelelim bilgi alışverişi daha önce başlamış olmalıdır. Bir portolan atlası olan *Kitab-ı Bahriye* de konunun haritalar da içeren bölümlere ayrıldığı ve mekânların tarihi veçhelerinin vurgulandığı *isolario* türünün temel özelliklerini taşır. Gerek taslak (1521) gerekse gözden geçirilmiş versiyonu (1526) Türkçedir. Akdeniz kıyılarının, liman ve rıhtımlarının tam bir izahını sunduğu gibi, Akdeniz'de seyrüsefer yapan bahriyeliler için teknik bilgi de aktarır. Kısacası, denizciler için bir elkitabıdır.

1526 versiyonu hem düzyazı hem de nazım şeklindedir ve 92 portolan haritası içermektedir. Giriş kısmında (972 beyit) Piri Reis gelgitleri, manyetik pusulayı, rüzgârları ve yedi denizleri anlatır, portolan haritalarının nasıl kullanılması gerektiğini ele alır ve bahriyelilere ek bilgi ve tavsiyeler verir. Aşağıdaki beyitlerde Kristof Kolomb'un Antiller'i keşfi anlatılmaktadır:

*Nâm ile Antilye dinür bil ana
Dinler isen dahîsinin diyem sana*

*Hem nice bulundu işit ol diyar
Şerh edeyim tâ kim ola âşikâr*

*Ceneviz'de bir müneccim var imiş
Nâm ile Kolon ana dirler imiş*

*Anun eline girer bir hoş kitâb
Kalmış İskender'den ol da irtiyâb*

*Cümle deryâ ilmini bir bir tamâm
Cem' idüb yazmışlar imiş iy hümâm*

*Ol kitâb gelmiş bu Efrenc iline
Bilmemişler lîkin anun hâline*

*Bulur okur bu Kolon ani iy yâr
Varur İspanya begine ani sunar*

*Takrîr ider cümle ahvâli ana
Ol dahi gemi virür sonra buna*

*Ol kitâb ile amel ider iy yâr
Varub Antilye'yi ider aşikâr*

*Dahî sonra durmaz açar ol ili
Simdi meşhûr eylemişdür ol yolu*

*Hartisi tâkim anun geldi bize
İşbudur hal kim didim cümle size*

*Lîkin bunda bir mahal geldi bana
Bu da tezkîre ola girü ana*

Piri Reis'in eserleri bu döneme damga vurmuştur, ama standart Akdeniz türünde portolan haritalarının günümüze kalan üç atlası daha vardır: Ali Macar Reis'in *Atlas'ı* (Topkapı Sarayı Kütüphanesi); yazarı bilinmeyen *Atlas-ı Hümayûn* İstanbul'daki Arkeoloji Müzesi'nde, *Deniz Atlası* ise Baltimore'daki Walters Art Gallery'de korunmaktadır. Hepsi de 16. yüzyılın ikinci yarısına aittir ve *Kitab-ı Bahriye*'nin daha incelikli nüshalarıyla birlikte, bu türün daha rafine Osmanlılar arasında ne denli moda olduğunu göstermektedir. Daha sade versiyonları olan işlevsel deniz haritaları ya da atlasları da vardır kuşkusuz, ama Mehmed Reis ibn Menemeli'nin Ege deniz haritası gibi münferit örnekler haricinde günümüze kalmamıştır.

Rönesans tıp bilgisi Osmanlı İmparatorluğu'na esasen 16. yüzyılda İber yarımadasından İspanya ve Portekiz kralları tarafından kovulmuş Yahudi hekimler tarafından taşınmıştır. Bu hekimlerden

bazıları Avrupa üniversitelerinde eğitim görmüştü. Ama o dönemde Yahudilerin Avrupa üniversitelerinde eğitim görmelerine sınırlamalar getirilmişti, hatta üniversiteye kabul edilme bahtına erişenlere de mezun olduktan sonra diploma verilmiyordu. Bu durumun istisnalarından biri Yahudi öğrencilere okuma ve diploma alma imkânı veren Padua Üniversitesi'ydı. Osmanlı sultanları tarafından dinlerini yaşamaları ve Yahudi olmayan hastalara bakmalarına izin veriliyordu.

16. yüzyılın başında Osmanlı sarayındaki en ünlü Yahudi hekimlerden biri Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-66) şahsi hekimi olan Moşe Hamon'du (ö. 1554). Babası Yosef Hamon İspanya'dan göç etmiş ve II. Bayezid'in (1481-1512) sarayına girmişti. Bu hekimlerin getirdikleri tıp eserleri muhtemelen Şemseddin İtakî'ye 17. yüzyılın başında anatomi üzerine incelemesini derleme olanağı sağlamıştı: *Risâle-i teşrih-i ebdân*.

16. yüzyılda Avrupa'dan Anadolu'ya ve Ortadoğu'ya seyahat edenler Osmanlı topraklarında yalnızca Yahudi ve Türk değil, aynı zamanda İspanyol ve İtalyanların da hekimlik yaptığına şahit olmuşlardır. 1554'te I. Ferdinand (1503-64) tarafından İstanbul'a Kanuni Sultan Süleyman'a elçi olarak atanan Ogier Ghislain de Busbecq'in (1522-92) İstanbul'dan ayrılmadan önce 1562'de yazdığı *Türk Mektupları*'nda aktardığına göre, Albacere adında bir İspanyol doktoru Limni adasına yollamıştı. Hekimden kil yatakların açılışı için her yıl düzenlenen merasime katılmasını istemişti:

İstanbul'dan ayrılmadan önce, 6 Ağustos'ta o muhteşem toprağın çıkarılacağı mutat törende hazır bulunması için Limni'ye Albercarus adında İspanyol bir hekim gönderdim. Ona bana yazıp olan biteni bir bir anlatmasını, tam olarak toprağın çıkarılacağı yeri ve toprağın gücünü korumak için bakıma ihtiyacı olup olmadığını öğrenmesini söyledim: Aşılması güç bir engel çıkmadıkça bu görevi yerine getireceğinden kuşku yok; Türkler herkesin oraya gitmesine izin vermiyor, izin verilseydi uzun zaman önce kendim giderdim.⁶

Fransız seyyah Pierre Belon'un (1517-64) anlattığına göre, küçük kil parçalarına adanın Osmanlı subaşısının mührü vurulmuştu. Bu yüzden Arap harfleriyle *tin-i mahtum* yazıyordu: "Mühürlü

toprak" (*terra sigillata*). *Terra Lemnia* (Limni'den) olarak da bilinen bu ilaç çeşitli tıbbi özelliklerinden ötürü son derece popülerdi. Kanamayı durdurucu ve sikatif etkisi sayesinde basuru engellemek, yaraları sağıltmak, ülser ve belsoğukluğunu tedavi etmek için kullanılıyordu. Ayrıca kusturucu özelliklerinden ötürü gıda zehirlenmesine panzehir olarak tavsiye ediliyordu.

Busbecq'e 1562'de Viyana dönüşünde Cerbe Muharabesi'nde (1560) Osmanlılara karşı savaşmış olan İspanyol kumandan Don Alvaro de Sandé eşlik etmişti. Türkler tarafından esir alınan Sandé, Busbecq sayesinde serbest bırakılmıştı. Sandé'nin "satın aldığı" bir İspanyol hekimi vardı. Muhtemelen Cerbe'den getirilmiş ve sonradan İstanbul'da satılmış olan tutsaklardan biriydi. Busbecq bu hekimin adını vermez, ama bu hekim ile bir yeniçeri arasında 1562'de Tolna'da (Buda'nın güneyinde bir kent) geçen bir kavgayı aktarır.

1533'te, Busbecq'ten bir yıl önce, altmış yaşında Bohemyalı bir seyyah olan Hans Dernschwam (1494–1586), I. Ferdinand'ın Sultan Süleyman'a gönderdiği bir heyetle beraber Viyana'dan İstanbul'a gelmişti. Dernschwam, Fugger şirketindeki hizmetleri sayesinde küçük bir servet biriktirmişti ve kendi "uşağı, arabası, üç atı ve altın para dolu kesesi"yle kendi cebinden seyahat edebilmişti. Günlüğüne yazdığı notlarda, birçok Yahudi ve İtalyan hekim gördüğünü belirtmiş, ama isimlerini vermemiştir:

Türkler hem İtalyan eczacılardan aldıkları hem de atalarından miras kalan formülleri kullanıyorlar. Bir İtalyan hekim elçimize [Busbecq?] sık sık ziyarette bulunurdu. Latinceyi çok iyi biliyordu ve birçok insana hayrı dokunmuştu.⁷

17. Yüzyıl: Avrupa Kartograflarından, Anatomistlerinden ve İyatrokimyagerlerinden Çeviriler

Osmanlılar 17. yüzyılda Orta Avrupa'da gerçekleştirdikleri askeri seferler sayesinde Batı'nın ünlü bilim eserleriyle tanışma fırsatı elde etmişlerdi. Avrupa kitaplarından yapılan çevirilerin ya da derlemelerin çoğunun Arapçaya, yani o dönemki ana bilim kurumu olan medresenin diline değil de, Türkçeye yapılmış olması belir-

tilmeye değer. İkincisi, çeviriler genellikle Avrupa dillerine aşina olan profesyonel çevirmenler ya da devlet görevlileri tarafından yapılıyordu.

Medrese hocalarının 17. yüzyılda Avrupa kitaplarının çevrilmesine pek karışmamış olmalarının nedeni, Avrupa'daki bilimsel incelemelerin medreselerde pek kullanılamayacak olmasıydı, zira medreselerin esas amacı İslam dinini, şeriatı, Arap dilini ve bunlar kadar olmasa da, matematik bilimlerini (hesaplama, zaman tutma, usturlap kullanma vb.) öğretmektir. Bu konular mebzul sayıda İslami matematik eserinden yararlanılarak öğretiliyordu. Uzaklığın bir diğer nedeni ise medrese âlimlerinin Avrupa dillerine aşina olmalarıydı. Arapça, Farsça ve Türkçe bilgileri ve ayrıca İslami ders kitaplarının varlığı bu âlimlerin İslami yazarlara aşırı güvenmelerine yol açmış olabilir. Ama bazı medrese mensupları kısmi çeviriler yapmış ya da bir çevirmen yardımıyla Avrupa eserlerine başvurmuş veya bunları incelemişlerdi. Çevirmenler ya biraz Türkçe bilen bir Avrupalı ya da Müslümanlığı seçmiş bir Avrupalı oluyordu.

Avrupa'daki bilimsel metinleri Türkçeye çeviren 17. yüzyıl çevirmenlerinin bir kısmı devletin sivil ya da asker kanadında çalışan memurlardı (hizmetli çevirmenler ve kâtipler). Ya doğuştan Müslümanlardı ya da sonradan Müslüman olmuşlardı. Devlette bir makama kavuşmuş olan genç bir kâtip üstleri tarafından eğitilirdi, ama edebiyat dışında gramer, hitabet, tarih, coğrafya, hukuk ve diplomasi kitapları okuyarak da kendini eğitebilirdi. Devlet makamları o dönemde bir tür eğitim kurumu işlevi görürdü. Bu makamlarda eğitilen bürokratlar, medrese mensupları (ulema) kadar saygın ve nüfuzlu olmamalarına karşın, değerli edebiyat, tarih ve o kadar olmasa da, bilim eserleri üretiyorlardı.

Genel olarak konuşmak gerekirse, 17. ve 18. yüzyıl Türk bürokratları ve âlimleri Türkçe, Arapça ve Farsça biliyorlardı. Dış işlerinde tercüman istihdam edildiğinden, Avrupa dillerini öğrenme ihtiyacı duymuyorlardı. Bilimsel kitapların çevirisinde âlimler ya da bürokratlar bir tercümanla birlikte iş yapmak zorunda kalıyorlardı. Mercator ve Ortelius'un atlasları böyle bir işbirliğinin ürünüydü.

Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sı: Gerhard Mercator, Abraham Ortelius ve Diğer Avrupalı Kartograflardan Çeviriler

Avrupa'da Hacı Halife olarak bilinen Kâtip Çelebi (1609-57) 16. ve 17. yüzyıl kartografya ve coğrafya bilgisini Osmanlı İmparatorluğu'na taşımış olan “âlim-bürokrat” tipinin kusursuz bir örneğiydi. İslam âlemi ve Avrupa'daki coğrafya kitapları ve atlaslar temelinde Türkçe derlediği kapsamlı eseri *Cihânnümâ* Osmanlı'nın coğrafya algısının şekillenmesinde önemli bir yer tutar.

Olağanüstü verimli bir yazar ve kitap kurdu olan Kâtip Çelebi coğrafya tutkunuydu, çünkü coğrafya ona evinde rahat rahat oturarak dünyayı dolaşma ve tüm hayatları boyunca seyahat eden insanlardan daha fazla bilgi edinme olanağı sunuyordu. Onun nazarında coğrafya astronominin bir parçasıydı; astronominin evreni ve Tanrı'yı anlamak için zorunlu olduğuna inanıyordu. Ayrıca devlet adamlarının “coğrafya sanatı”na aşina olmaları gerektiğini düşünüyordu, zira askeri seferlerde başarı elde etmek ve sınırları kontrol altında tutmak için konu hakkında malumat sahibi olmak gerekiyordu. Kâtip Çelebi coğrafyanın önemini Hıristiyan âleminde bir örnek zikrederek vurguluyordu: “‘Kâfir’ Avrupalılar coğrafyaya verdikleri önem sayesinde Amerika'yı keşfedip, Hindistan'a gidebildiler. Küçük bir Hıristiyan dükaklığı olan Venedik Osmanlıların kontrolündeki bir denize (Ege) dalıp, Doğu'ya ve Batı'ya hükmeden bir imparatorluğa meydan okuyabiliyordu.”⁸

Bürokrat olmak isteyen diğer genç Osmanlılar gibi Kâtip Çelebi de on dört yaşındayken Anadolu Muhasebesi Kalemî'ne yardımcı olarak girdi ve burada hesaplama ve siyakat öğrendi. Ardından askeri alanda görev alan Çelebi, yaklaşık on yıl boyunca İran ve Irak'taki Safevilere karşı askeri seferlerde görev aldı. İstanbul'a döndükten sonra servetinin büyük kısmını kitap satın alarak harcadı. Kalemde çalışmaya devam ederken, astronomi, matematik, din bilimleri ve mantık öğrenmek üzere medrese hocalarını ziyaret etti. Biyografi, bibliyografi ve tarih kitaplarının tutkunuydu.

Girit'te Venedik'e karşı yürütülen askeri seferler (1645-59) Kâtip Çelebi'nin dikkatini donanma tarihine ve coğrafyaya çekti. İlkın, Osmanlı donanmasının ilk zaferlerini ve yenilgilerini analiz ettiği, donanmayı geliştirmek için alınabilecek önlemleri ele aldığı ve Venediklilerin, Arnavutların ve Peleponeslilerin egemen olduğu komşu ülkeleri anlattığı *Tuhfetü'l kibâr fi esfâr'il-bihâr* adlı eserini kaleme aldı. Ardından, dünya coğrafyası üzerine kapsamlı bir kitap hazırlamaya karar vermiş ve 1645'te çalışmaya girişmişti. Kitabını *el-Muhît, Tarih-i hind-i garbî, Takvim el-Buldan, Menâzirü'l-avâlim* ve *Kitab-ı bahriye* gibi İslami coğrafya metinleri temeline yazmaya başlamıştı.

Kitabı yazma sürecinde İslami kaynakların bu proje için yeterli olmadığını fark etti. Yazmayı bıraktı ve Avrupa'daki coğrafya kitaplarını getirtmeye ve içeriklerini öğrenmeye çalıştı. Avrupa pazarında yaygın olan *Atlas minor*'u edindi. Gerhard Mercator'un (1512-94) Josse Hondius tarafından basılmış olan atlasının popüler versiyonuydu bu.

Kâtip Çelebi Abraham Ortelius'un (1527-98) *Theatrum orbis terrarum*'unu (1570) da edinmeye çalışmış, ama anlaşılan o ki ancak ileriki bir aşamada kitabın sadece coğrafyacılar kataloğuna erişebilmişti. *Atlas minor*'un Latince'den Türkçeye çevirisi, Müslümanlığı seçmiş bir Fransız olan Şeyh Mehmed İhlasi tarafından şifâhen yapılmıştı. Kâtip Çelebi Türkçe metni yazıya geçirmiş, düzeltmelerini yapmış ve çeviriye *Levâmî'al-nûr fi zulmat-i atlas minör* (1654) adını vermişti. Ayrıca Ortelius'un metninden derlediği bir kartografyacılar ve coğrafyacılar kaynakçası eklemişti.

Kâtip Çelebi bundan sonra *Cihânnümâ*'yı yeniden yazmaya başlamıştı. İkinci versiyonda (1654), yukarıda bahsettiğimiz Avrupa'daki coğrafya eserlerinden yararlanmıştır ve 16. yüzyıla ait diğer coğrafya kitaplarından ve haritalarından yeni bilgiler edinmiş olması da muhtemeldir. *Cihânnümâ* diğer Osmanlıları da coğrafya üzerine yazmaya teşvik etti; İbrahim Müteferrika tarafından zenginleştirilen basılı versiyonu (1732) 18. yüzyılda epey bir ilgi topladı.

Kâtip Çelebi'nin tek ilgi alanı coğrafya değildi. İslam, Osmanlı ve Avrupa tarihi üzerine de yazmış ve *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kü-*

tüb ve'l-fünûn adında yaklaşık 14.500 kitabı ve 10 bin biyografiyi tanıttığı bir bibliyografya ansiklopedisi derlemişti.⁹ Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılın ortasında girdiği mali darboğaz karşısında, devletin ve toplumun selameti adına alınması gereken önlemlere kafa yormaya başlamıştı. Toplumunu insan bedenine benzeten Kâtip Çelebi, toplumun “hastalıklarını” ve “sağlığı”na kavuşma tarzını açıklamak için Hippokrates'in dört element öğretisine başvuruyordu. *Düsturü'l-amel li islâhi'l-halel* (1653) adlı eserinde şunları yazar:

İmdi, insanın bedence varlığı dört unsur tabiatında olan dört hıltan toplarıp meydana getirilmiş olup hasseleri ve melekeleri vasıtasıyla kendisinin çekip çevrilmesi insan ruhunun ehliyetli eline verilmiştir. Bunun gibi, insan toplumunun vücudu da dört temelden meydana gelmiş olup hasselere ve melekeler benzeyen devlet adamları vasıtasıyla tedbir ve idare dizgini insan ruhu makamında olan şanlı sultanın yetkili eline bırakılmıştır. Dört temel dediğimiz bilgiler ve asker ve tüccar ve halktır. Ulu bir zümre olan bilgiler bedende makbul hılt olan kana benzer olup kalb ki hayvanlık ruhunun kaynağıdır, ve hayvanlık ruhu maddi olmayan bir cevherdir ki son derece küçüklüğünden ve inceliğinden dolayı akamayıp kan onu alıp damarlardan bedenin en uzak uçlarına kadar alır gider ve bütün âzaya, kollara ve bacaklara ulaştırır. Şüphesiz beden onunla hayat bulup yararlandığı gibi şeriat ve hakikat bilgileri de ruh yerinde olan ilm-i şerîfi Allaktan doğrudan doğruya ya da bir aracı ile alıp bedenin kolları ve bacakları yerinde olan bilgisizlere ve avâma eriştirir. Ve beden ruhtan faydalandığı gibi onlar da bilginlerden yararlanırlar. Ruh, vücudun kuvvetine ve devamına sebep olduğu gibi ilim de toplumun zindeliğine ve devamına sebeptir. ... Ve asker balgam makamındadır ve tüccar safra ve reâyâ sevdaya benzer ki onun tabiatı toprak tabiatıdır ve aşağılıktır. Bu dört hılt azalıp çoğalarak birbirinden faydalanıp bedenin mizacı sıhhat bulduğu gibi toplumdaki dört sınıf da yaratılışla uygar olduğundan birbirinden yararlanıp toplumun düzeni ve devletin mizacı sıhhat bulmuştur. Ve dört hılt denge halinde olmak gerektir, tâki bedenin mizacı bozulmasın. Eğer sayıca ve nitelik yönünde biri azıp bozulur ve ötekenden fazla olursa çıkarmak ve yatıştırmak yoluyla ilâç etmek gerek olur.

İmdi, reâyâ ki sevda makamındadır, tıp ve anatomice sabittir ki yemek sindiriminden sonra bir zaman mideye gıda gelmeye, dalak biraz sevda döküp boş kalmasın ve bir bozukluğa yol açmasın diye yetiştirdiği gibi mide makamın-

da olan hazine-i âmireye de gıda yerinde olan para gelmeyip boş kaldıkta reâyâ fukarası paralan döküp her daim hazineyi boş komayıp yetişmek üzere olurlar. Amma onlar ezilip işten ve kazançtan kaldıkta bu karşılama mümkün olmaz. O yüzden geçmişteki Sultanlar reâyâyı zalimlerden korumakta, onlara adalet gösterip kendilerinin gönüllerini almakta pek dikkat ederlerdi. ... Ve balgamin bedende lüzumu ve yararı ve çok olmasının zararı ve azması nice ise toplumun düzeni de bu sınıfların dengesine bağlıdır. ... Şimdiki zamanda sipahi zümresi yirmibinden ve yeniçeri taifesi otuzbinden aşağı indirilmeyip öteki sınıfların da ona göre zararsız çoğalıp artmasına razı olmak gerekir. Nefer çokluğunda o kadar sakınca yoktur, nihayet yapılacak iş çoğalan aylıkları eski kanuna uyarak ve güzel tedbirlerle indirip kayırmak gerektir. ...

Neticetü'n-netice. Bugünkü günde hazinenin azlığı ve askerin çokluğu ve giderlerin büyüklüğü ve reâyânın güçsüzlüğü dertlerini mümkün olduğu kadar yok etmenin ilâcı şudur ki "reâyâdan hazine tahsiline mecal yoktur, bir yıllık geliri âlemin sığınağı olan padişah Hazretleri –Allah selamet versin– ne suretle olursa tedarik etmeli ve hazinenin borcunu silmeli, gelecek yılların parasından yavaş yavaş ödemek suretiyle bir inanılır kuluna teslim edip onun üstüne vermelidir. ... Sonra askerin çokluğu belâsı da önce söylendiği üzere kısmakla, güzel tedbirler almakla ortadan kalkar. ... derdin savulmasına çare emanetlerde olan birkaç kalemde işten anlar, dindar ve herbirinde hazinenin temeli olan gûnahtan kaçan adamlar kullanmaktır... Reâyânın zayıflığı ilâcı budur ki üzerlerinden kimi vergiler bir miktar hafifletildikten sonra mansıplarından akça alınmayıp tecrübeli ve doğru adamları mansıplarında uzun süre tutup zulmedenin hakkından gelinmekle bir-iki yılda reâyâ kuvvet bulup Osmanlı ülkesi gereği gibi şenlenir.¹⁰

Blaeu'nun *Atlas Major*'unun Çevirisi

İstanbul'daki Felemenk elçisi Justinus Colyer'in 1668'de IV. Mehmed'e (1648-87) *Atlas major*'unu sunmasıyla, Osmanlılar 17. yüzyıl Avrupa'sının en pahalı ve göz kamaştırıcı atlasıyla tanışmış oldular. On bir ciltlik bu atlas Latince ilk kez 1622-72 yılları arasında Felemenk kartografyacı ve matbaacı Joan Blaeu (1596–1673) tarafından basılmıştı.

1675'te, atlasın sultana takdim edilmesinden yaklaşık yedi yıl sonra, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın (1661-1676 yılları arasında

sadrazam) maiyetindeki bir medrese âlimi olan Ebubekir b. Behram ed-Dımaşkı (ö. 1691) 3 bin sayfalık, 600 harita içeren bu devasa eserin çevirisini teftiş etmekle görevlendirildi.

Şam doğumlu olan Ebubekir 1661'de İstanbul'a gelmiş ve imparatora karşı askeri sefere (1663-64) katılmıştı. İstanbul'a döndükten sonra yirmi yılı aşkın bir süre boyunca medresede hocalık yapan Ebubekir coğrafya, astronomi, matematik ve tarih konusunda bilgiliydi. *Atlas major* üzerine çalışması haricinde, Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sına bir zeyil yazmış, Arapça yazılan *Risale fi'l-coğrafya*'yı derlemiş ve Osmanlı Devleti'nin tarihini ve idari-askeri örgütlenmesini ele alan Türkçe bir deneme kaleme almıştı.

Atlas major'un Latince'den Türkçeye çevirisi on yıl sürdü. Muhtemelen Ebubekir Efendi'ye bir çevirmen ya da bir çevirmenler ve kartografyacılar ekibi yardımcı olmuştu. Ekip çalışması sayesinde ortaya *Tercüme-i Atlas majör* olarak bilinen dokuz ciltlik bir kısaltılmış versiyon çıktı. Tam başlık olan *Nusret el-İslâm ve'l-sürûr fi tahriri Atlas majör*'ün anlamı (*Atlas major*'un Çevirisinin Başarısından Müslümanların Hazzı) yalnızca çevirmenlerin çeviriyi bitirmekten duydukları hazzı ve onuru değil, aynı zamanda *Atlas major*'un İslam âlemine tanıtılmasının önemini de yansıtmaktadır. Anadolu ve Ortadoğu üzerine İslami coğrafya eserlerine dayalı coğrafi bilgi de metne eklenmişti.

Avrupa'daki Astronomi Cetvellerinin Çevirisi

Osmanlılar 17. yüzyılda Avrupa astronomi cetvellerine büyük ilgi göstermişlerdi. 1660'ların başında Fransız sarayındaki bir kozmograf olan Nathalis Durret (1590-1650) tarafından hesaplanan cetvelleri edinmişlerdi. Kardinal Richelieu'ya ithaf edilen bu cetveller ilk kez 1635'te yayımlanmış ve sonradan birkaç baskı daha yapmıştı. Orduda çalışan astronomiye meraklı bir Osmanlı memuru olan Tezkireci Köse İbrahim Efendi, Durret'in astronomi cetvellerini Arapçaya çevirmişti. Durret'in cetvellerini İbn Yunus'un 1004'te Kahire'nin boylamı için hazırladığı cetvellerle karşılaştırdıktan sonra, bunların Durret'in kaynakları olduğunu görmüştü.

Çeviriyi 1663'te, Osmanlı ordusunun seferde olduğu Belgrad'da bitirecekti.

Sonrasında, *Secencel el-eflâk fi gâyet el-idrâk* adını verdiği bir Türkçe versiyonunu derledi. Kütüphanelerdeki az sayıda nüshası Osmanlı imparatorlarının Durret'in cetvellerinden pek hazzetmediklerini göstermektedir. Belgrad kadısı Cezmi Efendi (ö. 1692) cetvellere eklemelerde bulunmuş olsa da, Osmanlı muvakkitleri 18. yüzyılın ortasına kadar Uluğ Bey'in eserinden yararlanarak astronomi cetvellerini kullanmaya devam ettiler. Bu tarihte, Cassini'nin astronomi cetvelleri İstanbul'da Laleli Camii'nde muvakkit olarak çalışırken yaptığı güneş saatleri ve Alexis Clairaut'nun (1713–65) astronomi cetvellerinin çevirisiyle de tanınan Halifeza-de Cinarî İsmail Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Avrupa'da Hastalıklar ve Tedavileri Üzerine Yazılmış Tıp Metinlerinden Çeviriler

17. yüzyıl Osmanlı tıp camiasına dair çizilen tablo, hekimlerin çeşitliliği düşünüldüğünde oldukça karmaşıktır. İslam mirası otoritesinin en iyi örneği Emir Çelebi olarak bilinen Seyyid Muhammed et-Tabib'ken (ö. 1638), Salih bin Nasrullah bin Sellum (ö. 1669) 17. yüzyıl Avrupa'sında popüler olan iyatrokimyevi tedavilere başvurulmasında etkili olmuştu. İkisi de sultanın başhekimliği sıfatına sahipti.

Trakya doğumlu olan Emir Çelebi Kahire'de tıp eğitimi görmüş ve birkaç yıl boyunca Kalavun hastanesinin başhekimliğini yapmıştı. 1622'deki Akdeniz seferinde Osmanlı donanmasının kaptanı tarafından İstanbul'a getirildikten sonra Unkapanı'daki "dükkân"ında gerçekleştirdiği kayda değer tedavilerle nam salmıştı. *Enmûzecü't-tıbb*'in Türkiye'deki kütüphanelerde otuz nüshası (1624) bulunması 19. yüzyıla kadar yaygın bir şekilde kullanıldığına tanıklık etmektedir.

Kıtabın büyük bir kısmı hastalıklar ve *materia medica* (tıbbi malzemeler) üzerine bilgilerden oluşmaktadır. Daha önce de bahsettiğimiz 15. yüzyılda yaşamış bir hekim olan Hacı Paşa'nın *Mün-*

tahabü's-şifa'sından sonra Osmanlılar arasında en popüler kitap olarak görülmektedir. Emir Çelebi hekimlere kitap yazarken eski izahları tekrarlamakla yetinmeyip kendi tedavi deneyimlerini eklemelerini, anatomi öğrenmelerini ve askerlerin, maymunların ya da domuzların ölü bedenlerini teşrih etmelerini öğütlemişti. Kendisinin yokluğunda dükkânına gelen hastalara ilaç yazan yardımcısına rehber olsun diye, *Enmûzecü't-tıbb*'ın kısa versiyonu olan *Netice-tü't-tıbb*'ı derlemişti.

Geleneksel bilgi ve kişisel deneyim temelinde hastalıkları ve şifaları ele alan kılavuzların çoğaltılması ve derlemeler sürerken, 17. yüzyıl Avrupa'sında iyatrokimyanın popülerliğinin artması bazı Osmanlı hekimlerinin hastaları mineral ilaçlarla tedavi eden Paracelsus'un yöntemiyle ilgilenmesine yol açmıştı. İyatrokimya hareketinin en büyük propagandacısı olan Oswald Croll'un (1580–1609) *Basilica chymica*'sının şöhreti (1609-58 arasında on baskı yapmıştır) ve Saksonya Prensi'nin özel hekimi olan Daniel Sennert'in (1572–1611) şöhreti 17. yüzyılın ortasında İstanbul'a ulaşmıştı.

Avrupalıların tedavilerine değinen ya da İstanbul'da hekimlik yapan Avrupalı meslektaşlarına danışan Osmanlı hekimleri iyatrokimya üzerine kitaplar yazmış, bunlara *tıbb-ı cedîd* (yeni tıp) adını vermişlerdi. İyatrokimyaya olan ilgi 18. yüzyılda da sürmüştü. Salih bin Nasrullah bin Sellum'un eseri *Tıbb el-cedid el-kimyâî* Paracelsus'tan doğrudan bir çeviri değil, Paracelsus'un eserlerinin Sellum'un kendi tecrübeleriyle ve hastalık tedavileri üzerine görüşleriyle zenginleştirilerek hazırlanmış bir derlemesiydi. Kitapta *tria prima* ve *signatures* teorileri açıklanmakta ve Paracelsus'un reçetelerinden birkaçı sunulmaktadır.

Osmanlı hekimleri, özellikle de saraydakiler, hastalıklar ve tedavileriyle ilgili tıp metinlerini Arapça ve Türkçeye çevirmişlerdi. IV. Mehmed'in (1648-87) özel hekimi ve darüşşifa başhekimisi olan Salih bin Nasrullah bin Sellum (ö. 1670), *Gayet ül-beyan fi tedbir beden il-insan* (1657) adlı eserinde Osmanlıların o döneme kadar bilmedikleri hastalıkları anlatmıştı: Kloroz, iskorbüt ve *plica polonica*. Tedavi üzerine olan kısımda, Nicolas Myrepsos'tan bahsetmiştir ve onun *Dynameron*'undan (1280) yararlanmış olabilir.

Musevilikten Müslümanlığa dönmeden önce Moché ben Raphaël Abranavel olarak bilinen başhekim Hayatizade Mustafa Feyzi (ö. 1692) hastalık ve tedavileri ele aldığı *Hamse-i Hayâti* adlı kitabında, Daniel Sennert, Jean Fernel (1497–1558) ve Fransız hekim de la Rivière'den bahsetmişti. Frengi tanımını Girolamo Fracastoro (1483–1553) ve diğer Avrupalı hekimlerin eserlerine göre yapmıştı. Nicolas Monardes'in (1493-1588) Yeni Dünya'dan getirttiği tıbbi bitkiler hakkındaki araştırmalarından bahsetmiş, *plica polonica*'yı ve Almanya'da sık görülen bir hummayı tarif etmişti. Bilgileri İspanyol hekim Luis Mercado (1520–1606) ve Rodrigo Fonseca'dan (1452–1530) alınmaydı.

İbn Sellum'un ve Hayatizade'nin hastalıklar ve Avrupa'daki yeni tedavi yöntemleri üzerine kitapları Osmanlı hekimlerinin pratik bilgiye olan ilgilerine işaret etmektedir ve Osmanlı astronomlarının Avrupa astronomi cetvellerine duydukları ilgiye benzer bir eğilimdir bu. 17. yüzyıl saray hekimleri Avrupa tıp bilgilerine çeşitli araçlarla erişebiliyorlardı, ama Osmanlı şehirlerinde hekimlik yapan Avrupalı hekimlerin ve Avrupa tıbbiyelerinde okuyan Osmanlı uyruklarının bu bilgileri aktaran başlıca kişiler oldukları anlaşılmaktadır.

17. yüzyıldaki Osmanlı kaynakları imparatorluğun çeşitli bölgelerinde çalışan frenk (Avrupalı) hekimlerden bahsetse de, adları, kökenleri, eğitim durumları, pratikleri, unvanları ve hekimlik yaptıkları şehirler hakkında bilgiler genellikle eksikti. Genel olarak mevcut bilgiler İmparatorluk sarayında ya da Osmanlı devlet ricalinin maiyetinde ya da yabancı elçiliklerde çalışmış kişilerle alakalıdır. Bunlardan biri Israel Conegliano'ydu (Conian) (d. 1650, Padua). Conegliano 1675'te İstanbul'a yerleşmiş, akabinde Polonya ve Avusturya seferlerinde Osmanlı ordusunun başında yer almış ve 1683'te Viyana'yı kuşatmış nüfuzlu bir adam olan Merzifonlu Karamustafa Paşa'nın (1634–83) hekimi olmuştu. Conegliano aynı zamanda İstanbul'daki Venedik sefaretinde de hekimlik yapmıştı. Tobia Cohen (d. 1652, Metz) Padua'da tıp okuduktan sonra İstanbul'a yerleşmiş, sadrazam ve hariciye ve-

kili Mehmed Rami Paşa'nın (1654-1706) özel hekimi olmuştur. Ferasetli bir siyasetçi ve sıkı bir müzakereci olan Rami Paşa, Osmanlılar ile Kutsal İttifak (Avusturya, Polonya, Venedik, Rusya) arasındaki 1683-97 savaşını sonlandıran Karlofça Antlaşması'nda Osmanlı'yı temsil etmişti. Daniel Fonséca'ya (d. 1668, Oporto, Portekiz – ö. 1736, İzmir, Türkiye) gelince, kendisi Paris'te tıp eğitimi aldıktan sonra 1608'de İstanbul'a gelmişti. İlk Fransız elçiliğinde doktorluk yapmış, ardından 1710-14 yılları arasında Bükrüş'te görev yapmış ve en sonunda III. Ahmed'in (1703-30) maiyetine girmişti.

Avrupalı hekimler kuşkusuz İstanbul dışındaki şehirlerde de hekimlik yapmışlardı. Sir George Wheler (1650-1724) *Journey into Greece* (1682) adlı eserinde, 1675'te kuzeybatı Anadolu'ya gittiğinde Dr. Pickering diye biriyle karşılaştığını ve Uludağ'da yetişen bir ot olan *tuttie* (*tuitia*) hakkında sohbet ettiklerini yazmıştı. Maalesef Wheler bu doktor hakkında Bursa'da çalıştığı dışında bir bilgi vermemiştir.

Yurtdışında çalışan Osmanlı uyrukları aracılığıyla tıp bilgisinin aktarılmasına dair bilinen 17. yüzyıla ait bir örnek, 1664'te Bologna'da kan dolaşımı üzerine bir tez (*Pneumaticon instrumentum circulandi sanguinis*) hazırlamış olan Aleksander Mavrokordato'dur (1641-1709). Ne yazık ki bu eserin Osmanlı tıbbına etkisi çok az olmuştur, çünkü Mavrokordato sonradan Divanı Hümayun'da çevirmen olarak çalışmayı tercih ettiğinden bu eser Türkçeye çevrilmemiştir.

William Harvey'nin kan dolaşımı izahına bir sonraki atıf 1771'de Hermann Boerhaave'nin *Aphorismi*'sinin Türkçe çevirisinde karşımıza çıkar. *Kıtaat-ı nekave fi terceme-i kelimât-ı Boerhaave* (Boerhaave'nin Aforizmalarının Çevirisinden En Nadide Parçalar) başlıklı çeviri III. Mustafa'nın emriyle Suphizade Abdülaziz Efendi (ö. 1782) ve Latince bilen bir ekip tarafından yapılmıştı ki, bu ekipte İstanbul'daki imparatorluk elçiliğinin mütercimi de vardı. Çeviride karşılaşılan zorlukları aşmak için Gerard Van Swieten'in *Commentaria in Hermanni Boerhaave aphorismos*'una (1742-72) başvurulmuştu. *Aphorismi*'nin Türkçe çevirisi yayım-

lanmamıştı ve İstanbul'daki kütüphanelerde yalnızca üç nüshası mevcuttur.

Avrupa tıp bilgisi 17. yüzyılda Osmanlı'ya getirilmiş ve belli ölçüde tatbik edilmiş olsa da, İbn Sina'nın *El-Kanun fi't-Tıb*'bı ve diğer ortaçağ İslam eserleri üzerine yorumlar Osmanlı hekimleri için hâlâ referans metinlerdi.

Şemseddin İtakî'nin *Teşrihü'l Ebdân*'ı: Türk Tıp Yazınına 16. Yüzyıl Avrupa Anatomi Bilgisinin Girişi

Anatomi bilgisine giriş söz konusu olduğunda, geleneksel İslam ile 16. yüzyıl Avrupa bilgisini birleştiren çarpıcı bir örnek, Şemseddin İtakî'nin (Şirvan doğumlu, takriben 1570) yazdığı *Teşrihü'l Ebdân* başlıklı 17. yüzyıla ait Türkçe metindir. İtakî İran'da yirmi yıl boyunca çeşitli ilimleri inceledikten sonra, 1576'da Şah Tahmasp'ın ölümünün ardından başlayan karışıklıklar sonucunda ülkesinden kaçmak zorunda kalmış ve IV. Murad (1623-32) döneminde İstanbul'a gelmiş, Sadrazam Topal Recep Paşa'ya (ö. 1632) takdim edilmişti. Sadrazamın avanesi ondan bir Türkçe anatomi kitabı derlemesini istemiş, bu kitabın çok yararlı olacağını vurgulamışlardı. Bu ifade, onun kitabının Türkçe yazılmış ilk anatomi kitabı olduğunu gösteriyor. Osmanlı hekimleri açısından en saygın anatomi kitapları İbn Sina'nın tıp ansiklopedisi *El-Kanun fi't-Tıb*'bın ilk kısmı ve İbni Nefis'in tefsirleriydi. İki metin de Arapça yazılmıştı.

İtakî'nin kitabında 14. yüzyılda yaşamış Şirazlı hekim Mansur ibn Muhammed ibn Ahmed'in *Teşrih-i Mansur*'undan alınma şematik şekiller ve İspanyol anatomici Juan Valverde de Hamusco'nun (1520-88) *Anatomia del corpo humano*'sundan esinlenen levhalar yer alıyordu. Osmanlı ülkesine yukarıda bahsi geçen Yahudi hekimlerin getirdiği 16. yüzyıl tıp kitaplarına başvurmuş olması gayet muhtemeldir. Bunların arasında Padua'da yetişmiş, "modern" anatomi dersleriyle temayüz eden hekimler vardı.

Sonuç

Ortaçağda yazılmış Arapça ve Farsça İslami bilimsel metinlere erişim ve bunlardan yararlanma, Osmanlı âlimlerinin 16. ve 17. yüzyıl boyunca Avrupa kaynaklarından bilgi aktarmalarını engellememişti. Avrupa'daki bilimsel metinlerden yapılan çevirilerin çoğu tıp, coğrafya ve kartografya alanına aitti; yeni tedavilerle ilaçların, yeni keşfedilmiş ülkelerin ve Osmanlılarca daha önce bilinmeyen coğrafi bölgelerin özelliklerinin bilinir hale gelmesini sağlama amacı taşıyordu. Kâtip Çelebi ortaçağ İslam coğrafyalarında mevcut olmayan bilgiye erişmek için Avrupa eserlerini incelemiştir.

Avrupa'daki bilimsel metinleri edinme ve çevirme yolundaki bu inisiyatifler Avrupa'dan yenilikler getirmeye teşne Osmanlılara özgü değildi. Önemli sayıda Avrupalı âlim de 16. yüzyılın ortalarından itibaren İslami bilimsel metinleri incelemiştir. Sonja Brentjes'in yazdığı gibi:

16. yüzyılın ortalarından beri Arapça ve Farsça coğrafi elyazmalarını yayımlama, çevirme ve kullanma çabaları görülmüyordu. O dönemde, Ebu'l-Fida'nın *Takvimü'l-Buldan*'ının bir nüshası Guillaume Postel tarafından Batı Avrupa'ya getirilmişti. Orada ilkin Heidelberg'deki Palatine Kütüphanesi'nde tutulmuştu. Diğer nüshaları ise 16. ve 17. yüzyıllarda İtalya, Avusturya, Fransa ve Britanya'ya getirilmişti. 16. yüzyılın sonunda, El-İdrisi'nin [1099-1166] *Coğrafya*'sının eksik bir çevirisi İtalya'ya ulaşmış ve Medicilerin kütüphanesinde yerini almıştı. 16. yüzyıldan 18. yüzyılın sonlarına kadar kartografya, coğrafi sözlükler, tarih yazımı ve enlem-boylam değerlerinin gözden geçirilmesi konusundaki bilgilerinden yararlanmak için iki metne de Batı Avrupalı ve Maruni âlimler tarafından tekrar tekrar başvurulmuştu...

Nasireddin Tûsi, Uluğ Bey, Ali Kuşçu ve ayrıca isimsiz metinlerin verdiği coğrafi koordinatlar Jacob Golius, Adrien Reland, Gilbert Gaulmyn, Antoine Galland, John Greaves ve Thomas Hyde tarafından kullanılmıştı. 17. ve 18. yüzyıllar boyunca birkaç Arapça, Farsça ve Süryanice tarih eseri –en azından parçalar halinde– çevrilmiş ve coğrafi bilgi için kartografyacılar tarafından incelenmişti...

Şu ya da bu metni Arapça ya da Latince çevirisinden tam metin halinde basan ya da elyazması çeviriler üreten âlimler arasında 16. ve 17. yüzyılda

Bernardino Baldi, Wilhelm Schickard, John Greaves, Thomas Hyde, Laurent d'Arvieux ile birlikte M. De la Roque ve Melchisédech Thévenot, Maruni Johannes Hesronita, Gabriel Sionita ve Abraham Ecchellensis yer almaktadır. ... [Pierre] Gassendi Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyılda Fransız âlimleri açısından taşıdığı muazzam çekiciliğin bir işareti olarak alınabilir. Gassendi 1629/30'da arkadaşı François Luillier ile birlikte, akıl hocası ve dostu Nicolas Fabri de Peiresc'in Kahire, Halep, Sayda ve diğer Osmanlı kentlerinden edindiği kitaplara erişme umuduyla Arapça öğrenmeye başlamıştı. Gassendi'nin diğer dostları, öğrencileri ya da çağdaşları ... ya çeşitli türlerden metinleri incelemek için (biraz) Arapça, Farsça veya Türkçe öğrenmiş, Müslüman ülkeleri ziyaret etmiş ya da oradan elyazmaları ve kendi araştırmaları için zorunlu gördükleri başka malzemeler edinmeye çalışmışlardı.¹¹

Her iki kültürel alanda da üretilen bilimsel bilgiye olan karşılıklı ilgi Avrupalıları ve Osmanlıları ilgili konulardaki kitapları olduğu gibi bilimsel ve teknik bilgileri de değiş tokuş etmeye itmiş olmalıdır. Türkçeye çevirilerin sayısının çok olmaması kısmen ortaçağdaki İslami eserlerin ve bunların tefsirlerinin Osmanlı bilim camiasında yeterli görülmesinden kaynaklanıyordu. Görünen o ki, bu eserlerde tecessüm eden bilgi 16. ve 17. yüzyılda âlimlerin ve hükümetin ihtiyaçlarını karşılayabiliyordu. Avrupa'daki bilim eserlerinin çevirisi 18. yüzyılda peyderpey artarken, Latince ve İtalyanca versiyonların yerini Fransızca versiyonların aldığı 19. yüzyılda zirveye ulaştı.

12. Bölüm

Rusya’da 15. Yüzyıldan 17. Yüzyıla Bilimsel Eser Çevirileri¹

S. S. Demidov

15. yüzyılın başında Rusya’nın Avrupa haritasında yeri yoktu. O dönemde, en önemli Rus devletleri Moskova Dükalığı ya da Knezliği (*Moskovskoe Knyazhestvo*) ve Novgorod Cumhuriyeti’ydi (*Gospodin Velikii Novgorod*). Ancak 1380’de, Kulikovo Muharebesi’nin ardından Rus toprakları Tatar boyunduruğundan kurtulmaya başlamıştı. III. İvan’ın hükümdarlığı sırasında (1462-1505) ise Rus devleti kurulmuştu. Çarın emelleri yeni bir devlet armasının benimsenmesiyle ortaya konmuştu: İki başlı Bizans kartalı. Grandük bu yolla Rusya’nın Bizans İmparatorluğu’nun vârisi, Ortodoks dünyasının merkezi olduğunu ilan ediyordu. 16. yüzyılda keşiş Filotey Moskova’nın üçüncü Roma olduğu (“dördüncüsü gelmeyecek”) teorisini geliştirecekti.

Kültürel açıdan bakıldığında, Rusya 1400’de gerileme evresindeki Bizans İmparatorluğu’nun hızla gelişen, çok uzak bir eyaletiydi. Ortodoks dinine mensup bir ülke olan Rusya, Batı’dan gelen her fikre düşmandı, özellikle de bu fikir Katoliklikle ilişkiliyse. Bu düşmanlık Roma’nın nüfuzunu doğuya yayma girişimlerinden sonra arttı. 15. ve 16. yüzyıllarda Batıya ait bilim eserlerinin çevirileri sorununu işte bu bağlamda incelememiz gerekiyor.

15. ve 16. yüzyılda Rusya'da Çeviriler

Kiev Grandükü Vladimir (978-1015 yılları arasında hüküm sürmüştür) Hristiyan olduktan sonra Rusya, Hristiyan âlemiy-le tanıştı ve Avrupa kültürüne çekildi. Aziz Vladimir döneminde, Kiev'de Bizans okullarını örnek alan bir okul açıldı. Bilge Yaroslav zamanında (1019-54) ise elyazmalarının birçok nüshası çıkartılmış ve prenslerin saraylarında, manastırlarda ve kiliselerde kütüphaneler kurulmuştu.

O dönemde Rusça neşriyat Bizans eserlerinin veya Ortodoks Balkan Slavlarının eserlerinin çevirilerinden ya da özetlerinden oluşuyordu, ama özgün Rusça eserler de çok hızla yayımlanmaya başlamıştı. Bunların arasında Novgorod'lu Kirik'in ünlü kronolojik incelemesi de vardı. Bu metinler arasında matematikle ya da bilimsel kabul edebileceğimiz sorunlarla ilgili bir eser yoktur, ancak dini metinler bilim alanına dahil edilebilecek bazı konulara atıfta bulunmaktaydı.

15. ve 16. yüzyıl dönemi önceki çağın devamıdır. Önceki dönemin en popüler eserlerinin yeni nüshaları ve bazen yeni çevirileri bulunabilir. Bu eserler arasında şunlar sayılabilir: 13. yüzyıl metni *The Book of Secrets of Enoch* (İÖ 1. ya da 2. yüzyılda Filistin'de Sami dilinde derlenmiş bazı eski metinlerin gözden geçirilmiş hali olan kayıp bir Yunanca özgün eserin çevirisi); 4. yüzyılda yaşamış bir din adamı âlim olan Kıbrıslı Epiphanius'un iki eseri, on iki değerli taşın mucizevi özelliklerinin tasvirini içeren *The Questions of Vasilii and the Answers of Gregorii* ve *The Lapidary*; İskenderiye'den bir 6. yüzyıl keşişi olan Kosmas Indikopleustes'in *Hristiyaniki Topografia'sı*; İ. Damaskin'in *Theology'si*; Büyük Vasilî'nin *The Six Days'i* (yaratılış) ve 9. yüzyıl Yunan keşişi Georgios Amartolos'un *Chronicle'ı*.

Bu eserlerde ortaçağ Doğu Ortodoks âleminin kozmosun oluşumu, coğrafya, hayvanlar, bitkiler ve meteorolojik olaylar hakkındaki fikirleri ifade ediliyordu (bazen fantastik biçimlerde). Zaman zaman antik Yunan filozoflarının eserleri hakkında bilgi bulmak mümkündür. Örneğin Rus okur Amartolos'un eserlerinden Demokritos'un atom teorisine ilişkin ilk bilgileri bulabiliyordu.

Bu eserlere Ioannes Khrysostomos'un 4. yüzyıla ait *Commentary on Genesis*'i eklenebilir (Sırpçaya çevirisi 1426'da Aynoroz'da yapılmıştı); 4. yüzyılda yaşamış Suriyeli piskopos Cebele'li Severian'ın *The Six Days*'i [yaratılış üzerine altı vaazı] ve *The Discussion of Panaghiostos with Azimyth* (Yunanca aslından Sırpçaya çeviri). Ortodoks Panaghiostos ve kâfir Azimyth özellikle dünyanın inşasına ilişkin sorunları ele almışlardı. Yazarlar yıldızları astrolojik özelliklerine göre iyi ve kötü diye ayırmışlardı.

Astroloji meseleleri eski Rusya'da popülerdi. 10. yüzyılda Rusya'da yayımlanmış olan Ioan Exarch'ın *The Six Days*'inde ve Kallisthenes/Pseudo-Kallispheos'un 11. yüzyılda Rusçaya çevrilmiş olan *Alexandria* romasında belli bir bilgi bulmak mümkündür. 15. yüzyılın sonunda bu ilgi arttı. Astrolojik bilgiler 15. yüzyılın sonunda ve 16. yüzyılın başında Litvanya Rusçasına çevrilmiş olan *The Mystery of Mysteries*'de bulunabilirdi (çeviri İbraniceden yapılırken, metnin 11. yüzyıla ait aslı Arapçaydı). Uzmanlar bu eserin Rusçada yayımlanışını "Yahudi kâfirliği"yle (*Jidovstuvuyuşçih*) ilişkilendirirler.

16. yüzyılın başında, Batı astrolojisi Rusya'ya sızmaya başlamıştı. III. İvan ve III. Vasili'nin doktoru ve astroloğu olan Nikolay Nemçin (Lübeck'te Nikolaus Bülow adıyla doğmuştu) Almanya'da 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Schöffler tarafından yayıma hazırlanmış olan *Almanach*'ın çevirisini yapmıştı (ya da özetini çıkarmıştı). Astrolojik tahminler, yıldız falları ve gökyüzü olaylarıyla bağlantılı tıbbi tavsiyelerin olduğu bir takvimdi bu.

Ortodoks Kilisesi astrolojiye karşıydı ve bu tür kitapları "yanlış" ya da "yasaklı" kabul ediyordu. 14. yüzyıl bu tür yasaklı kitap listelerinin oluşturulmaya başlandığı bir dönemdi. Bu listeler 17. yüzyıla kadar sürdü.

Fakat kültürel açıdan bakıldığında, 16. yüzyıl önceki yüzyılın "devam"ından daha fazlasıydı. Bu dönemde entelektüel faaliyette bir artış göze çarpmaktadır. 16. yüzyıldan günümüze kalmış elyazmalarının sayısı, önceki döneme ait tüm elyazmalarının sayısıyla hemen hemen aynıdır. İlahiyat tartışmaları daha aktif hale geldi ve sayıca çoğaldı.

Rusya'nın ekonomik, siyasal ve toplumsal yaşamında gözlemlenebilecek değişiklikler (bütünüyle Ruslara ait bir pazarın oluşmaya başlaması, para sisteminin düzenlenmesi, devlet aygıtının gelişmesi, toplumsal yapının evrimi vb.) toplumun modernleşmesini ve eğitim düzeyinin artmasını gerektiriyordu. Ayrıca Rusya'nın Batı Avrupa'ya, onun bilim ve kültürüne ilgisinin de yavaş yavaş arttığını görüyoruz.

16. yüzyılın sonunda bilimsel bilgiler içeren Batıya ait kitapların çevirilerinde (Latineden, Almandan ya da bu kadar olmasa da, Lehçeden) çevirilerin sayısında yavaş yavaş artış vardı. 15. ve 16. yüzyılda çevirmenlerin çoğu keşişti. 17. yüzyılda ise ya Ukrayna yerlisi (çoğunlukla din adamı) ya da dışışleri dairesinden resmi çevirmenlerdi. Daha 16. yüzyılda kozmografya üzerine bir kitap bu daire tarafından çevrilmişti. Bizzat çardan gelen bir emirle, çeşitli tıp derlemeleri de çevrilmişti.

Çevrilen eserler genellikle alanlarındaki en önemli eserler değildi. Çoğunlukla Batı'nın geçmiş entelektüel faaliyetini temsil ediyordu, ama bu eserler öyle ya da böyle, esas olarak çağdaş Rus okurların ortaçağ bilincine tekabül ediyordu.

I. Petro'nun Reformlarının Arifesinde

17. yüzyılın başı Romanov hanedanının yükselişiyle sonlanan çalkantılı bir dönemdi ve I. Petro'nun Rusya'yı Rus Çarlığı'na (1721) dönüştüren ilk reformlarıyla sonlanmıştı.

Böyle bir sonuç ancak yüzyıllık yoğun bir gelişmenin ardından mümkün oldu. Bu yüzyılda (özellikle de ikinci yarısında), devletin eğitim alanındaki çabalarında muazzam bir artış gözlemlenebilir. Devlet idaresi için vasıflı personel yetiştirme amaçlı okullar da dahil olmak üzere tüm okullar farklı kademelere göre düzenlenmişti. Boris L. Fonkich'in yakın döneme ait araştırmasından da anlaşılacağı gibi, yüzyılın ikinci yarısında bu okulların düzeyi ve öğrenci sayısı muazzam artmıştır.

1667'de iki Yunan âlim İoannikos ve Sophronios Leikhoudes ilk Rus yüksek enstitüsünü kurdular: Slav-Hellen-Latin Akademisi.

İsminin yönelimindeki iki eksen temsil ettiğini vurgulamak gerekiyor. Slav ve Yunan vurgusu Ortodoks yönünü vurgularken, Latin vurgusu Batı Avrupa yönünü vurgular. Bu akademinin öğrencileri arasında 18. yüzyılda Rus düşünce tarihinin en önemli siması da sayılmalıdır: Mihail Lomonosov (1711-65). Lomonosov akademiye 1736'da Beyaz Deniz kıyısındaki ücra bir balıkçı köyünden yürüyerek gelmişti. 18. yüzyıldaki gelişmeler açıktır, ama bu gelişme için önceki yüzyılda yaratılmış olan koşullar vazgeçilmezdi.

Bu muazzam entelektüel çalışmanın en önemli parçası kitap çevirilerindeki yoğun faaliyetti. Bu yüzyıla gelene kadar, bilimsel ve teknik bilgiler Ortodoks yazınında ancak tesadüf eseri ve zaman zaman fantastik biçimlerde (gerçek hayvanlar arasında hayali hayvanlarla vb.) yer almıştı, ama şimdi bu bilgi –tedricen– Avrupa Rönesansı'nın ruhunu ifade etmeye başlamıştı.

1625'te Rusçada geometri üzerine ilk teorik elyazması üretilirdi. Yazarı Prens Albert Dolmatski Patras'ta doğmuş, İngiltere'de yaşamış ve ardından Moskova'ya gelip çarın sarayının yakınlarında kariyerine başlamış bir Yunandı. İncelemesinin önsözünde eseri için birçok kaynaktan yararlandığını yazar. Başlıca kaynakları John Speidell'in *Geometrical Extraction* (1616) ve Peter Ramus'un *Geometriae libri XXVII* (1569) adlı eserleriydi. Dolmatski'nin incelemesinin Grandük Aleksey Mihayloviç'in (müstakbel çar, I. Petro'nun babası) eğitim müfredatında yer aldığını varsayabiliriz. Yazar, elyazmasının yayımlanmasını umuyordu, ama boşuna. A. P. Yuşkeviç bu elyazmasına ilişkin olarak, "Geometri üzerine ilk eser Rusya'da seksen küsur yıl sonra yayımlandı, ama aynı düzeyde bir elkitabı sonradan, Bilimler Akademisi'nin kuruluşunun ardından yayımlanmıştı" diye yazar.

17. yüzyılın ruhunu ve 1600 civarında Rus hükümetinin emellerini anlamak için, 1777-81'de iki cilt halinde yayımlanan "Askerlik, Ağır Silahlar ve Diğer Meselelerle İlgili Kurallar" a bakmak son derece yararlıdır. Bu "Kurallar" Vasili Şuyski'nin hükümdarlığında 1606'da ve Mihail Fyodoroviç'in hükümdarlığında 1620'de derlenmişti. "Kurallar"ın metni çar Vasili Şuyski'nin "bu kitabın Almanca ve Latineden Rusçaya çevrilmesini emrettiği" sözleriyle-

le başlar. “Kurallar”ın başlıca kaynağı Leonard Fronsperger’in *Kriegsbuch*’unun üç ciltlik edisyonuydu (Frankfurt, 1566–73). Hariciyedeki iki çevirmen M. Yuriev ve I. Fomin tarafından çevrilmişti. Askeri meseleler, silahlar ve topçuluk sanatı, barut hazırlama yöntemi ve istihkam üzerine olan bu eser, 16. yüzyılın sonunda Rusya’daki bilimsel ve teknik düzeyi göstermektedir. İyi bir matematik arka planı gerektirir ve balistik (Niccolo Tartaglia’nın eseri), fizik ve kimya üzerine önemli bilimsel bilgiler içerir.

Ülkenin askeri ve pratik ihtiyaçları coğrafi bilgi gerektiriyordu. İşte bu nedenle bu yüzyılın ortasında, hariciyedeki iki çevirmen B. Lıkov and I. Dorn tarafından G. Mercator’un *Atlas*’ı (1590-6) 230 bölüm halinde çevrildi. 1670’de Mercator’un Almanca menseli eserlerinin bilinmeyen bir derlemesinin çevirisi de yayımlandı; eserin aslı yetmiş altı bölümden oluşuyordu ve 1611 civarında derlenmişti. Ayrıca “Kozmografya” adı verilen bir kitabın 17. yüzyılda Ortelius’un *Theatrum orbis terrarum*’undan (1571) [Dünya Sahnesi Görünümü] çevrildiği de bilinmektedir.

Her şey Patrik Nikon’un (1652’de Rus Kilisesi’nin atamıyla gelmiş başı) yalnızca dini değil, aynı zamanda bilimsel eserlerin de çevirileriyle otoritesini artırmaya çalıştığına işaret etmektedir. 1650’lerde onun çevresindeki çevirmenler, Epiphaniı Slavenetskii, Arsenii ve Isaiya adlı üç keşiş Amsterdam’da Belau tarafından yayımlanan (1646-65) ünlü *Atlas*’ı Latince’den çevirmeye başlamıştı. Neticede ilk dört cildi çevirmişlerdi. 17. yüzyılın ikinci yarısında Hendrick Doncker’in *De groote nieuwe vermeerderde zee-atlas*’ı (1688) ve Zuca Delind’in *Descriptio orbis et omnium ejus rerum publicarum*’u (1668) da çevrilmişti.

Keza Ulisse Aldrovandi’nin bir kitabı (*De quadrupedibus digitatis viviparis libri tres*, 1637) ve Andreas Vesalius’un Epiphaniı Slavenskii tarafından çevrilen ve Rönesans çağının en önemli astronomi eseri olan *De humani corporis fabrica*’sı (1543) da bahsedilmeye değer. Ayrıca birçok tıp kitabı çevrilmişti ki, bunların arasında (en ilginç budur) Aristoteles gibi antikçağ yazarlarının eserleri de vardı. Bu yolla Rönesans ruhu uzak Moskova’ya taşınmıştı.

Bu dönemin kültürel yaşamının yalnızca bir yönü ele alınmıştır, ama 17. yüzyılda entelektüel kaynakların eşi görülmedik yoğunlaşmasını ve 1700 yılı civarında entelektüel yaşamın yüksek düzeyini değerlendirmek yeterlidir. 18. yüzyılın başında Rusya entelektüel ve kültürel hayatta birçok değişiklik için olgunlaşmıştı.

Fakat gerçekten köklü bir dönüşüm için, ülkenin Batı Avrupa'daki gelişim sürecine bağlanması için egemen zihniyette bir devrime ihtiyaç vardı. Rusya kendi ortaçağ kültürüne bağlı kalmayı sürdürdü. Bu bağlılık Batı Avrupa etkisini Ortodoksluk için bir risk olarak gören ve Moskova'nın "Üçüncü Roma" sıfatıyla Ortodoks dininin yılmaz bekçiliğini yapmasını isteyen Rus Ortodoks Kilisesi tarafından aktif bir şekilde desteklendi. Bu geleneği yıkmak ve köklü reformlara giden yolu açmak için I. Petro'nun olağanüstü yeteneklerine ihtiyaç vardı. Bu hikâyeye ise 18. yüzyıla aittir. Petersburg Bilimler Akademisi'nin ilk toplantıları Ağustos 1725'te, yani burada ele alınan dönem sonlandıktan yirmi beş yıl sonra gerçekleşecekti.

Bibliyografya

- Ács, Pál (2000), "Austrian and Hungarian Renegades as Sultan's Interpreters", Bodo Guthmüller ve Wilhelm Kühlmann (ed.), *Europa und die Türken in der Renaissance* (Tübingen), 307-16.
- Allison, A. F. ve D. M. Rogers (ed., 1989-94), *The Contemporary Printed Literature of the English Counter-Reformation between 1558-1640: An Annotated Catalogue* (Brookfield, VT).
- Almagor, J. (1984), "Pierre Des Maizeaux", *The Role of Periodicals in the Eighteenth Century* (Leiden), 41-7.
- Alventosa Sanchis, Joaquín (1963), "Los escritores nórdicos y los espirituales españoles", *Corrientes espirituales en la España del siglo XVI* (Barcelona), 527-42.
- Anchieta, José de (1984), *Lírica portuguesa e Tupi*, ed. Armando Cardoso (São Paulo).
- Andrés Martín, Melquiades (1975), *Los recogidos: nueva visión de la mística española (1500-1700)* (Madrid).
- Anglo, Sydney (2005), *Machiavelli: The First Century* (Oxford).
- Asad, Talal (1986), "The Concept of Cultural Translation in British Social Anthropology", James Clifford ve George E. Marcus (ed.), *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* (Berkeley), 141-64.
- Assmann, Jan (1996), "Translating Gods", Sanford Budick ve Wolfgang Iser (ed.), *The Translatability of Cultures* (Stanford), 25-36.
- Backus, Irena (1995), "Erasmus and the Spirituality of the Early Church", in H. M. Pabel (ed.), *Erasmus's Vision of the Church* (Kirkville), 95-114.
- Bahlcke, Joachim ve Arno Strohmeier (ed., 2002), *Die Konstruktion der Vergangenheit: Geschichtsdenken, Traditionsbildung und Selbstdarstellung im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa*, *Zeitschrift für historische Forschung*, ek 29.
- Baier, Walter (1977), *Untersuchungen zu den Passionsbetrachtungen in der Vita Christi des Ludolf von Sachsen* (Salzburg).
- Baker, Mona (ed., 1998), *Routledge Encyclopaedia of Translation Studies* (Londra).
- Bakhtin, Mikhail (1965), *Rabelais and his World* (İngilizce çeviri., Cambridge, MA, 1968).
- Bakhuizen van den Brink, J. N. (1969), *Juan de Valdés, réformateur en Espagne et en Italie, 1529-1541* (Cenevre).

- Ballard, Michel (1992), *De Cicerón à Benjamin* (Paris).
- Balsamo, Jean (1992), *Répertoire des traductions de l'italien 1570-1600* (Roma).
- Balsamo, J. (1998), "Traduire de l'italien: ambitions sociales et contraintes éditoriales à la fin du 16e siècle", Dominique de Courcelles (ed.), *Traduire et adapter à la Renaissance* (Paris), 89-98.
- Bareggi, Claudia Di Filippo (1988), *Il mestiere di scrivere* (Rome).
- Barnard, John ve Don F. McKenzie (ed., 2002), *The Cambridge History of the Book in Britain*, IV: 1557-1695 (Cambridge).
- Baron, Hans (1955), *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny* (Princeton).
- Bartl, Július (1996), "Die Hussitenbewegung und ihre Auswirkungen in der Slowakei", Karl Schwarz ve Peter Svorc (ed.), *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei: kirche- und konfessionsgeschichtliche Beiträge* (Viyana), 9-21.
- Basnett, Susan (1980), *Translation Studies* (3. Basım, Londra, 2002).
- Bataillon, Marcel (1937), *Erasmus en Espagne* (2. Basım, 3 cilt, Cenevre, 1991).
- Bataillon, Marcel (1957), "Gaspar von Barth interprète de la Célestine", *Revue de littérature comparée* 31, 321-40.
- Bazzoli, Maurizio (1979), "Giambattista Almicci e la diffusione di Pufendorf nel settecento italiano", *Critica storica* 16.
- Beebe, Thomas O. (1990), *Clarissa on the Continent: Translation and Seduction* (University Park, PA).
- Beidelman, Thomas (ed., 1971), *The Translation of Cultures* (Londra).
- Berman, Antoine (1984), *L'épreuve de l'étranger: culture et traduction dans l'Allemagne romantique* (Paris).
- Bermann, Sandra ve Michael Wood (ed., 2005) *Nation, Language and the Ethics of Translation* (Princeton).
- Berry, Helen (2003), *Gender, Society and Print Culture in Late-Stuart England: The Cultural World of the Athenian Mercury* (Londra).
- Bianchi-Giovini, Aurelio (1836), *Biografia di Paolo Sarpi* (Zürich).
- Binns, J. W. (1990), *Intellectual Culture in Elizabethan and Jacobean England: The Latin Writings of the Age* (Leeds).
- Binotti, Lucia (1996), "Alfonso de Ulloa's Editorial Project: Translating, Writing and Marketing Spanish Best-Sellers in Venice", *Allegorica* 35-54.
- Bitskey, István (1999), *Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn*, Debrecener Studien zur Literatur, C. IV (Frankfurt).
- Blassneck, Marcel (1934), *Frankreich als Vermittler Englisch-Deutscher Einflüsse im 17. und 18. Jht* (Leipzig).
- Blois, Georges de (1875), *Louis de Blois* (İngilizce çeviri, Londra, 1878).
- Bodenstedt, Sister Mary Immaculate (1955), *The Vita Christi of Ludolphus the Carthusian* (Washington DC).
- Bodnárová, Milica (1998), 'Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí', Ferdinand Uličný (ed.), *Reformácia na východnom Slovensku v 16.-18. storočí* (Prešov), 19-38.
- Bohannon, Laura (1971), "Shakespeare in the Bush", yeni basım, James P. Spradley ve David McCurdy (ed.), *Conformity and Conflict: Readings in Cultural Anthropology* (8. Basım, New York, 1994).
- Bolgar, Robert R. (1954), *The Classical Tradition and its Beneficiaries* (Cambridge).
- Bonnant, Georges (1978), "Typographies genevoises du XVIe au XVIIIe siècle" ve 'La librairie genevoise en Allemagne jusqu'à la fin du XVIIIe siècle', Beat Weber (ed.), *Cinq siècles d'imprimerie genevoise 1478-1978* (Cenevre), 93-100, 131-66.

- Borges, Jorge Luis (1936), "Los traductores de las 1001 Noches", yeni baskısı *Obras completas* (1923-1972) (Buenos Aires, 1974), 406-10.
- Borowski, Andrzej (1999), "General Theory of Translation in Old Polish Literary Culture", G. Brogi Bercoff ve diğerleri (ed.), *Traduzione e rielaborazione nelle letterature di Polonia, Ucraina e Russia* (Alessandria), 23-38.
- Botley, Paul (2004), *Latin Translation in the Renaissance* (Cambridge).
- Bourdieu, Pierre (1972), *Outlines of a Theory of Practice* (İngilizce çeviri, Cambridge, 1977).
- Bouza, Fernando (2001), *Corre manuscrito* (Madrid).
- Brancaforte, Charlotte L. (1983), *Fridericius Berghius's Partial Latin Translation of Lazarillo* (Madison).
- Bremond, Henri (1916-33), *Literary History of Religious Thought in France* (İngilizce çeviri, 3 cilt, Londra ve New York, 1929-37).
- Brentjes, Sonja (2001), "On the Relation Between the Ottoman Empire and the West European Republic of Letters (17th-18th Centuries)", Ali Caksu (ed.), *Proceedings of the International Congress on Learning and Education in the Ottoman World* (İstanbul).
- Brett, Annabel (1997), *Liberty, Right and Nature* (Cambridge).
- Briesemeister, Dietrich (1978), "La difusión europea de la literatura española en el siglo xvii a través de traducciones neolatinas", *Iberoromania* 7, 3-17.
- Briesemeister, D. (1983), "Die Lateinsprachige Rezeption der Werke von Teresa de Jesús in Deutschland", *Iberoromania* 18, 9-21.
- Briesemeister, D. (1984), "As traduções neolatinas de *Os Lusíadas*", H. Boş ve M. Kerkhof (ed.), *Forum litterarium* (Amsterdam ve Marssen), 95-101.
- Briesemeister, D. (1985), "Französische Literatur in neulateinischen Übersetzungen", Richard J. Schoeck (ed.), *Acta conventus neo-latini Bononiensis* (Binghamton), 205-15.
- Briesemeister, D. (1990), "Kaspar von Barth", Alberto Martino (ed.), *Beiträge zur Aufnahme der Italienischen und Spanischen Literatur in Deutschland im 16. und 17. Jht* (Amsterdam ve Atlanta), 257-88.
- Brtaň, Rudo (1939), *Barokový slavizmus* (Baroque Slavism) (Liptovský Sv. Mikuláš).
- Budick, Sanford ve Wolfgang Iser (ed., 1996) *The Translatability of Cultures* (Stanford).
- Burgess, Glenn (1992), *The Politics of the Ancient Constitution* (Basingstoke).
- Burke, Peter (1967), "Introduction", to Burke (ed.), *Sarpi* (New York).
- Burke, Peter (1969), *The Renaissance Sense of the Past* (Londra).
- Burke, Peter (1992), *The Fabrication of Louis XIV* (New Haven ve Londra).
- Burke, Peter (1995), *The Fortunes of the Courtier* (Cambridge).
- Burke, Peter (2004), *Languages and Communities in Early Modern Europe* (Cambridge).
- Burke, Peter (2006), "The Jesuits and the Art of Translation in Early Modern Europe", John O'Malley ve diğerleri (ed.), *The Jesuits*, II (Toronto), 24-32.
- Burke, Peter (yakında çıkacak), "Translating the Turks", Mel Richter ve Martin Burke (ed.), *The History of Translation and Political Theory*.
- Burrow, Colin (1997), "Virgil in English Translation", Charles Martindale (ed.), *Companion to Virgil* (Cambridge), 21-37.
- Cañizares-Esguerra, Jorge (2001), *How to Write the History of the New World: Histories, Epistemologies and Identities in the 18th-Century Atlantic World* (Stanford).
- Čaplovič, Ján (1972-84), *Bibliografía tlačí vydávaných na Slovensku do roku 1700 I-II* (1700'e dek Slovákya'da Yayınlanmış Eserlerin Bibliyografyası) (Martin).
- Celebi, Kâtip (Haji Khalfa) (1835-8), *Kesfû'z-zunûn an-esâmi'l-kütüb vel'l-fünun - Lexicon encyclopaedicum et bibliographicum* (7 cilt, Leipzig ve Londra).
- Chaix, Gérald (1981), *Réforme et contre-réforme catholiques: recherches sur la Chartreuse de Cologne au XVIe siècle* (Salzburg).

- Chan, Albert (2002), *Chinese Books and Documents in the Jesuit Archives in Rome: A Descriptive Catalogue, Japonica-Sinica I-IV* (Armonk, NY ve Londra).
- Charon, A. (1991), "A. Paré et ses imprimeurs libraires", B. Crenn (ed.), *Ambroise Paré et son temps* (Québec).
- Chartier, Roger ve Piero Corsi (ed., 1996), *Sciences et langues en Europe* (Paris).
- Chen, Nancy N. (1999), "Translating Psychiatry and Mental Health in Twentieth-Century China", Liu, 305-27.
- Cheyfitz, Eric (1991), *The Poetics of Imperialism: Translation and Colonization from The Tempest to Tarzan* (Oxford).
- Chiappelli, Fredi (ed., 1985), *The Fairest Flower: The Emergence of National Consciousness in Renaissance Europe* (Floransa).
- Čičaj, Viliam (1996), "Bible v meštianskom prostredí stredného Slovenska", Jana Skladaná (ed.), *Slovenská kresťanská a svetská kultúra* (Bratislava), 9-26.
- Cioranescu, Alexandre (1938), *L'Arioste en France* (Paris).
- Cochrane, Eric (1981), *Historians and Historiography in the Italian Renaissance* (Chicago).
- Cognet, Louis (1949), *Les origines de la spiritualité française au XVIIe siècle* (Paris).
- Cognet, Louis (1958), *Post-Reformation Spirituality* (İngilizce çeviri, New York, 1959).
- Cognet, Louis (1968), *Introduction aux mystiques rhéno-flamands* (Paris).
- Cohen, Paul (1997), *History in Three Keys* (New York).
- Conway, Charles Abbott (1976), *The Vita Christi of Ludolph of Saxony and Late Medieval Devotion Centred on the Incarnation* (Salzburg).
- Copeland, Rita (1991), *Rhetoric, Hermeneutics and Translation in the Middle Ages* (Cambridge).
- Copenhaver, Brian (1988), "Translation, Terminology and Style in Philosophical Discourse", Charles Schmitt (ed.), *Cambridge History of Renaissance Philosophy* (Cambridge), 75-110.
- Corbett, John (1999), *Written in the Language of the Scottish Nation: A History of Literary Translation into Scots* (Clevedon).
- Couto, Dejanirah (2001), "The Role of Interpreters, or *Linguas*, in the Portuguese Empire in the Sixteenth Century", online www.brown.edu/Departments/Portuguese_Brazilian_Studies/ejph/html/issue2/html
- Crăciun, Maria, Ovidiu Ghitta ve Graeme Murdock (ed., 2002), *Confessional Identity in East-Central Europe* (Aldershot).
- Craigie, James (1950), "Introduction", *The Basilikon Doron of King James VI* (2 cilt, Edinburgh).
- Dagens, Jean (1952a), *Bérulle et les origines de la restauration catholique, 1575-1611* (Bruges).
- Dagens, Jean (1952b), *Bibliographie chronologique de la littérature de spiritualité et de ses sources, 1501-1610* (Paris).
- Daly, James (1979), *Sir Robert Filmer and English Political Thought* (Toronto).
- Daniel, David P. (1979), "The Acceptance of the Formula of Concord in Slovakia", *Archiv für Reformationsgeschichte* 70, 260-77.
- Daniel, David P. (1980), "The Influence of the Augsburg Confession in South-East Central Europe", *Sixteenth Century Journal* 11, 99-114.
- Daniel, David P. (1995), "İkonoklazmus v 16. storočnı Slovensku", Květoslava Kučerová ve Eva Tkáčiková (ed.), *Náboženské a sociálne hnutia v Uhorsku a Čechách* (Bratislava), 120-7.
- Daniel, David P. (1998), "Publishing the Reformation in the Habsburg Monarchy", R. Barnes (ed.), *Books Have their Own Destiny: Habent sua Fata Libelli* (Kirksville), 47-60.

- Darnton, Robert (1982), *The Literary Underground and the Old Régime* (Cambridge, MA).
- Dehergne, J. (1973), *Répertoire des Jésuites de Chine de 1552 à 1800* (Roma ve Paris).
- Delisle, Jean ve Judith Woodsworth (ed., 1995), *Translators through History* (Amsterdam ve Philadelphia).
- De Mas, Enrico (1975), "Le edizioni italiane delle opere di Bacone nella prima metà del '600", De Mas, *Sovranità politica e unità cristiana nel Seicento anglo-veneto* (Ravenna), 151-214.
- Desgraves, Louis (1984), *Répertoire des ouvrages de controverse entre Catholiques et Protestants en France 1598-1685* (2 cilt, Cenevre).
- Desmedt, R. (1964), "Une traduction latine des *Fables* de La Fontaine", *Latomus* 23, 86-93.
- Diller, A. (1972), "Joannes Canabutzes and Michael Chrysococces", *Byzantion* 42, 257-8.
- Dotoli, Giovanni (1983), "Il *Mercure galant* di Donneau de Visé", *Quaderni del '600 francese* 5, 219-82.
- Dunn-Lardeau, Brenda (ed. 1986), *Legenda aurea, sept siècles de diffusion* (Montréal ve Paris).
- Dupont-Ferrier, Gustave (1923), *Les jeunes de langues* (Paris).
- Đurovič, Ján P. (1940), *Evanjelická literatúra do tolerancie* (Lutheran Literature until the Toleration) (Martin).
- Đurovič, Ľubomír (1998), "Slovenská vývinová línia spisovnej češtiny", *Počta 650. výročí založení Univerzity Karlovy v Praze* (Prag), 43-52.
- Đurovič, Ľubomír (2004), "Rosa and Doležal", Ján Bosák (ed.), Ľubomír Đurovič: *O slovenčine a Slovensku: vybrané štúdie I* (Bratislava), 225-32.
- Ebel, Julia G. (1969), "Translation and Cultural Nationalism in the Reign of Elizabeth", *Journal of the History of Ideas* 30, 593-602.
- Eco, Umberto (2003), *Mouse or Rat? Translation as Negotiation* (Londra).
- Elison, George (1988), *Deus Destroyed* (Cambridge, MA).
- Etchegoyen, Gaston (1923), *L'amour divin: essai sur les sources de sainte Thérèse* (Bordeaux ve Paris).
- Evans, Ruth (1994), "Translating Past Cultures?", Roger Ellis and Ruth Evans (ed.), *The Medieval Translator*, C. IV (Exeter), 20-45.
- Even-Zohar, Itamar (1979), "Polysystem Theory", *Poetics Today* 1, 237-310.
- Fabian, Bernhard (1992), *The English Book in Eighteenth-Century Germany* (Londra).
- Faisant, Claude (1979), "Un des aspects de la réaction humaniste à la fin du XVIe siècle: la paraphrase latine des poètes français", *Acta conventus neo-latini Amstelodamensis* (Münih), 358-70.
- Feder, L. (1955), "Latin Translations of *Paradise Lost*", *Neolatin News* 1, 16.
- Feyel, Gilles (2000), *L'annonce et la nouvelle: la presse d'information en France sous l'ancien régime (1630-1788)* (Oxford).
- Firpo, Luigi (1965), *Traduzioni dei Ragguagli di Traiano Boccalini* (Floransa).
- Fitzmaurice-Kelly, James (1897), "El licenciado vidriero", *Revue hispanique* 4, 54-70.
- Fitzmaurice-Kelly, James (1906), *Cervantes in England* (Londra).
- Folena, Gianfranco (1991), *Volgarizzare e tradurre* (Torino).
- Fonda, E. A. (1979), "As versões latinas de *Os Lusíadas*", *Convergência Lusíada* I, 137-56.
- Fonkich, Boris L. (1999), *Grecheskie rukopis europiskh sobranii* (Moskova).
- Foucault, Michel (1966), *Les mots et les choses*, İngilizce çevirisi *The Order of Things* (Londra, 1974).
- Foulché-Delbosc, R. (1915), "Bibliographie espagnole de Fray Antonio de Guevara", *Revue hispanique* 33 (New York ve Paris).

- Franková, Libuša (1993), "Zástoj českých a moravských exulantů na kulturním rozvoji Slovenska v prvej polovici 17. storočia" Michal Otčenáš ve Peter Kónya (ed.), *Jakub Jakobeus: život, dielo a doba*, (Prešov) 97-109.
- Fuller, Ross (1995), *The Brotherhood of the Common Life and its Influence* (Albany).
- Fulton, J. F. (1961), *A Bibliography of the Hon. Robert Boyle* (2. Basım, Oxford).
- Garcia, Stéphane (2004), *Elie Diodati et Galilee: naissance d'un réseau scientifique dans l'Europe du XVIIe siècle* (Floransa).
- García Mateo, Rogelio (2002), *El misterio de la vida de Cristo en los Ejercicios ignacianos y en el Vita Christi Cartujano* (Madrid).
- García Gutiérrez, José M. (1999), *La herejía de los alumbrados: historia y filosofía* (Madrid).
- Gemert, Guillaume van (1979), *Aegidius Albertinus* (Amsterdam).
- Gerber, Adolph (1911-13), *Nicolò Machiavelli: die Übersetzungen* (4 cilt, Gotha).
- Gernet, Jacques (1982), *Chine et christianisme: action et réaction* (Paris).
- Gilot, M. (1975), *Les journaux de Marivaux, itinéraire moral et accomplissement esthétique* (Lille).
- Gilot, M. ve Jean Sgard (1981), "Le journalisme masqué", Pierre Rétat (ed.), *Le journalisme d'ancien régime* (Lyon), 285-313.
- Girard, Pascale (1999), *Os religiosos ocidentais na China na época moderna* (Macau).
- Glatzer, Nahum N. (ed., 1953), *Franz Rosenzweig* (2. Basım, New York, 1961).
- Gökay, Orhan Şaik (1982), *Kâtip Çelebi, Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler* (Ankara).
- Goliniski, Jan (1998), *Making Natural Knowledge: Constructivism and the History of Science* (Cambridge).
- Goodman, Grant K. (1967), *Japan and the Dutch, 1600-1853* (gözden geçirilmiş basım, Richmond, VA, 2000).
- Graeber, Wilhelm ve Geneviève Roche (1988), *Englische Literatur des 17. und 18. Jht in französische Übersetzung und deutscher Weiterübersetzung* (Tübingen).
- Grafton, Anthony (2001), *Alberti* (Londra).
- Grafton, Anthony ve Lisa Jardine (1990), " 'Studied for Action': How Gabriel Harvey Read his Livy", *Past and Present* 129, 30-78.
- Grant, W. Leonard (1954), "European Vernacular Works in Latin Translation", *Studies in the Renaissance* I, 120-56.
- Grell, Ole P. (ed., 1998), *Paracelsus: The Man and his Reputation, his Ideas and their Transformation* (Leiden).
- Grendler, Paul (1969), "Francesco Sansovino and Italian Popular History", *Studies in the Renaissance* 16, 139-80.
- Grey, Ernest (1973), *Guevara, a Forgotten Renaissance Author* (Lahey).
- Groult, Pierre (1927), *Les mystiques des Pays-Bas et la littérature espagnole du seizième siècle* (Louvain).
- Guilerm, Luce (1996), "Les belles infidèles, ou l'auteur respecté", M. Ballard ve L. d'Hulst (ed.), *La traduction en France à l'âge classique* (Paris), 28-42.
- Gustafson, W. W. (1933), "The Influence of the *Tatler* and *Spectator* in Sweden", *Scandinavian Studies and Notes* 12, 65-72.
- Guy, R. Kent (1987), *The Emperor's Four Treasuries: Scholars and the State in the Late Qianlong Period* (Cambridge, MA).
- Haeghen, Ferdinand van der (1897-1907), *Bibliotheca Erasmiana* (Gent).
- Hallberg, Peter (2003), *Ages of Liberty* (Stockholm).
- Hamilton, Alastair (1992), *Heresy and Mysticism in Sixteenth-Century Spain: The Alumbrados* (Cambridge).

- Hammond, Gerald (1982), *The Making of the English Bible* (Manchester).
- Hankins, James (1990), *Plato in the Italian Renaissance* (2 cilt, Leiden).
- Hankins, James (2003-4), *Humanism and Platonism in the Italian Renaissance* (2 cilt, Roma).
- Hansson, Stina (1982), "Afsatt på Swensko": 1600-talets tryckta översättningslitteratur (Göteborg).
- Harrison, John (1978), *The Library of Isaac Newton* (Cambridge).
- Hartner, W. (1971), "Planetary Theories, Common Features in the Late Islamic and Renaissance Astronomy", *Academia Nazionale dei Lincei, Fondazione Alessandro Volta, Atti dei convegni* 13, 609-29.
- Hausmann, Frank-Rutger (1992), *Bibliographie der deutschen Übersetzungen aus dem italienischen bis 1/30* (2 cilt, Tübingen).
- Hebenstreit-Wilfert, Hildegard (1975), "Wunder und Legende: Studien zu Leben und Werk von Laurentius Surius, 1522-1578", tez, Tübingen Üniversitesi.
- Heilbron, Johan (1999), "Toward a Sociology of Translation: Book Translations as a Cultural World-System", *European Journal of Social Theory* 2, 429-44.
- Henkel, W. (1972), "The Polyglot Printing-Office of the Congregation", J. Metzler (ed.), *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria rerum*, C. I (Roma), 335-50.
- Hermans, Theo (1985), "Images of Translation: Metaphor and Images in the Renaissance Discourse on Translation", Hermans (ed.), *The Manipulation of Literature* (New York), 103-35.
- Hermans, Theo (1992), "Renaissance Translation between Literalism and Imitation", Harald Kittel (ed.), *Geschichte, System, literarische Übersetzung* (Berlin), 95-116.
- Hieronymus, Frank (1995), "Physicians and Publishers: The Translation of Medical Works in Sixteenth Century Basle", J. L. Flood ve W. A. Kelly (ed.), *The German Book 1450-1750* (Londra), 95-110.
- Higashibaba, Ikuo (2001), *Christianity in Early Modern Japan* (Leiden).
- Highet, Gilbert (1949), *The Classical Tradition* (Oxford).
- Higman, Francis M. (1984), "Les traductions françaises de Luther, 1524-50", Jean-François Gilmont, *Palaestra typographica* (Paris), 15-27.
- Higman, Francis M. (1994), "Calvin's Works in Translation", Andrew Pettegree, Alastair Duke ve Gill Lewis (ed.), *Calvinism in Europe 1540-1620* (Cambridge), 82-99.
- Hochstrasser, Tim J. (1993), "Conscience and Reason: The Natural Law Theory of Jean Barbeyrac", *Historical Journal* 36, 289-308.
- Holmes, James S. (1972), "The Name and Nature of Translation Studies", *Translated! Papers on Translation and Translation Studies* içinde yeniden yayımlandı (Amsterdam, 1988), 67-80.
- Homza, Lu Ann (2000), *Religious Authority in the Spanish Renaissance* (Baltimore).
- Hoornaert, Rodolphe (1922), *Sainte Thérèse écrivain: son milieu, ses facultés, son oeuvre* (Paris).
- Howland, Douglas (2001), *Translating the West* (Honolulu).
- Hsia, Adrian (2000), "The Literary Reception of Martino Martini's *De Bello Tartarico* in Europe", Roman Malek ve Arnold Zingerle (ed.), *Martino Martini* (Nettetal), 115-25.
- Hughes, Lindsey (1998), *Russia in the Age of Peter the Great* (New Haven).
- Hunter, Michael ve Edward B. Davis (ed., 1999), *The Works of Robert Boyle, C. I* (Londra).
- Hyma, Albert (1965), *The Christian Renaissance: A History of the 'Devotio moderna'* (Hamden, CT).
- Iserloh, Erwin (1971), *Thomas von Kempen und die Kirchenreform im Spätmittelalter* (Kempen-Niederrhein).

- Kuzakov, V. K. (1976), *Očerki razvitya estestvennonauchnykh i tekhnicheskikh predstavlenii na Rusi v. X-XVII vv.* (Moskova).
- Kuzakov, V. K. (1991), *Otechestvennaya istoriografiya istorii nauki v Rossii X-XVII vv.* (Moskova).
- Kvačala, Ján (1935), *Dějiny reformácie na Slovensku* (Lipt. Sv. Mikuláš).
- Kyas, Vladimír (1997), *Česká Bible v dějinách národního písemnictví* (Prag).
- Labrousse, Elisabeth (1963-4), *Pierre Bayle* (2 cilt, Lahey).
- Laeven, A. H. (1986), *Acta eruditorum* (Amsterdam).
- Lai, Chang-Chung (1999), *Adam Smith across Nations* (Oxford).
- Lambert, José (1993), "History, Historiography and the Discipline", Yves Gambier and Jorma Tommola (ed.), *Knowledge and Translation* (Turku), 3-25.
- Lampsides, U. (1937), "Georges Chrysococcus, le médecin et son œuvre", *Byzantinische Zeitschrift*, 38.
- Larner, John (1999), *Marco Polo and the Discovery of the World* (New Haven ve Londra, 1999).
- Larwill, Paul H. (1934), *La théorie de la traduction au début de la Renaissance* (Müni).
 Lawrance, Jeremy (2001), "Europe and the Turks in Spanish Literature of the Renaissance", Nigel Griffin ve diğerleri (ed.), *Culture and Society in Habsburg Spain* (Woodbridge), 17-34.
- Lawton, Harold W. (1926), "Notes sur Jean Baudouin", *Revue de littérature comparée* 6, 673-81.
- Lefevere, André (1992), *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame* (Londra).
- Legrand, Pierre (2005), "Issues in the Translatability of Law", Bermann ve Wood, 30-50.
- Lewis, Bernard (1999), "From Babel to Dragomans", *Proceedings of the British Academy* 101, 37-54.
- Lianeri, Alexandra (2006), "Translation and the Language(s) of Historiography", Theo Hermans (ed.), *Translating Others*, C. I (Manchester).
- Likhachev, D. S. (ed., 1987-98), *Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnei Rusi* (3 cilt, Petersburg).
- Liu, Lydia H. (1995), *Translingual Practice: Literature, National Culture and Translated Modernity - China 1900-37* (Stanford).
- Liu, Lydia H. (ed., 1999), *Tokens of Exchange* (Durham, NC).
- Löfstedt, Bengt (1989), "Notizen eines Latinisten zum *Leviathan* von Thomas Hobbes", *Arctos* 23, 133-43.
- Long, Lynne (2001), *Translating the Bible: From the 7th to the 17th Century* (Aldershot).
- Love, Harold (1993), *Scribal Publication in Seventeenth-Century England* (Oxford).
- Luciani, V. (1936), *Francesco Guicciardini and his European Reputation* (New York).
- Lücker, Maria Alberta (1950), *Meister Eckhart und die Devotio moderna* (Leiden).
- McEwen, Gilbert D. (1972), *The Oracle of the Coffee-House: John Dunton's Athenian Mercury* (Londra).
- McFarlane, I. D. (1978), "Pierre de Ronsard and the Neo-Latin Poetry of his Time", *Res publica litterarum* I.
- McKenna, K. J. (1977), "Catherine the Great's *Vsiakaia Vsiachina* and the *Spectator* Tradition of the Satirical Journal of Morals and Manners", doktora tezi, Colorado Üniversitesi.
- Mackenzie, Cameron A. (2002), *The Battle for the Bible in England, 1557-1582* (New York).

- McKitterick, David (2002), "University Printing at Oxford and Cambridge", John Barnard ve Don McKenzie (ed.), *Cambridge History of the Book in Britain*, C. IV (Cambridge), 189-205.
- Mahmûd-i Şîrvânî, Muhammed bin (2004) *Mürşid* (Ankara).
- Malcolm, Noel (1984), *De Dominis, 1560-1624: Venetian, Anglican and Relapsed Heretic* (Londra).
- Mannheim, Karl (1927), *Conservatism* (İngilizce çeviri, Londra, 1986).
- Marichal, Juan (1971), "Montaigne en España", Marichal, *La Voluntad de estilo* (Madrid), 101-22.
- Marker, Gary (1985), *Publishing, Printing and the Origins of Intellectual Life in Russia 1700-1800* (Princeton).
- Marks, Richard Bruce (1974), *The Medieval Manuscript Library of the Charterhouse of St Barbara in Cologne* (Salzburg).
- Marocchi, Massimo (1988), "Spirituality in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", John O'Malley (ed.), *Catholicism in Early Modern History: A Guide to Research* (St Louis).
- Marotti, Arthur M. (1995), *Manuscript, Print and the English Renaissance Lyric* (Ithaca).
- Marsden, Richard (1996), "Cain's Face, and Other Problems: The Legacy of the Earliest English Bible Translation", *Reformation* 1, 29-51.
- Martens, Wolfgang (1968), *Die Botschaft der Tugend: die Aufklärung im Spiegel der deutschen moralischen Wochenschriften* (Stuttgart).
- Martin, Henri-Jean (1969), *Libre, pouvoir et société à Paris au XVIIe siècle* (Cenevre).
- Matthiessen, Francis O. (1931), *Translation: An Elizabethan Art* (Cambridge, MA).
- Maxwell, Kenneth (2003), *Naked Tropics* (Londra).
- Mayenowa, Maria R. (1984), "Aspects of the Language Question in Poland", Riccardo Picchio ve Harvey Goldblatt (ed.), *Aspects of the Slavic Language Question*, C. I (New Haven), 337-76.
- Mercier, R. (1988), Pingree'nin eleştirisi, *Byzantinische Zeitschrift* 81, 91-3.
- Mignini, Filippo (ed., 2005), *Matteo Ricci: Dell'amicizia* (Macerata).
- Milo, Daniel (1984), "La bourse mondiale de la traduction: un baromètre culturel?", *Annales: économies, sociétés, civilisations* 39, 93-115.
- Mišianik, Ján (1971), *Bibliografia slovenského písomníctva* (Martin).
- Moeller, Bernd (1987), "Luther in Europe: His Works in Translation, 1517-46", E. I. Kouri ve Tom Scott (ed.), *Politics and Society in Reformation Europe* (Londra), 235-51.
- Moore, Will G. (1930), *La réforme allemande et la littérature française* (Strasbourg).
- Morgan, B. (1929), *Histoire du Journal des savants* (Paris).
- Mornet, Daniel (1910), "Les enseignements des bibliothèques privées (1750-1780)", *Revue d'histoire littéraire de la France* 17, 449-96.
- Mounin, Georges (1955), *Les belles infidèles* (Paris).
- Mrva, Ivan (1995), "Heretické hnutia a uhorské zákony", Květoslava Kučerová ve Eva Tkáčiková (ed.), *Náboženské a sociálne hnutia v Uhorsku a Čechách* (Bratislava), 42-56.
- Mrva, Ivan (1999), "Uhorsko, azylová krajina v období novoveku", *Česko-slovenská historická ročenka*, 17-25.
- Mulligan, Lotte ve diğerleri (1979), "Intentions and Conventions: Quentin Skinner's Method for the Study of the History of Ideas", *Political Studies* 27, 84-98.
- Munday, Jeremy (2001), *Introducing Translation Studies* (Londra).
- Nelson, C. ve M. Seccombe (2002), "The Creation of the Periodical Press", John Barnard ve Don F. McKenzie (ed.), *The Cambridge History of the Book in Britain*, IV: 1557-1695 (Cambridge), 533-50.

- Neugebauer, Otto (1975), *A History of Ancient Mathematical Astronomy* (3 cilt, Berlin-Heidelberg and New York).
- Nicolaïdis, Ephthemios (1995), "Les Grecs en Russie et les Russes en Chine: le contexte de la copie par Chrysanthos des livres astronomiques perdus de F. Verbiest", *Archives internationales d'histoire des sciences* 133, 271-308.
- Nicolaïdis, Ephthemios (2003), "Verbiest, Spathar and Chrysanthos: The Spread of Verbiest's Science to Eastern Europe", W. F. Vande Walle ve N. Golvers (ed.), *The History of the Relations between the Low Countries and China in the Qing Era (1644-1911)* (Leuven), 37-57.
- Nida, Eugene A. (1939), *The Book of a Thousand Tongues* (gözden geçirilmiş basım, New York, 1972).
- Nieto, José C. (1970), *Juan de Valdés and the Origins of the Spanish and Italian Reformation* (Cenevre).
- Niranjana, Tejaswini (1992), *Siting Translation: History, Post-structuralism and the Colonial Context* (Berkeley).
- Norton, Glyn P. (1984), *The Ideology and Language of Translation in Renaissance France* (Cenevre).
- Oldenburg, Henry (1965-77), *Correspondence*, ed. Rupert Hall (11 cilt, Madison, WI), C. IV.
- Orcibal, Jean (1959), *La rencontre du Carmel Thérésien avec les mystiques du nord* (Paris).
- Orcibal, Jean (1961), *Saint-Cyran et le jansénisme* (Paris).
- Orcibal, Jean (1962), *La spiritualité de Saint-Cyran* (Paris).
- Orcibal, Jean (1966), *Saint Jean de la Croix et les mystiques rhéno-flamands* (Bruges).
- Özen, Mine E. (1998), *Piri Reis and his Charts* (Istanbul).
- Oz-Salzberger, Fania (1995), *Translating the Enlightenment: Scottish Civic Discourse in 18th-Century Germany* (Oxford).
- Palau y Dulcet, Antonio (1948-77), *Manual de librero hispanoamericano* (28 cilt, Oxford ve Barcelona).
- Pallares-Burke, Maria Lúcia (1993), "Ousadia feminina e ordem burguesa", Pallares-Burke, Nísia Floresta, *O carapuceiro e outros ensaios de tradução cultural* (São Paulo, 1995).
- Pallares-Burke, Maria Lúcia (1994a), "A Spectator in the Tropics: A Case Study in the Production and Reproduction of Culture", *Comparative Studies in Society and History* 36, 576-701.
- Pallares-Burke, Maria Lúcia (1994b), "An Androgynous Observer in the Eighteenth-Century Press: *La Spectatrice*, 1728-1729", *Women's History Review* 3, 411-34.
- Pallares-Burke, Maria Lúcia (1994-5), "The Importance of Being Foreign: The *Journal Et-ranger* and the Eighteenth-Century Republic of Letters", *Journal of the Institute of Romance Studies* 3, 181-201.
- Pallares-Burke, Maria Lúcia (1996), "The *Spectator* Abroad: The Fascination of the Mask", *History of European Ideas* 22, 1-8.
- Pallares-Burke, Maria Lúcia (2002), *The New History: Confessions and Conversations* (Cambridge).
- Pallares-Burke, Maria Lúcia (2004), "A Spectator of the Spectators: Jacques-Vincent Delacroix", Hans-Jürgen Lüsebrink ve Jeremy D. Popkin (ed.), *Enlightenment, Revolution and the Periodical Press* (Oxford).
- Palmer, Martin E. (çev. ve ed., 1996), *On Giving the Spiritual Exercises: The Early Jesuit Manuscript Directories and the Official Directory of 1599* (St Louis).
- Pålsson, Gisli (ed., 1993), *Beyond Boundaries: Understanding Translation and Anthropological Discourse* (Oxford).

- Pantin, Isabelle (1998), "Langues", R. Halleux ve M. Blay (ed.), *Dictionnaire critique de la science classique* (Paris), 75-83.
- Pantin, Isabelle (1999), "New Philosophy and Old Prejudices: Aspects of the Reception of Copernicanism in a Divided Europe", *Studies in History and Philosophy of Science* 30, 237-62.
- Pantin, Isabelle (2000), "Galilée, l'église conquérante et la république des philosophes", A. Mothu (ed.), *Révolution scientifique et libertinage* (Turnhout), 11-34.
- Pantin, Isabelle (2003), "La traduction latine des Œuvres d'Ambroise Paré", Eveline Berriot-Salvatore (ed.), *Ambroise Paré (1510-1590): pratique et écriture de la science à la Renaissance* (Paris), 315-36.
- Paschos, E. A. ve P. Sotiroudis (ed., 1998), *The Schemata of the Stars* (Singapur).
- Paz, Octavio (1971), *Traducción* (Barselona).
- Perini, Leandro (2002), *La vita e i tempi di Pietro Perna* (Rome).
- Péter, Katalin (1991), "The Struggle for Protestant Religious Liberty at the 1646-47 Diet in Hungary", Robert J. W. Evans ve T. V. Thomas Crown (ed.), *Church and Estates: Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Londra), 261-8.
- Peters, Robert (1967), "Erasmus and the Fathers: Their Practical Value", *Church History* 36, 254-61.
- Petsios, Constantinos (2004), "Middle Age-Scholastic Aristotelism as a Frame for the Teaching of Philosophy in Venice during the Seventeenth Century: The Case of Mathaios (Meletios) Typaldos", G. N. Vlahakis and E. Nicolaidis (ed.), Βυζάντιο-Βενετία-Νεότερος Ελληνισμός: μια περιυλάνηση στον κόσμο της επιστημονικής σκέψης (Bizans-Venedik Hellenizmi-Modern Hellenizm: Modern Yunan Bilimsel Düşünce Dünyasında Bir Yolculuk) (Atina), 245-82.
- Picwnik, M. H. (1979), *O anónimo: journal portugais du 18e siècle* (Paris).
- Pingree, D. (1985-6), *The Astronomical Works of Gregory Chioniadis* (2 cilt, Amsterdam).
- Plomer, H. R. (1922), *A Dictionary of the Printers and Booksellers who Were at Work in England, Scotland and Ireland from 1668 to 1725* (Oxford).
- Pocock, John (1975), *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* (Princeton).
- Pocock, John (2003), *Barbarism and Religion*, C. III (Cambridge).
- Price, Mary B. ve Lawrence M. Price (1934), *The Publication of English Literature in Germany in the 18th Century* (Berkeley).
- Pym, Anthony (1993), "Negotiation Theory as an Approach to Translation History: An Inductive Lesson from 15th-Century Castille", Yves Gambier ve Jorma Tammola (ed.), *Knowledge and Translation* (Turku), 27-39.
- Pym, Anthony (1998), *Method in Translation History* (Manchester).
- Pym, Anthony (2000), *Negotiating the Frontier: Translators and Intercultures in Spanish History* (Manchester).
- Rafael, Vicente L. (1993), *Contracting Colonialism*, 2. Basım (Durham, NC, 1988).
- Rainov, T. (1940), *Nauka v Rossii XI-XVII vekov* (Moskova ve Leningrad).
- Rau, F. (1980), *Zur Verbreitung und Nachahmung des Tatler und Spectator* (Heidelberg).
- Raymond, Joad (1996), *The Invention of the Newspaper: English Newsbooks 1641-9* (Oxford).
- Reames, Sherry L. (1985), *The Legenda Aurea: A Reexamination of its Paradoxical History* (Madison).
- Reiss, Katharina ve Hans J. Vermeer (1984), *Grundlegung einer allgemeinen Translations-theorie* (Tübingen).

- Rennhofer, Friedrich (1961), *Bücherkunde des katholischen Lebens: bibliographisches Lexikon der religiösen Literatur der Gegenwart* (Viyana).
- Rhein, Reglinde (1995), *Die Legenda aurea des Jacobus de Voragine: die Entfaltung von Heiligkeit in "Historia" und "Doctrina"* (Köln).
- Richter, Melvin (1990), "Reconstructing the History of Political Languages: Pocock, Skinner and the *Geschichtliche Grundbegriffe*", *History and Theory* 29, 38-70.
- Ries, Paul (1977), "The Anatomy of a Seventeenth-Century Newspaper", *Daphnis* 6, 171-232.
- Robbins, Caroline (1959), *The Eighteenth-Century Commonwealthman* (Cambridge, MA).
- Robinson, Douglas (ed., 1997), *Western Translation Theory from Herodotos to Nietzsche* (Manchester).
- Roche, Daniel (1989), *The Culture of Clothing: Dress and Fashion in the 'Ancien Regime'* (İngilizce çeviri, Cambridge, 1994).
- Rösel, Hubert (1961), *Die tschechischen Drucke der Hallenser Pietisten* (Würzburg).
- Rothe, Hans, Friedrich Scholz ve Ján Dorul'a (ed., 2002), *Swaté Biblia Slowénské, aneb Pisma Swatého Částka I-II* (Paderborn).
- Rubel, Paula G. ve Abraham Rosman (ed., 2003), *Translating Cultures: Perspectives on Translation and Anthropology* (Oxford).
- Rudwick, Martin (1972), *The Meaning of Fossils* (Londra).
- Rumbold, M. E. (1991), *Traducteur Huguenot: Pierre Coste* (Frankfurt).
- Russell, Peter (1985), *Traducciones y traductores en la península ibérica (1400-1550)* (Barselona).
- Ryšánek, František (1954), *Slovník k Žilinské knize* (Bratislava).
- Sainz Rodriguez, Pedro (1979), *La siembra mística del Cardenal Cisneros* (Madrid).
- Sakai, Naoki (1997), *Translation and Subjectivity* (Minneapolis).
- Sanchez Lora, José Luis (1988), *Mujeres, conventos y formas de la religiosidad barroca* (Madrid).
- Scaglione, Aldo (ed., 1984), *The Emergence of National Languages* (Ravenna).
- Schaffer, Frederic C. (1998), *Democracy in Translation* (Ithaca).
- Schäffner, Christina (ed., 1999), *Translation and Norms* (Clevedon).
- Schäfer, Werner (ed., 1991), *Die Kölner Kartause um 1500: Aufsatzband* (Köln).
- Schoneveld, Cornelis W. (1983), *Intertraffic of the Mind: Studies in 17th-Century Anglo-Dutch Translation* (Leiden).
- Schoneveld, Cornelis W. (1984), "The Dutch Translation of Addison and Steele's *Spectator*", *The Role of Periodicals in the Eighteenth Century* (Leiden), 33-9.
- Schott, H. ve I. Zinguer (ed., 1998), *Paracelsus und seine internationale Rezeption in der Frühen Neuzeit* (Leiden).
- Schröder, Thomas (1995), *Die ersten Zeitungen* (Tübingen).
- Schweiger, Franz (1830-4), *Handbuch der classischer Bibliographie* (3 cilt, Leipzig).
- Scott, Mary Augusta (1916), *Elizabethan Translations from the Italian* (Boston ve New York).
- Seguin, Jean Pierre (1964), *L'information en France avant la périodique* (Paris).
- Seidel Menchi, Silvana (1977), "Le traduzioni italiane di Lutero nella prima metà del '500", *Rinascimento* 17, 31-108.
- Sesen, Ramazan ve diğerleri (1984), *Fihris makhtutat el-tibb el-Islami fi maktabat turkiyya* (İstanbul).
- Sevcenco, I. (1962), *Etudes sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, ed. Byzantion (Brüksel).
- Sgard, Jean (ed., 1976), *Dictionnaire des journalistes 1600-1789* (Grenoble).

- Sgard, Jean (ed., 1991), *Dictionnaire des journaux 1600-1789* (Paris ve Oxford).
- Shackelford, Jole (2004), *A Philosophical Path for Paracelsian Medicine: The Ideas, Intellectual Context, and Influence of Petrus Severinus: 1540-1602* (Kopenhagen).
- Shore, Paul J. (1998), *The Vita Christi of Ludolph of Saxony and its Influence on the Spiritual Exercises of Ignatius of Loyola* (St Louis).
- Simonov, R. A. (2000), "Novye materialy po istorii matematiki Drevnei Rusi", *Istoriko-matematicheskie Issledovaniya* 5, 244-71.
- Skinner, Quentin (1978), *The Foundations of Modern Political Thought* (Cambridge).
- Skinner, Quentin ve Martin van Gelderen (ed., 2002), *Republicanism, a Shared European Heritage* (Cambridge).
- Skladaná, Jana (2002), "Jazykový charakter mestských knih zo 16.-18. storočia", *Historické štúdie* 42, 159-64.
- Smith, M. C. (1988), "Latin Translations of Ronsard", S. P. Revard ve diğerleri (ed.), *Acta conventus neo-latini Guelpherbytni* (Binghamton), 331-8.
- Smolinsky, Heribert (1998), "Sprachenstreit in der Theologie? Latein oder Deutsch für Bibel und Liturgie – ein Problem der katholischen Kontroverstheologen des 16. Jahrhunderts", *Latein und Nationalsprachen in der Renaissance* (Wiesbaden), 181-200.
- Soll, Jacob (2004), *Publishing the Prince: History, Reading and the Birth of Political Criticism* (Ann Arbor, MI).
- Solon, P. (1968), "The Hexapterygon of Michael Chrysokokkes", doktora tezi, Brown Üniversitesi.
- Solon, P. (1970), "The Six Wings of Immanuel Bonfils and Michael Chrysokokkes", *Centaurus* 15, 1-20.
- Sommervogel, Carlos (ed., 1890-1900), *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus* (10 cilt, Brüksel).
- Sopko, Július (1997), "Devotio moderna a jej podoby na Slovensku v 15. storočí", Jozef Šimončič (ed.), *Trnavská univerzita 1635-1777* (Trnava'daki üniversite 1635-1777) (Trnava), 281-94.
- Spitz, Lewis (1963), *The Religious Renaissance of the German Humanists* (Cambridge, MA).
- Stackelberg, Jürgen von (1971), "Das Ende der 'belles infidèles' ", Karl-Richard Bausch ve Hans-Martin Gauger (ed.), *Interlinguistica* (Tübingen), 583-96.
- Stackelberg, Jürgen von (1984), *Übersetzungen aus zweiter Hand* (Berlin).
- Standaert, Nicolas (1985), "Note on the Spread of Jesuit Writings in Late Ming and Early Qing China", *China Mission Studies (1550-1800) Bulletin* 7, 22-32.
- Standaert, Nicolas (ed., 2002), *Handbook of Christianity in China, C. I: 635-1800* (Leiden).
- Stankiewicz, Edward (1981), "The 'Genius' of Language in Sixteenth-Century Linguistics", Jürgen Trabant (ed.), *Histoire de la linguistique* (Madrid ve Berlin), 177-89.
- Steiner, George (1975), *After Babel* (Oxford).
- Steiner, T. R. (1975), *English Translation Theory 1650-1800* (Amsterdam).
- Stephen, Leslie (1910), *English Literature and Society in the Eighteenth Century* (Londra).
- Stilma, Astrid J. (2005), *A King Translated: James VI and I and the Dutch Interpretations of his Works, 1593-1605* (Amsterdam).
- Stolt, Birgitte (1983), "Luthers Übersetzungstheorie und Übersetzungspraxis", H. Junghans (ed.), *Leben und Werk Martin Luthers* (Berlin).
- Sturge, Kate (1997), "Translation Studies in Ethnography", *Translator* 3, 21-38.
- Suda, Max Josef (1996), "Der Melanchthonschüler Leonhard Stöckel und die Reformation in der Slowakei", Karl Schwarz ve Peter Svorc (ed.), *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei: kirche- und konfessionsgeschichtliche Beiträge* (Viyana), 50-66.

- Sudhoff, Karl (1894), *Bibliographia Paracelsica* (yeniden basım, Graz 1958).
- Swerdlow, N. M. ve Otto Neugebauer (1984), *Mathematical Astronomy in Copernicus' De Revolutionibus* (2 cilt, New York).
- Talas, Sofia (2004), "Giovanni Poleni's *Teatro di filosofia sperimentale*", G. N. Vlahakis and E. Nicolaidis (ed.), Βυζάντιο-Βενετία-Νεώτερος Ελληνισμός: μια περιύλκιση στον κόσμο της επιστημονικής σκέψης (Ατina), 283-93.
- Tarkiainen, Kari (1972), "Rysstolkarna som yrkeskår, 1595-1661", *Historisk Tidskrift*, 490-521.
- Tatakis, V. N. (1973), Νικόλαος Βλάχος ο Κρης (Giritli Nikolaos Vlahos) (Venedik).
- Terracini, Benvenuto (1957), *Conflitti di lingua e di cultura* (2. Basım, Torino, 1996).
- Tibenský, Ján (1992), "Funkcia cyrilometodskej a veľkomoravskej tradície v ideológii slovenskej národnosti", *Historický časopis* 40, 579-94.
- Tihanyi, Catherine (2004), "An Anthropology of Translation", *American Anthropologist* 106, 739-42.
- Tippelskirch, Xenia von (2003), "Sotto controllo: letture femminili all'inizio dell'epoca moderna in Italia", doktora tezi, European University Institute.
- Tóth, István G. (1996), *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe* (Budapeste).
- Tournay, G. (1981), "Le versioni latine del Decamerone", G.A. Tarugi (ed.), *Ecumenismo della cultura* (Floransa), 125-6.
- Toury, Gideon (1995), *Translation Studies and Beyond* (Amsterdam ve Philadelphia).
- Trabant, Jürgen (2000), "Du génie aux genes des langues", Henri Meschonnic (ed.), *Et le génie des langues?* (Saint-Denis), 79-102.
- Tricaud, François (1969), "Quelques questions soulevées par la comparaison du *Leviathan* latin avec le *Leviathan* anglais", Reinhart Koselleck ve Roman Schnur (ed.), *Hobbes-Forschungen* (Berlin), 237-44.
- Tsakoumis, A. (1990), "Chrysanthos Notaras, the Astronomer", Ephemios Nicolaidis (ed.), Οι μαθηματικές επιστήμες στην Τονρκοκρατία (Osmanlı Yönetimi Altında Matematik Bilimleri) (Ατina), 129-222.
- Tuck, Richard (1979), *Natural Rights Theories* (Cambridge).
- Tuck, Richard (1993), *Philosophy and Government* (Cambridge).
- Tully, James (ed., 1988), *Meaning and Context: Quentin Skinner and his Critics* (Cambridge).
- Unger, Thorsten, Brigitte Schultze and Horst Turk (ed., 1995), *Differente Lachkulturen? Fremde Komik und ihre Übersetzung* (Tübingen).
- Van Boheemen-Saaf, C. (1984), "The Reception of English Literature in Dutch Magazines 1735-1785", *The Role of Periodicals in the Eighteenth Century* (Leiden), 1-25.
- Van Schoote, Jean-Pierre (1963), "Les traducteurs des mystiques Rhéno-Flamands et leur contribution à l'élaboration de la langue dévoté à l'aube du xviie siècle", *Revue d'ascétique et de mystique* 39, 319-37.
- Vekene, Emil van der (1996), "Johann Sleidan als Übersetzer", *Johann Sleidan: Bibliographie* (Stuttgart), 305-38.
- Venuti, Lawrence (ed., 1992), *Rethinking Translation* (Londra).
- Venuti, Lawrence (1995), *The Translator's Invisibility* (Londra).
- Vermij, R. (2002), *The Calvinist Copernicans: The Reception of the New Astronomy in the Dutch Republic, 1575-1750* (Amsterdam).
- Veselý, Jindřich (2002), "Český překlad od středověku do národního obrození, Milan Hrala (ed.), *Kapitoly z dějin českého překladu* (Prag), 11-29.
- Viallon, Marie ve Bernard Dompnier (2002), "Introduction", to Paolo Sarpi, *Histoire du Concile de Trente* (Paris).

- Vincent, Monique (1979), "Le Mercure galant et son public féminin", *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte/Cahiers des littératures romanes* 3, 76-85.
- Viti, Paolo (ed., 2004), *Leonardo Bruni, la perfetta traduzione (De interpretatione recta'nın metni ve İtalyanca çevirisi)* (Napoli).
- Vivanti, Corrado (1974), "Introduzione", to Paolo Sarpi, *Storia del Concilio Tridentino* (Torino).
- Vogels, J. (1885), *Die ungedruckten lateinischen Versionen Mandevilles* (Krefeld).
- Vos, Lambert (1992), *Louis de Blois, abbé de Liessies, 1506-1566: recherches bibliographiques sur son oeuvre* (Turnhout).
- Wal, Marijke J. van der (2004), "Simon Stevin, observateur et utilisateur de la langue", *Simon Stevin (1548-1620): l'émergence de la nouvelle science* (Turnhout).
- Wallner, G. (1982), "De versionibus latinis poematis Klopstockiani", *Vox Latina* 18, 488-90.
- Walter, Peter (1991), *Theologie aus dem Geist der Rhetorik: zur Schriftauslesung des Erasmus von Rotterdam* (Mainz).
- Waquet, Françoise (1998), *Le latin ou l'empire d'un signe* (Paris).
- Wassermann, Dirk (1996), *Dionysius der Kartäuser: Einführung in Werk und Gedankenwelt* (Salzburg).
- Watts, Derek A. (1980), *Cardinal de Retz* (Oxford).
- Webster, Charles (1975), *The Great Instauration* (2. Basım, Bern, 2002).
- Webster, Charles (1979), "Alchemical and Paracelsian Medicine", Webster (ed.), *Health, Medicine and Mortality in the Sixteenth Century* (Cambridge), 301-34.
- Westman, Robert S. (1984), "The Reception of Galileo's *Dialogue*: A Partial World Census of Extant Copies", Paolo Galluzzi (ed.), *Novità celesti e crisi del sapere* (Floransa), 329-71.
- White, James B. (1990), *Justice as Translation* (Chicago).
- Willems, A. (1880), *Les Elzevier* (Brüksel).
- Wootton, David (1994), "Introduction: The Republican Tradition: From Commonwealth to Common Sense", David Wootton (ed.), *Republicanism, Liberty and Commercial Society 1649-1776* (Stanford), 1-41.
- Worth, Valerie (1988), *Practising Translation in Renaissance France: The Example of Etienne Dolet* (Oxford).
- Xu Zongze (1949), *Mingqingjian yesuhuishi yizhu tiyao* (yeniden basım Pekin, 1989).
- Yardeni, Myriam (1985), *Le refuge Protestant* (Paris).
- Yates, Frances (1944), "Paolo Sarpi's History of the Council of Trent", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 7, 123-44.
- Yushkevich, A. P. (1968), *Istoriya matematiki v. Rossii do 1917 goda* (Moskova).
- Zach, Krista (2002), "Protestant Vernacular Catechisms and Religious Reform in Sixteenth-Century East-Central Europe", Crăciun ve diğerleri, 49-63.
- Zaunick, Rudolph (1977), *Der sächsische Paracelsist Georg Forberger* (Wiesbaden).
- Zonta, Giuseppe (1916), "Francesco Negri l'eretico", *Giornale storico della letteratura italiana* 67, 265-324.
- Zuber, Roger (1968), *Les belles infidèles* (Paris).

NOTLAR

GİRİŞ

(Sayfa VII-XI)

- 1 Cioranescu (1938); Fitzmaurice-Kelly (1906); Beebee (1990).
- 2 Matthiessen (1931); Highet (1949), 104-26.
- 3 Stolt (1983).
- 4 Moore (1930); Bataillon (1937).
- 5 Holmes (1972); Toury (1995), 7-19, 24, 27.
- 6 Liu (1995), 26-8.
- 7 Basnett (1980); Munday (2001).
- 8 Liu (1999), 5.
- 9 Berman (1984); Hermans (1985); Graeber ve Roche (1988); Venuti (1995); Pym (2000).
- 10 Delisle ve Woodsworth (1995).
- 11 Teorinin tarihi hakkında, bkz. Klopfer (1967); Kelly (1979); Ballard (1992); Robinson (1997).
- 12 Golinski (1998).
- 13 Bolgar (1954); Schweiger (1830-4).
- 14 Couto (2001).

I. KISIM: ÇEVİRİ VE DİL

1. BÖLÜM

ERKEN MODERN AVRUPA'DA ÇEVİRİ KÜLTÜRLERİ

(Sayfa 1-39)

- 1 ESF kültür alışverişi projesindeki meslektaşlarıma, Lahey'deki Kraliyet Kütüphanesi'ne, Hollanda İleri Araştırmalar Enstitüsü'ne, Churchill College'dan Mark Goldie'ye ve Darwin College'dan Aleka Lianeri'ye bu yazının yazılmasında farklı açılardan sundukları yardımlardan ötürü teşekkürü bir borç bilirim.
- 2 Unger, Schultze ve Turk (1995).
- 3 Cohen (1997), 297.
- 4 Evans (1994).
- 5 Burke (1992).
- 6 Beidelman (1971); bir eleştiri için Asad (1986); karşı. Pålsson (1993), Kissel (1999), Howland (2001); Rubel ve Rosman (2003).
- 7 Bohannon (1971)
- 8 Sturge (1997); Tihanyi (2004).
- 9 Budick ve Iser (1996).
- 10 Glatzer (1953), 255; Terracini (1957), 39; Paz (1971), 7; G. Steiner (1975), 1-48.
- 11 Israel (2001), 187.
- 12 Hukuk hakkında, Liu (1999) ve Legrand (2005); tıp hakkında, Chen (1999). Bir tür çeviri olarak adalet hakkında, White (1990).

- 13 Assmann (1996).
- 14 Pym (1993); Eco (2003).
- 15 Gernet (1982).
- 16 Liu (1995); Sakai (1997); Schaffer (1998); Howland (2001).
- 17 Pym (1998), 125-42.
- 18 Lambert (1993).
- 19 Pantin (aşağıda).
- 20 Pym (1998), 144.
- 21 Dupont-Ferrier (1923); Lewis (1999).
- 22 Tarkiainen (1972); Goodman (1967).
- 23 Pym (1998), 162.
- 24 Marker (1985), 52-3.
- 25 Kelly (1979), 126-30.
- 26 Karttunen (1994); Ács (2000); Couto (2001).
- 27 Rumbold (1991).
- 28 Almagor (1984).
- 29 Burke (2006).
- 30 Lefevere (1992), 11-25, 15'te.
- 31 Martin (1969), 1.
- 32 Pym (2000), 56-7.
- 33 Niyetin önemi "skopos" teorisyenlerince vurgulanmıştır: Reiss v e Vermeer (1984), 95-104.
- 34 Sommervogel (1890-1900).
- 35 Çeviri politikaları hakkında, bkz. Toury (1995), 58; Henkel (1972).
- 36 Burke (2004), 78.
- 37 Alec Ryrie (2004), "William Marshall (ö. 1540?)", *Oxford Dictionary of National Biography* (Oxford) içinde.
- 38 Hansson (1982), 70; Hallberg (2003), 57n.
- 39 Hughes (1998), 317.
- 40 Marker (1985), 29, 248.
- 41 Even-Zohar (1979).
- 42 Marker (1985), 50-8, 88, 91.
- 43 Ebel (1969).
- 44 Corbett (1999), 42.
- 45 Lefevere (1992).
- 46 Toury (1995), 27.
- 47 Nida (1939).
- 48 Bolgar (1954), ek 2.
- 49 Tüm bu yazarlar arasında en dikkatle incelenmiş olan Machiavelli'dir: Gerber (1911-13).
- 50 Love (1993); Bouza (2001).
- 51 More hakkında, Bouza (2001), 48; Sidney hakkında, Buesa Gómez (1989); Montaigne hakkında, Marichal (1971); Türkler hakkında, Lawrance (2001), 18-19.
- 52 Jacquemond (1992), 139.
- 53 Mevcut çalışmalar arasında Scott (1916); Balsamo (1992); Hausmann (1992) sayılabilir.
- 54 Balsamo (1998).
- 55 Blassneck (1934).
- 56 Scott (1916).

- 57 Burke (2004), 115–17.
 58 Price ve Price (1934); Graeber ve Roche (1988); Fabian (1992).
 59 Schoneveld (1983).
 60 Hansson (1982).
 61 Heilbron (1999); karş. Milo (1984).
 62 “Çeviri taktikleri” hakkında, Lefevre (1992), 97-108.
 63 Bourdieu (1972).
 64 Viti (2004); Copenhaver (1988), 82.
 65 Larwill (1934); Luther hakkında, Stolt (1983); Dolet hakkında, Worth (1988); Tende ve D’Ablancourt hakkında, Zuber (1968); Dryden hakkında, T. Steiner (1975) ve Kitagaki (1981).
 66 Norton (1984).
 67 Stankiewicz (1981); Trabant (2000).
 68 Akt. Mayenowa (1984), 345.
 69 Dolet (1540), 15; Du Bellay (1549), 1. Kitap, 5. Bölüm; Peletier (1555), 110.
 70 Folena (1991); İspanyolca malzemeler temelinde bazı eleştiriler için, Pym (2000), 109-31.
 71 Copeland (1991), 222; Pym (2000), 46-51, 72.
 72 Hermans (1992), 99.
 73 Viti (2004); Folena (1991), 60-6.
 74 Venuti (1992), 5.
 75 Stackelberg (1984).
 76 Blassneck (1934); Stackelberg (1984); Graeber ve Roche (1988).
 77 Son örneği aktaran, Pym (2000), 13.
 78 Matthiessen (1931), 63n.
 79 Toury (1995), 53–69; Schäffner (1999).
 80 Hammond (1982), 210.
 81 Aktaran Borowski (1999), 29.
 82 Aktaran Kelly (1979), 208.
 83 Hermans (1992), 108.
 84 Elison (1988).
 85 Rafael (1993), 20; Pym (2000), 148.
 86 Anchieta (1984), 157, 171, 178.
 87 Elison (1988); Higashibaba (2001), 39. Çin hakkında, Hsia’nın bu kitaptaki yazısına bakınız.
 88 Rafael (1993); Cheyfitz (1991); Niranjana (1992).
 89 Pym (2000), 122–6.
 90 Burrow (1997), 22–3.
 91 Mounin (1955); Zuber (1968); Guillermin (1996).
 92 Zuber (1968).
 93 Mounin (1955); Zuber (1968), 165–279; Guillermin (1996). Tende için, bkz. Ballard (1992), 186–97.
 94 Aktaran Zuber (1968), 195.
 95 Zuber (1968), 122–3, 139, 175, 211.
 96 Hermans (1992); Toury (1995), 132.
 97 Hankins (1990), vol. II, 424–6.
 98 Anglo (2005), 441.
 99 Larner (1999), 76, 104, 107, 113.
 100 Brancaforte (1983), xv.

- 101 De Mas (1975), 160; Lawton (1926).
- 102 Lai (1999), xix.
- 103 Toury (1995), 102–12; Castiglione hakkında, Burke (1995), 4. Bölüm.
- 104 Russell (1985), 52.
- 105 Transpozisyon için, Jakobson (1959), 234; lokalizasyon için, Pym (2000), 117.
- 106 Watts (1980), 134.
- 107 Çeviri anlayışlarını entelektüel mülkiyet anlayışlarıyla ilişkilendirme ihtiyacı için, Hermans (1992), 133; Garneau, aktaran Baker (1998), 8.
- 108 Love (1993); Marotti (1995).
- 109 Stackelberg (1971).
- 110 G. Steiner (1975), 253–6.
- 111 Burke (yayımlanacak).
- 112 Burke (1969).
- 113 G. Steiner (1975); Berman (1984); Venuti (1995).
- 114 Foucault (1966).
- 115 Aktaran G. Steiner (1975), 256.
- 116 Mannheim (1927).
- 117 Herder'den akt. Robinson (1997), 59.
- 118 Rudwick (1972), 41.
- 119 Javitch (1971).
- 120 Israel (2001), 405.
- 121 Bakhtin (1965), 470.
- 122 Haeghen (1897–1907).
- 123 Seidel Menchi (1977); Higman (1984); Moeller (1987).
- 124 Higman (1994).
- 125 Oz-Salzberger (1995), 142–8.

2. BÖLÜM

ÇİN'DE KATOLİK MİSYONERLİĞİ VE ÇEVİRİLER (1583-1700) (Sayfa 41-55)

- 1 Mign ve Qing hanedanları döneminde Çince yayımlanan Hristiyan eserlerinin tam bir kaynakçası Leuven Üniversitesi'nde Nicolas Standaert'in gözetiminde derlenmektedir. Bu eser tamamlanana kadar, en güvenilir ve uygun referans eser Xu'dur (1949). Xu 1940 yılında Zikawei'deki (Şangay) Cizvit koleksiyonunu konularına göre düzenler. Her eserin önsözü Cizvit yazarların kısa biyografilerine ilaveten yayımlanmaktadır. Zikawei Kütüphanesi'ndeki en kayda değer eserlerin seçilmesine ilaveten, Xu Zongze Paris'te Bibliothèque Nationale'deki (bugünkü Bibliothèque de France) ve Roma Vatikan Kütüphanesi'ndeki Çin Hristiyan koleksiyonlarının kısmi kaynakçalarını da eklemiştir.
- 2 Bibliothèque de France (BF), Chinois 6756.
- 3 Standaert (2002), 616. BF Chinois 7345.
- 4 BF Chinois 6782.
- 5 BF Chinois 6750.
- 6 Standaert (2002), 739–40.
- 7 Ricci'nin metnindeki eksiksiz klasik referansları için, Mignini'nin (2005) edisyon kriterine bakınız.

- 8 Standaert (2002), 605.
- 9 Önsöz Xu (1949) içinde, 194.
- 10 Önsöz Xu (1949) içinde, 199.
- 11 Rakamlar Girard'ın (1999), 171-3 olarak verdiği rakamları düzelteren Dehergne'den (1973) alınmıştır. Girard hesabında yalnızca başlıca milliyetleri dikkate alır; listesinde Leh ve İsviçreli Cizvitlere yer vermez. Çin'de faaliyet yürüten Cizvitlerin gerçek sayısı bunları ve Macau'lu Cizvitleri eklediğimizde biraz daha fazla olacaktır.
- 12 Kaynak Xu (1949).
- 13 *Confucius* (1687).
- 14 Xu (1949), 261-2.
- 15 Xu (1949), 262.
- 16 *Juan* Çince kitapların temel birimiydi, yirmi ila otuz yaprak arasında değişiyordu.
- 17 Xu (1949), 190. Buglio'nun uzun çevirisinin bir nüshası BF Chinois 6907-9'da mevcuttur.
- 18 En son çıkan eser için, bkz. Kim (2004).
- 19 Günümüze kalan edisyonlar ve edisyonların tarihi için, bkz. Chan (2002), 284-7.
- 20 Standaert (1985).
- 21 İmparatorluk Ansiklopedisi Projesi için, bkz. Guy (1987).

3. BÖLÜM KÜLTÜREL DEĞERLERİ AKTARMA ARAÇLARINDAN BİRİ OLARAK DİL (Sayfa 57-70)

- 1 Mackenzie (2002); Long (2001), 120-32, 204-11.
- 2 Marsden (1996).
- 3 Kyas (1997).
- 4 Sopko (1997).
- 5 Bartl (1996).
- 6 Bodnárová (1998). Fakat ilk özgün metinler olan Johannes Silvanus'un yazdığı ilahiler ancak 1571'de Prag'da yayımlanmıştı. Slovakların kullandığı Çekçe basılmış ilk kitaplar, Luther'in 1581'de Bardejov'da ve muhtemelen 1583'te Hlohovec'te yayımlanmış olan ilmihalinin çevirileriydi: Ďurovič (1940), 38-43.
- 7 Bitskey (1999).
- 8 Erken modern Avrupa'da tarih inşası için, bkz. Bahlcke ve Strohmeier (2002).
- 9 Brtán (1939).
- 10 Sonuçta Latince konuşma dili olmayı sürdürdü ve 18. yüzyılın sonuna kadar Macaristan'daki resmi dillerden biri olarak kaldı: Tóth (1996), 130-45.
- 11 Yukarı Macaristan/Slovakya kentleri, Almancanın ana Alman bölgelerinden bağımsız şekilde geliştiği dil adalarıydı.
- 12 Suda (1996); Bodnárová (1999).
- 13 Daniel (1980). Katolik çevre içinde farklı dil kullanımlarına ilişkin söylem hakkında, Smolinsky (1998); Köster (1995).
- 14 Mrva (1995).

- 15 Daniel Klesch (1679) halka Katolik misyonerlerle tartışmalarda Kutsal Kitap'tan nasıl yararlanılacağını anlatmıştı. Halktan Protestanlar, Luthercilerin Katolikler gibi geleneğe ya da Kalvenciler gibi akla bağlı kalarak tartışmadıklarını vurgulamalıydılar. Klesch'in önerileri Almanca konuşan Luthercileri ilgilendiriyor olsa da, genel olarak kabul görmüştü.
- 16 Daniel (1998).
- 17 Ryšánek (1954), 15–25.
- 18 Veselý (2002).
- 19 Daniel (1979). Žilina (Silein) Sinodu hakkında, bkz. Kvačala (1935), 293–303.
- 20 Zach (2002).
- 21 Crăciun vd. (2002), 1–30.
- 22 Čičaj (1996).
- 23 Kósa (1999), 249–56.
- 24 Daniel (1995).
- 25 Skladaný (2002).
- 26 Bu önemli yasa için, bkz. Péter (1991).
- 27 Mrva (1999).
- 28 Franková (1993).
- 29 Slovakların kullandığı Çekçenin özel gelişimi için, bkz. Ďurovič (1998, 2004).
- 30 Bir değerlendirme için, Ďurovič (1940), 80–6.
- 31 Rösel (1961).
- 32 Kowalská (2001), 145–7.
- 33 Kutsal Kitap'ın gelişmiş Slovak konuşma diline ilk çevirisinin (1758'de basım için hazırlanan Camaldul keşişlerinin Kutsal Kitabı) yayımlanmasının neden yasak olduğu açık değildir. Slovakya'daki kilise arşivleri hâlâ iyi düzenlenmemiştir ve açık değildir; kilise tarihi üzerine uzmanlarca henüz bu soru cevaplanmamıştır. Bu Kutsal Kitap ilk kez Rothe, Scholz ve Dorul'a tarafından yayımlandı (2002).
- 34 Trnava'daki (Tyrnau, Nagyszombat) üniversite yayınlarının ürünleri hakkında, bkz. Čaplovič (1972-84); Mišianik (1971).
- 35 Keipert (1993).
- 36 Nitra'lı (Nyitra) kanon Johann Ludwig Schwartz'ın yorumu, Macaristan Devlet Arşivleri, Budapeşte, C 69, 1780, Scholae Nationales, derleme, fons 3, pos. 54, fol. 97.
- 37 Bu kavram bir bilimsel hipotez olarak ancak 18. yüzyılda Juraj Papánek tarafından formüle edildi, *Historia gentis Slavae: de regno, regibusque Slavorum* (Pécs, 1780). Bkz. Tibenský (1992).

4. BÖLÜM

ERKEN MODERN AVRUPA'DA LATİNCE ÇEVİRİLER

(Sayfa 71-89)

- 1 1991'de başlayan bu araştırma sırasında birçok insandan teşvik ve yardım aldım; ama Rino Avesani, Dietrich Briesemeister, Zweeder von Santen ve Thomas Worcester'a bilhassa müteşekkirim.
- 2 Burke (2004), 43–60.
- 3 Nadir görülen genel incelemeler arasında Grant (1954) ve Binns (1990) vardır. Başka uzman incelemeleri aşağıda uygun yerlerde zikredilecektir.
- 4 Burke (2004), 113–17.

- 5 Bu liste için temel kaynaklar şu kütüphanelerin kataloglarıdır: British Library, Londra; Bibliothèque Nationale, Paris (şimdiki adıyla, Bibliothèque de France); Bodleian, Oxford ve University Library, Cambridge. Mümkün olan her durumda listedeki kitaplara başvurdum. İspanyolca kitaplar için Palau y Dulcet'ten (1948-77), Hollandaca ya da Almanca kitaplar için ise yeni online kataloglardan da yararlandım (adres Title Catalogue Netherlands ve www.vd.17de).
- 6 Mandeville hakkında, Vogels (1885).
- 7 Fransızca için, Briesemeister (1985); İspanyolca için, Briesemeister (1978).
- 8 Albertinus için, Gemert (1979); Barth için, Bataillon (1957) ve Briesemeister (1990); Ens için, Fitzmaurice-Kelly (1906).
- 9 Negri için, Zonta (1916); karşı. Körner (1988).
- 10 Tippleskirch (2003), 341.
- 11 Briesemeister (1983).
- 12 Fabian (1992), 181.
- 13 Bremond (1916-33).
- 14 Sleidan için, Vekene (1996).
- 15 En azından Newton'ın elindeki Latince Galileo'ydu: Harrison (1978).
- 16 Fulton (1961).
- 17 Oldenburg (1965-77), cilt IV, 69, 255n, 281, 326.
- 18 *Os Lusíadas* için, Fonda (1979), Briesemeister (1984); *Yitık Cennet* için, Feder (1955); Klopstock için, Wallner (1982).
- 19 Ronsard için, McFarlane (1978), Smith (1988); La Fontaine için, Desmed (1964).
- 20 Boccaccio için, Tournay (1981); Cervantes için, Fitzmaurice-Kelly (1897).
- 21 Machiavelli için, Gerber (1911-13), 60-92; Anglo (2005).
- 22 Boccacini için, Firpo (1965), 59-66.
- 23 Hobbes için, Tricaud (1969); Löfstedt (1989).
- 24 Alberti için, Grafton (2001), 283 vd.
- 25 Luciani (1936), 27 vd., 35 vd.
- 26 Burke (1995).
- 27 Yerel dilde yazan ve çeviri yapan kişiler için de bir sorundu bu (Burke 1995).
- 28 Venuti (1995).

II. KISIM: ÇEVİRİ VE KÜLTÜR

5. BÖLÜM

ERKEN MODERN ÇAĞDA ÇEVİRİDE KATOLİK İNANCI (Sayfa 91-114)

- 1 Rennhofer (1961), v.
- 2 Fuller (1995); Hyma (1965); Cognet (1968); Lücker (1950).
- 3 Iserloh (1971).
- 4 García Mateo (2002); Shore (1998); Bodenstedt (1955); Baier (1977); Conway (1976).
- 5 Wassermann (1996).
- 6 Spitz (1963).
- 7 Walter (1991); Backus (1995); Peters (1967).
- 8 Chaix (1981); Marks (1974); Schäfer (1991).
- 9 Hebenstreit-Wilfert (1975).

- 10 Blois (1875).
- 11 Vos (1992), özellikle de 191–201.
- 12 Sainz Rodriguez (1979).
- 13 Groult (1927); Alventosa Sanchis (1963).
- 14 Hoornaert (1922); Etchegoyen (1923).
- 15 Orcibal (1966).
- 16 Van Schoote (1963), özellikle de 334–5.
- 17 García Gutiérrez (1999); Hamilton (1992); Andrés Martín (1975).
- 18 Haeghen (1897-1907). Ama Van der Haeghen her baskıyı dahil etmez. Salt Eureka online veri tabanına bakarak bile (eureka.rlg.org), bu kaynakçada yer almayan 12 İngilizce baskı ve 4 Felemenkçe baskı olduğunu gördüm.
- 19 Bataillon (1937); karşı. Homza (2000).
- 20 Nieto (1970); Bakhuizen (1969).
- 21 Dunn-Lardeau (1986); Reames (1985); Rhein (1995).
- 22 Palmer (1996).
- 23 Bremond (1916–33); Cognet (1949).
- 24 Van Schoote (1963).
- 25 Dagens (1952b).
- 26 Marocchi (1988).
- 27 Cognet (1958), 60.
- 28 Dagens (1952a).
- 29 Orcibal (1961, 1962).
- 30 Orcibal (1959).
- 31 Desgraves (1984). Sadece I. Ciltte 3.595 girdi vardır.
- 32 Sanchez Lora (1988), 374, 448–50.
- 33 Allison ve Rogers (1989–94)

6. BÖLÜM

ERKEN MODERN AVRUPA'DA SİYASET TEORİSİ ÇEVİRİLERİ (Sayfa 115-144)

- 1 Bkz. Richter (1990); Tully (1988); Mulligan vd. (1979).
- 2 Darnton (1982).
- 3 Grafton ve Jardine (1990).
- 4 Burgess (1992), 3-18.
- 5 Brett (1997); Tuck (1979).
- 6 Bazzoli (1979).
- 7 Hankins (2003–4); Skinner ve van Gelderen (2002); Skinner (1978); Baron (1955).
- 8 Bkz. Wootton (1994); Pocock (1975); Robbins (1959).
- 9 Guevara için, bkz. Grey (1973); Jones (1975).
- 10 İspanyolca baskılar için, bkz. Foulché-Delbosc (1915).
- 11 Tuck (1993), 40-5.
- 12 Bu edisyonun önemi hakkında, bkz. Soll (2004).
- 13 Bkz. Burke (1995), özellikle de 55–80.
- 14 Filmer ve kendisine yönelik tepkiler için, bkz. Daly (1979).
- 15 Craigie (1950), 4–8.
- 16 Calendar of State Papers Domestic, 1603–10, 8. Aktaran Craigie (1950), 27.

- 17 Fondo Borghese IV, 95, Vatikan Kütüphanesi. Aktaran Craigie (1950), 28.
- 18 Craigie Danca bir çevirisinin de olduğunu iddia eder, ama buna dair bir kanıt yoktur. Felemenkçe çeviri için, bkz. Stilma (2005), 159-237.
- 19 Hochstrasser (1993), Barbeyrac'ı bu dini bağlama yerleştirmiştir.

7. BÖLÜM

TARİH ÇEVİRİLERİ

(Sayfa 145-165)

- 1 Lianeri (2006). Yayımlanmadan önce bu bölümü bana okuttuğu için yazara müteşekkirim.
- 2 Bruni'den aktaran Botley (2004), 36-7. Polybius'la ilişki hakkında, Botley "çeviri" (26) ile "yeniden yazma" (33) arasında kararsız kalır.
- 3 Cañizares-Esguerra (2001), 171-82.
- 4 Hsia (2000).
- 5 Kanon Luis Vieira hakkında, Maxwell (2003), 114.
- 6 Bareggi (1988).
- 7 *Collana* hakkında, Grendler (1969), 158; karşı. Cochrane (1981), 383, 388, 420, 487.
- 8 Cochrane (1981), 317-19; Binotti (1996).
- 9 Bareggi (1988).
- 10 Pocock (2003), 251.
- 11 Bazı edisyonlar ve çeviriler Luciani'de (1936) ele alınmıştır.
- 12 Yates (1944); Burke (1967).
- 13 Bianchi-Giovini (1836), cilt II, 308.
- 14 Malcolm (1984), 57, 126.
- 15 Viallon ve Dompnier (2002), xlv-li.
- 16 13 Temmuz 1619; aktaran Vivanti (1974), xci.
- 17 Viallon ve Dompnier (2002) bu başlangıcı yapmışlardır.

8. BÖLÜM

SPECTATOR YA DA BİR DERGİNİN BAŞKALAŞIMLARI:

BİR KÜLTÜREL ÇEVİRİ İNCELEMESİ

(Sayfa 167-187)

- 1 Seguin (1964).
- 2 Schröder (1995), 5; karşı. Raymond (1996).
- 3 Ries (1977).
- 4 Sgard (1991).
- 5 Feyel (2000).
- 6 Dotoli (1983); Vincent (1979).
- 7 Morgan (1929).
- 8 McEwen (1972); Berry (2003).
- 9 Roche (1989).

- 10 Laeven (1986).
- 11 Bayle hakkında, Labrousse (1963-4).
- 12 Yardeni (1985), 201-7.
- 13 *The Spectator*, 1711, sayı 102; Brezilyalı takipçinin yaptığı uyarlamalar için, bkz. O *carapuceiro* (1837), Pallares-Burke (1994a).
- 14 Kısmi çeviriler *Zuschauer*, *Le spectateur ou le Socrate moderne* başlığıyla yayımlanan ve kaynağı belirtilen seçkilerden, İsveççe, Portekizce, İspanyolca ve Rusça örneklerde olduğu gibi kaynağı açıkça belirtilmeden çeşitli dergilerde tek tek makalelerin yayımlanmasına kadar değişir.
- 15 Alman takipçiler ve çeviriler için, Martens (1968); Hollanda için, Van Boheemen-Saaf (1984) ve Schoneveld (1984); Fransa için, Gilot (1975) ile Gilot ve Sgard (1981); İsveç için, Gustafson (1933); Portekiz için, Picwnik (1979); İtalya için, Anon. (1753), *Scelta delle più belle et utili speculazioni dello Spettatore* (Livorno); Rusya için, McKenna (1977).
- 16 J. W. von Goethe (1951), *Briefe der Jahre 1764-86* (Zürich), 26-8.
- 17 Mornet (1910).
- 18 "Spectator" türünün uluslararası tarihi için, bkz. Rau (1980) ve Pallares-Burke (1996).
- 19 Stephen (1910).
- 20 Pallares-Burke (1994a).
- 21 Pallares-Burke (1994b); Fransızca, İngilizce ve İspanyolca kadın *Spectator*'lar arasında bir karşılaştırma için, bkz. Pallares-Burke (1993).
- 22 Peter Burke ile mülakat, Pallares-Burke (2002), 141.
- 23 Borges (1936).
- 24 Biyografisi için, Gilot'nun Sgard (1976), 109-12'deki Delacroix girdisine bakınız; *Le spectateur français* için Sgard'ın Sgard (1991), 1218-21'deki girdisine bakınız; bir *Spectator* takipçisi olarak Delacroix için, bkz. Pallares-Burke (2004); aşağıda ondan yapılan alıntıların yerleri bu eserde verilmektedir.
- 25 Pallares-Burke (1996).
- 26 Marivaux'nun *Spectateur français*'i için, Gilot (1975); *La spectatrice* için, Pallares-Burke (1994b).
- 27 Pallares-Burke (1996).
- 28 Pallares-Burke (1994-5), özellikle de 192-3.
- 29 Karş. Pallares-Burke (1996), 7-8.
- 30 J. Bodmer (1728), *Anklagung des verderbten Geschmacks* (Frankfurt ve Leipzig), 41.
- 31 L. Holberg (1754), *Geschichte verschiedenes Heldinnen* (Kopenhag ve Leipzig), önsöz; Holberg (1748-9), *Pensées morales* (Kopenhag), önsöz; J. E. Schlegel (1745-6), *Der Fremde* (Kopenhag), sayı 1.
- 32 Baron Grimm (1830), *Correspondance littéraire* (Paris), 406-7.

III. KISIM: ÇEVİRİ VE BİLİM

9. BÖLÜM

16. VE 17. YÜZYILDA AVRUPA'DA BİLİMSEL

ALIŞVERİŞLERDE ÇEVİRİLERİN ROLÜ

(Sayfa 189-209)

-
- 1 Waquet (1998); Grant (1954); Chartier ve Corsi (1996); Burke (2004).
 - 2 Milo (1984) bir 20. yüzyıl külliyatına nicel yöntemleri uygulamıştır.
 - 3 Webster (1979).
 - 4 Martin (1969), 303–11.
 - 5 Martin (1969), 311.
 - 6 Diğer örnekler için, Keuning (1973).
 - 7 Jones (1953).
 - 8 Kaynakça ayrıntıları için, Sudhoff (1894).
 - 9 Pantin (2003).
 - 10 Scaglione (1984); Chiappelli (1985); Burke (2004), 61–88.
 - 11 Wal (2004), 171–7.
 - 12 Jones (1953), 252.
 - 13 Pantin (1998).
 - 14 Fransa'da o dönemde "Latinceye dönüş" için, bkz. Faisant (1979).
 - 15 Bonnant (1978), özellikle de 98, 147–8.
 - 16 Johns (1998), 508–10. Johns, De Tournes'i su katılmadık bir korsancı olarak görürken, Hunter'ın görüşü daha dengelidir (Hunter ve Davis, 1999, lxxx–lxxxii).
 - 17 Sudhoff (1894); Zaunick (1977), 37–9.
 - 18 Sudhoff (1894), sayı 98, 126, 144, 160, 162.
 - 19 Webster (1979), 331–2.
 - 20 Webster (1979), 316.
 - 21 Hieronymus (1995).
 - 22 Sudhoff (1894), sayı 165–6; Zaunick (1977), 39–43.
 - 23 Sudhoff (1894), sayı 216–25.
 - 24 Aktaran Hunter ve Davis (1999), lxi.
 - 25 Vermij (2002), 73–90.
 - 26 Garcia (2004); Pantin (1999); Pantin (2000b).
 - 27 Willems (1880); Westman (1984).
 - 28 Perini (2002), 61–111, 149–60.
 - 29 Schott and Zinguer (1998); Grell (1998); Kahn (1998); Webster (1975); Shackelford (2004).
 - 30 Barnard and McKenzie (2002), 302.
 - 31 McKitterick (2002).
 - 32 Plomer (1922), 167–8, 298–9.
 - 33 Hollandalı bir kitapçı olan Jan Van Waesberghe'nin Samuel Smith'e mektubuna bakınız (Ocak 1685), aktaran Johns (1998), 507.
 - 34 Garcia (2004).
 - 35 Charon (1991), 231.
 - 36 Perini (2002), 380.
 - 37 Johns (2002); Nelson ve Seccombe (2002).

10. BÖLÜM

HELLENİZM İLE AVRUPA ARASINDAKİ BİLİMSEL ALIŞVERİŞLER: YUNANCAYA ÇEVİRİLER, 1400-1700

(Sayfa 211-223)

- 1 Sevcenco (1962).
- 2 Pingree (1985-6). Ayrıca bkz. Mercier (1988).
- 3 Yayımlanmamış, Vatikan Kütüphanesi, Vat. gr. 1058 ve Vat. gr. 211, Laur. gr. 28/17.
- 4 Paschos ve Sotiroidis (1998). Yazarlar Khioniades'in *Tezke-i Hayat* bilgisini aktarmakla kalmadığını, bu bilgiyi düzeltip geliştirdiğini de savunurlar (denge noktası (ekuant) olmaksızın ilmek (episikl) merkezi çevresinde eliptik yörüngeye sahip Merkür teorisi).
- 5 Tabir Hartner'e aittir (1971), 616.
- 6 Bundan ilk bahseden Neugebauer (1975), 1035 olmuştur. Karş. Swerdlow ve Neugebauer (1984), cilt I, 47-8 ve cilt II, 567-8. Gelgelelim Kopernik Tüsi'den hiç bahsetmez, oysa Proklos'tan bahseder. Bazı tarihçiler Proklos'un bütünüleyici teoreminden ilham aldığı ve Tüsi olarak aynı teoremi yeniden keşfettiği sonucuna varmışlardır.
- 7 Bu dönem söz konusu olduğu kadarıyla, Yunanca çevirilerin kaynaklarını inceleyen bir kaynakça mevcuttur. Yunanca metinlerden bazıları esasen Anne Tihon'un yönetiminde "Corpus des astronomes byzantins" serisinde (Louvain-la-Neuve Üniversitesi) yorumlar eşliğinde yayımlanmıştır. Ama ana metin (Khrysokokkes'in) yayıma hazırlanmamış olduğundan, bu alanda hâlâ yapılacak çok iş vardır.
- 8 Παρέκτασις των ιδ'ετηρίδων Μιχαήλ του χρυσοκόκκων, Konstantinopolis'teki Kudüs Patrikhanesi Ek Kütüphanesi, elyazması 317.
- 9 Diller (1972).
- 10 Lampsides (1937), 313.
- 11 Solon (1968). Ayrıca bkz. Solon (1970), kaynakçayla birlikte.
- 12 Bizans sonrası dönemde Yunan yazarlara ait bilim tarihine ilişkin kaynakça (2 bin civarı eser) internette mevcuttur, bkz. <http://www.eie.gr/institutes/kne/ife/index.htm>
- 13 Εισαγωγή μαθηματικής εκ της των Λατινών φωνής μεταγετεσθείσα... (Matematiğe Giriş, Latince'den Çeviri...), Yunanistan Milli Kütüphanesi, elyazması 2139, 18. yüzyıl, dosya 38a-66a. Karas (1992) bu metnin hepsi de 1701 yılına (yazıldığı yıl) ait olan altı elyazmasını bulmuştur.
- 14 Εγχειρίδιον της αναζήτησης φυσικής φιλοσοφίας... (Fizik Felsefesi Elkitabı...), Yunanistan Milli Kütüphanesi, Elyazması 1331, dosya 1a-98a. Karas (1992) bu metnin iki elyazmasını bulmuştur ve ikisi de 1701 yılına aittir (yazıldığı yıl).
- 15 Βιβλίον προχειρον πασι περιεχον την τε πρακτικην αριθμητικν... (Herkesçe Anlaşılır Pratik Aritmetik Kitabı...), Venedik, 1569. 1818'e kadar tüm baskılar Venedik'te yayımlanmıştır. Bu kitabın tarihi ve içeriği için, bkz. Kastanis (1998), 31-58; Kastanis (2004), 2. Bölüm.
- 16 Bkz. Karas (1992), cilt I, 157 ve devamı. 1) Yunanistan Milli Kütüphanesi elyazması 1107, 16. yüzyıl, dosya 42a-76b; 2) Vaticanus graecus, elyazması 1699, 17. yüzyıl.
- 17 Petsios (2004).
- 18 Yunanca adı Αρμονία οριστική των οντων, elyazması, Venedik'teki Bizans ve Bizans Sonrası Araştırmaları Enstitüsü koleksiyonu. Kısa bir tasviri için, Tatakis (1973).
- 19 Εισαγωγή εις τας κοσμογραφικας επιστημας και τεχνας (Kozmolojik Bilimler ve Sanatlara Giriş...), Kudüs Patrikhanesi Kütüphanesi, elyazması 267, dosya 9b-47a. Karas (1992) bu metnin on elyazmasını bulmuştur: ikisi 17. yüzyıla (birinin tarihi 1680'dir), diğerleri ise 18. yüzyıla aittir.
- 20 Βιβλίον αστρονομικον, και περιεκτικον, αμα τε και αποδεικτικον, των τε παλαιων και νεων (ων εφευρων) απο Αδαμ μεχρι πολεμαιοι και κοπερνικου... (Âdem'den Ptolemaios ve

Kopernik'e Kadar (Keşiflerde Bulunan) Eski ve Modern Uygarlıklardan Oluşan ve Onlardan Örnekler Sunan Astronomi Kitabı; astronomi sanatının bilim ve bilgeliliğini ne zaman, kimden öğrendiğimizi açıklığa kavuşturuyor). Konstantinopolis'teki Kudüs Patrikhanesi Ek Kütüphanesi, elyazması 420 (20 dosya + 320 sayfa). Karas (1992) bu metnin hepsi de 18. yüzyıla ait dokuz elyazmasını bulmuştur.

21 Tsakoumis (1990).

22 Nicolaïdis (1995).

23 Nicolaïdis (2003).

24 Bu çevirinin bilinen tek bir elyazması bile yoktur. Vlakhos'un çevirisi hakkında bilgi Aleksander Konstantinou Oikonomou'nun 1812'de yazdığı bir elyazması tıp sözlüğünde yer almaktadır: Karas (1992), cilt III, 41 ve 78.

25 *Ανιδωταριον εξηγημενον από την ιταλικην γλωσσαν...* (İtalyancadan Çeviri Panzehirler Kitabı...) , Sina Manastır Kütüphanesi, elyazması 1848. Karas (1992) bu metnin dördü 18. yüzyıla ait beş elyazmasını bulmuştur.

26 Reform hakkında kısa ve öz bir makale için, bkz. Talas (2004).

11. BÖLÜM

OSMANLI'NIN AVRUPA BİLİMİYLE MÜNASEBETLERİ:

16. VE 17. YÜZYILDA TÜRKÇE ÇEVİRİLER

(Sayfa 225-247)

1 İlk isimsiz çevirinin bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. İstanbul'daki Süleymaniye Kütüphanesi'nde hem Arapça aslının birçok nüshası hem de çevirilerinin nüshaları yer almaktadır: Sesen (1984).

2 Bir nüshası Paris'te Bibliothèque Nationale'dedir (Man. Turcs A. F. 170).

3 Mahmûdi Şirvani (2004).

4 Ali Kuşçu bu incelemesini Fatih Sultan Mehmed'e 1473'te Otlukbeli'de Akkoyunlu devletini yenilgiye uğrattıktan sonra takdim etmişti.

5 *Kitab-ı Bahriye*'nin 42 nüshası dünya kütüphanelerine dağılmıştır. Bazı nüshalarda harita yokken, bazılarında sayıları 200'e varan haritalar vardır; Özen, *Piri Reis and his Charts* (1998), 20-2.

6 Ogier Ghislain de Busbecq (1581), *Epistolae quatuor* (Anvers).

7 Hans Dernschwam (1923), *Tagebuch*, Ed. Franz Babinger (Münih).

8 Katip Çelebi'nin *Tuhfet'ül-kibâr fi esfâr'il-bihâr*'ından (1645) aktaran Gökyay (1982), 12, 129.

9 Çelebi (1835-8).

10 Aktaran Gökyay (1982), 233-48.

11 Brentjes (2001), 123-5.

12. BÖLÜM

RUSYA'DA 15. YÜZYILDAN 17. YÜZYILA

BİLİMSEL ESER ÇEVİRİLERİ

(Sayfa 249-255)

1 Konuyla ilgili başlıca ikincil kaynaklar (kronolojik sırayla): Rainov (1940), Yushkevich (1968), Kuzakov (1976), Kosheleva ve Simonov (1981), Likhachev (1987-98), Kuzakov (1991), Fonkich (1999), Simonov (2000).

Bütün dünyanın dili Babil'de karıştığından beri bilginin ve düşüncelerin aktarılmasında çeviri hayati önem taşıyor. Çevirmenlerin yokluğu hiç kuşkusuz insanlığı her türlü kültürel alışverişten yoksun bir dünyaya mahkûm eder, ufkumuzu iyice daraltırdı. Kùltürlerin aktarıldığı, sınırların aşıldığı, mesnetsiz bir kendinden hoşnutluğun aşındığı, yerelciliğin arttığı günümüz dünyasını büyük ölçüde tarih boyunca yoğun kültürel alışverişlere vesile olagelmış çeviriye borçluyuz.

Buna karşın çeviri tarihi bugüne dek tarihçiler tarafından ihmal edilmiş, edebiyat ve dil alanlarında çalışan uzmanlara bırakılmıştır. Bu kitapta, tarihçilerden oluşan uluslararası bir ekip, çeviri pratiğini ilk kez kùltür tarihinin önemli bir parçası olarak ele alıyor. Zira erken modern Avrupa'da çeviri etkinliğinin bilginin paylaşılmasına sağladığı katkı azımsanmayacak bir düzeydeydi. Kitabın yazarları kurmaca dışı yapıtlara; din, tarih, politika, özellikle de bilim ve o dönemde verilen adla "doğa felsefesi" metinlerine odaklanıyor. Türkçe, Çince, Rusça ve Latincenin de aralarında bulunduğu değişik dillerin ele alındığı kitabın amaçlarından biri de çeviribilim alanında çalışanlarla kùltür tarihi emekçileri arasında bir diyalog zemini hazırlamak.

Erken Modern Avrupa'da Kültürel Çeviri, çevirinin akademik hayatta artık merkezi bir konum kazandığı günümüzde çeviribilim ve tarihle uğraşanlar kadar kendi eğitim ve meslek hayatlarında kaydettikleri gelişmede çevirinin payı olduğunu düşünen çok daha geniş bir okur kitlesine de hitap ediyor.

Peter Burke, 1962-1979 yılları arasında Sussex Üniversitesi'nde Avrupa Araştırmaları Fakùltesi'nde görev yaptıktan sonra Emeritus Profesör unvanını aldığı Cambridge Üniversitesi'ne geçti. Tarihçinin çalışmaları arasında *Languages and Communities in Early Modern Europe* (2004) da bulunmaktadır.

R. Po-chia Hsia, Pennsylvania State Üniversitesi'nde tarih profesörüdür. Yazar ve editör olarak katkıda bulunduğu çok sayıda yapıt arasında altı ciltlik *The Cambridge History of Christianity: Reform and Expansion, 1500-1660* (2007) dikkat çekmektedir.

KDV dahil fiyatı
20 TL

Kapak resmi: Albrecht Dürer,
Aziz Hieronymus Çalışma
Odasında